

ИВАН БОЖИЛОВ

АНОНИМЪТ
НА ХАЗЕ
БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ
НА ДОЛНИ ДУНАВ
В КРАЯ НА X ВЕК

На моите родители

ИВАН БОЖИЛОВ

„АНОНИМ ХАЗЕ“ : БОЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ НА НИЖНЕМ ДУНАЕ
В КОНЦЕ X ВЕКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО БОЛГАРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК · СОФИЯ · 1979

IVAN BOŽILOV

„L'ANONYME DE HASE“ : LA BULGARIE ET BYZANCE DU BAS DANUBE
À LA FIN DU Xe s.

EDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES. SOFIA · 1979

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

ИВАН БОЖИЛОВ

АНОНИМЪТ
НА ХАЗЕ
БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ
НА ДОЛНИ ДУНАВ
В КРАЯ НА X ВЕК

София • 1979

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

© Иван Ангелов Божилов
1979
c/o Jusautor, Sofia

941 Б

ПРЕДГОВОР

Работата върху „Анонимът на Хазе“ започна през 1968 г. при подготовката на дисертацията ми „Към историята на „Отвъддунавска България“ (края на VII—X в.)“. Разработването на историята на българските земи, разположени на север-североизток от Долни Дунав през X в., бе свързано с две основни трудности. От една страна, с необходимостта да се разчути станалото вече традиционно схващане, че през X в. тези земи били обитавани от печенежки племена и за българска политическа власт над тях не може да се говори, и, от друга, сблъскването с една обективна трудност, съпътстваща твърде често историческото дирене — липсата на достатъчно извори.

За да преодолее първото затруднение — наложилото се в нашата и в чуждата историопис мнение за твърде ранното отпадане (края на IX — самото начало на X в.) на отвъддунавските земи от българската държава, — трябваше да се разшири кръгът на изворите, които биха послужили като историческо градиво при възстановяването на техните съдбини в края на десетото столетие. Напълно естествено бе наред с привличането на някои неизползувани пасажи от хрониката на Йоан Скилица и новооткритата „Тактика на Икономидис“ да се обърне и към загадъчния „Аноним на Хазе“ („Записка на гръцкия (готския) топарх“). Изследването на този текст бе придружено с големи трудности и изискваше продължителна работа над него и над редица други извори, но становището ми за локализацията на описаните в текста събития, тяхната датировка и историческо обяснение, развито обстойно в тази книга, бе изградено още тогава и отразено в дисертацията ми, защитена на 13. V. 1971 г., както и в някои предварителни публикации.¹

Едва ли има съмнение обаче, че „Анонимът на Хазе“ изисква и заслужава значително по-обстойно изследване. Защо? Въпросът за съдбините на отвъддунавските български земи в края на X в. — една почти неизвестна страница от българското минало — трудно може да бъде решен без използването на фрагментите, открити от Ш.-Б. Хазе. А тяхното привличане в историческото дирене е свързано с редица затруднения. Наистина, ако хвърлим един поглед върху литературата, посветена на този загадъчен книжовен паметник, ще видим, че тя е твърде обширна, и с основание бихме очаквали, че голяма част от въпросите, свързани с

¹ Ив. Божилов. Към историята на „Отвъддунавска България“ (края на VII—X в.) дисертация, София, 1970, с. 309—330; същият, Византийското господство, с. 89—95.

неговото обяснение, са решени — положение, което би улеснило използването му като важно историческо градиво.

За съжаление лесно е да се убедим, че това не е така. Ако кажем, че е сторено много за неговото изучаване, няма да сгрешим, но и ако приемем, че направеното е все още малко, струва ми се, че няма да бъдем на погрешен път. За да не бъде твърдението ми декларативно, ще си позволя да набележа някои въпроси, и то най-важните, които все още чакат своето решение — въпроси, без които не може да се премине по-нататък — сполучливото използване на Анонима в обобщаващи съчинения.

Преди всичко това са двата основни проблема, с които се е сблъсквал всеки изследвач — датата на описаните в текста събития и тяхната локализация. Първият от тях е все още в състоянието, в което го остави Ш.-Б. Хазе — края на Х в., с едно отклонение от 50 г. в плюс или минус. Наистина има едно подчертано влечение, особено в последните години, събитията (независимо от тяхната локализация) да бъдат отнасяни към 90-те години на Х в., но това все още не е сторено убедително. Що се отнася до тяхната локализация, то тук се сблъскваме с раздвоението, което съществува още от появата на проучването на В. Г. Василевски. Разбира се, трябва да се признае, че през последните десетилетия изследванията, в които събитията се отнасят към Балканския полуостров, имат подчертан превес, но тази констатация все още не означава, че въпросът е решен окончателно и задоволително. И, както отбелязват някои учени, двете хипотези все още имат право на съществуване.

На трето място (но не и по важност!) ще отбележа, че и до днес не само че не е изяснен, но и почти не е поставян един основен въпрос, от решаването на който зависи правилната интерпретация на текста — възстановяване на точния ход на описаните събития, техния вътрешен ред и последователност.

Не са отстранени съмненията относно локализацията и идентификацията на Маврокастрон, не е обяснено убедително понятието Климат, не е идентифициран владетелят, назован в текста „царуващ на север от Дунав“, не са изучени отделните етнически групи, споменати в Анонима, и отношенията между тях.

Най-сетне съвсем наскоро се появи тенденцията „Анонимът на Хазе“ да бъде обявен за фалшификат. Тази идея, изложена обстойно от американския византолог Игор Шевченко, макар и все още да не е успяла да си пробие път, постави една допълнителна трудност пред изследвача — да се проследи най-внимателно съдбата на текста, разбира се, доколкото това е възможно, и да се отхвърли едно неоправдано съмнение.

През октомври 1973 — януари 1974 г., пребивавайки в Париж, аз имах възможността да работя в „Bibliothèque Nationale“, „Bibliothèque byzantine“ при Collège de France и богатата библиотека на Institut française d'Études byzantines. По този начин можах да се запозная с преписа на Анонима, направен от Ш.-Б. Хазе, съхраняван днес в „Bibliothèque Nationale“ (Cod. Suppl. grec 858), както и с целия архив на известния елинист, да работя с редица издания, които не се намират в нашите книгохранилища. Благодарение на това можах да завърша сполучливо — доколкото ми е позволено на мене да съдя — своята работа.

И така, предлаганата книга представлява издание на „Анонимът на Хазе“, придружено с български превод, обстоен коментар и подробно

историческо обяснение. В седемте приложения са разгледани някои важни въпроси, свързани с тълкуването на текста или съдбините на българските земи на север от Долни Дунав, приложения, които не могат да бъдат вмъкнати в основното изложение, но имат своето място в книгата като неделима част от нея.

Накрая, завършвайки тези няколко думи, остава ми да изпълня един приятен дълг — да благодаря на всички колеги, които по един или друг начин подпомогнаха завършването на тази книга. Не бих искал да споменавам имена, но все пак се чувствавам задължен да изкажа специално своята благодарност на проф. Пол Льомерл, който значително улесни моята работа в Париж, благодарение на което книгата е в този вид, в който се предлага на читателя.

Ив. Божилов

София
май 1975 г.

„АНОНИМЪТ НА ХАЗЕ“ В НАУЧНОТО ДИРЕНЕ

През 1819 г. известният елинист Ш.-Б. Хазе публикува за първи път Историята на Лъв Дякон. В коментара си към пассажа, в който византийският историк описва обсадата и овладяването на Херсон от киевския княз Владимир (989 г.), той напечата един гръцки текст, открит от самия него в Кралската библиотека в Париж (днес Bibliothèque Nationale). Според Ш.-Б. Хазе в тези няколко новооткрити страници са описани събития, които могат да се свържат с военните действия на киевския владетел срещу византийските територии в Кримския полуостров.¹

Вече столетие и половина този кратък текст, известен доскоро под името „Записка на готския (гръцкия) топарх“ или, както би било по-справедливо да бъде назован, „Анонимът на Хазе“², е предмет на внимание от страна на няколко поколения историци, филолози и археолози. Благодарение на тези усилен интереси анимацията вече е натрупана значителна по своя обем литература.³

В изучаването на този енигматичен книжовен паметник могат да бъдат набелязани няколко основни етапа, които са тясно свързани с нарастващия или затихващ интерес към него. Всяка следваща крачка в изучаването на „Анонимът на Хазе“ е свързана с преценка на вече постигнатото. Благодарение на това днес разполагаме с няколко историографски обзора,⁴ които значително облекчават усилията на учения, който пристъпва към неговото изучаване.

Характерен белег на всички тези прегледи е най-вече хронологическото изброяване (често пъти без да се взима отношение към представяните трудове) на всички проучвания, посветени на „Анонимът на Хазе“, или на онези от тях, в които той е привлечен само като градиво за пресъздаването на определени събития. При днешното състояние на книжнината, засягаща в една или друга степен „Анонимът на Хазе“, изготвя-

¹ L. Diacopus, ed. Paris, p. 254 B—ed. Bonn, p. 496.

² За това наименование се изказа напоследък, и то напълно основателно, М. Нистазопулу (Anonyme de Hase, p. 326).

³ Вж. някои посочвания у Krumpholtz, Geschichte, S. 268—269; Colonna, Gli storici bizantini, p. 157; Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 551. Най-обстойна библиография, въпреки че и там има някои липси, у Ševčenko, Toparcha Gothicus, p. 177—180.

⁴ Васильевский, Записка, с. 140—143; Westberg, Fragmente, S. 3—13; idem, Записка, с. 73—83; Левченко, Очерки, с. 292—299.

нето на подобен обзор е излишно обременяване и, което е по-важно, той не може да даде достатъчно ясна представа за съществуващите тълкувания и хипотези. Това се дължи както на големия брой заглавия, които трябва да намерят място в този преглед (ако искаме той да бъде пълен), така и на характера на тези изследвания — от една страна, строго специални студии и, от друга, наличието на много общи съчинения, в които „Анонимът на Хазе“ е привлечен в една или друга степен в подкрепа на защитаваната от съответния автор теза, без той да бъде подлаган на обстоен анализ.

Ето защо предлаганият тук историографски очерк е изграден на един основен принцип — тематичния. Като основен белег при това групиране е използвана локализацията на описаните в Анонима събития. Тъй като те се свързват главно с две историко-географски области — Кримския полуостров и земите по Долния Дунав, основните хипотези са също две — *кримска* и *долнодунавска*. Изолирана от тях, без съществен отзвук в научното дирене е третата хипотеза — южноруската.⁵

1. КРИМСКА ХИПОТЕЗА

Първото внушение за свързването на Анонима със съдбините на византийските владения в Крим, както вече посочихме, дължим на неговия откривател Ш.-Б. Хазе. За съжаление мнението му е необосновано. Той е оставил само няколко реда,⁶ които не дават отговор на въпроса, защо известният елинист е склонен да допусне подобно тълкуване на описаните в текста събития.

„Анонимът на Хазе“ привлече вниманието на учения свят едва тридесетина години след публикуването на текста. Идеята, подхвърлена от неговия откривател и издател, бе подета от Б. фон Кьоне,⁷ С. Гедеонов⁸ (за разлика от Ш.-Б. Хазе той видя в текста поход на княз Светослав в Крим, отнасяйки го погрешно към 969—971 г.), А. Рамбо,⁹ Е. Марков,¹⁰ Н. Ламбин,¹¹ който го свърза с княз Олег (?—912), без да се съобрази с датировката, предложена от Ш.-Б. Хазе. В две последова-

⁵ В предлагания историографски обзор е отделено повече място на основните изследвания, посветени на цялостното изучаване на „Анонимът на Хазе“, и на онези от тях, които допринасят съществено за утвърждаването на една или друга хипотеза. Всички останали трудове са само бегло маркирани на съответното място.

⁶ L. Diacopus, ed. Paris, p. 254 B—ed. Bonn, p. 496. Дали тази интерпретация, която определи една от насоките при изучаването на Анонима, е плод на обстойно проучване от страна на Ш.-Б. Хазе, е неизвестно. В неговия архив няма почти никакви следи от подобни занимания. В Suppl. grec 1347 (С.-Б. Хазе, Notes de cours, sous le rubrique „Ромейнѣ“), f. 112v са запазени няколко бележки за брака на Владимир със сестрата на император Василий II Анна и за началната история на руската църква, но нищо повече.

⁷ B. von Köhne. Beiträge zur Geschichte und Archäologie von Chersonnesus in Taurien, St. Petersburg, 1848, S. 220—222. Вж. също E. de Muralt, Essai de chronologie byzantine, I, СПб., 1855 (reprint: A. M. Hakkert, Amsterdam, 1963), p. 569—570.

⁸ С. Гедеонов, Огъзки из изследований о варяжском вопросе, ЗИАН, I, СПб., Приложение №3, с. 66—70.

⁹ A. Rambaud, L'empire grec au Xe siècle, Paris, 1870, p. 492.

¹⁰ Е. Марков, Очерки Крима, СПб., 1872, с. 266.

¹¹ Н. Ламбин, Поход Олега, ЖМНП, июль 1873, с. 126; същият, о Тмутараканской Руси, ЖМНП, 1874, ч. 171, с. 79—95.

телни статии Ф. Брун,¹² свързвайки Анонима с историята на кримските готи, определи до голяма степен пътя на научното дирене за десетилетия напред.

Особено място сред най-ранните проучвания на този книжовен паметник заемат двете изследвания на А. (Ернест) Куник, които трайно обвързаха съдбата на „Анонимът на Хазе“ с историята на кримските готи.¹³ Според Куник събитията, които са описани в текста, се отнасят към 965 г. и свидетелствуват за установяване на руски протекторат над Кримска Готия.

Хипотезата, предложена от А. Куник, бе приета от много учени и залегна в редица общи съчинения.¹⁴ Особено много направи за нейното разпространение и популяризиране неговият ученик Ф. Вестберг, който посвети на „Анонимът на Хазе“ едно ненадминато и до днес по своя обем съчинение, отпечатано първоначално на немски език, а наскоро след това с известни допълнения и на руски език.¹⁵ Какво може да се каже за обемистото изследване на Ф. Вестберг? В него са залегнали основните положения от хипотезата на А. Куник — мястото на събитията, тяхната датировка и идентификацията на отделните етнически групи. Ф. Вестберг се опита да подкрепи становището на своя предшественик и учител, като приведе някои допълнителни съображения. Той свърза споменатия в текста топоним *та Климата* с т. нар. готски климати в Крим (идея, подхвърлена от Куник). Тази идентификация па двете географски понятия — според него неоспорима — предполага убедителната локализация на събитията в Крим. За да установи точната им дата, Вестберг подложи на обстоен анализ астрономическите данни, отразени в текста. Като прибегна до услугите на някои видни астрономи (Зейдлу, А. Кононович, Зейбод, Вислицениус), Вестберг бе категоричен и в тази си преценка — събитията, описани в Анонима, могат да бъдат датирани само в януари 963 г. Установил тези две опорни точки, Ф. Вестберг възприе и основната идея на А. Куник при неговата интерпретация на текста — присъединяването на Кримска Готия към Киевска Русия при активното участие на княз Светослав.

Макар че тезата на Ф. Вестберг не представляваше нещо оригинално, а по-скоро доразвиване и дообосноваване на мнението на А. Куник и въпреки че бе подложена на остра, но справедлива критика,¹⁶ тя остави забележими следи в руската и съветската историопис.

¹² Ф. Брун, Следы древнерусского пути из Днепра в Азовское море, ЗООИД, II, 1863, с. 125 (=Черноморье, I, с. 113); същият, Черноморские готы, с. 26—27 (215—217).

¹³ А. Куник, О записке Безымянного Таврического (Анонимус Таврикус), Отчет о 14 присужденнии наград гр. Уварова, 25 септ. 1871, с. 106—110 (в тази своя първа работа Куник локализира събитията в Херсон и идентифицира автора на текста с херсонския стратег); същият, Готский топарх, с. 61—93, 116—127.

¹⁴ W. Tomaschek, Ethnologische Forschungen, I. Die Gothen in Taurien, Wien, 1884, S. 33—38. По-различно е мнението на Д. Илювайски (Разыскания о начале Руси, Москва, 1882, с. 57, 327, 358—359, 371, 404). Според него в текста се визира покоряването на черните българи от киевския княз Игор.

¹⁵ Westberg, Fragmente, S. 1—122; същият, Записка, с. 71—132, 227—286.

¹⁶ Вж. например рецензията на Ю. Кулаковский, ЖМНП, март 1902, ч. 340, с. 449—459. Напълно справедлива е бележката на Н. Бънеску (Les premiers témoignages, р. 307, п. 2), че студията на Вестберг не съдържа нищо ново. Това не попречи, разбира се, схващането на Вестберг да бъде възприето веднага от Грушевский (История Украины—Руси, I, 1913) и С. П. Шестаков (Памятники христианского Херсонеса, III, Москва, 1908, с. 79—81).

Един от най-ревностните привърженици на кримско-готската хипотеза за обясняването на „Анонимът на Хазе“ бе именитият руски византолог А. А. Василиев. През 1927 г. на руски, а през 1936 г. и на английски език той отпечата монографията си „Готите в Крим“, в която отдели значително място и на събитията, описани в открития от Ш.-Б. Хазе текст.¹⁷ Без да се впускаме в подробности, ще отбележим, че в основни линии той следва пътя, прокаран вече от Куник—Вестберг. Според А. А. Василиев събитията са се развивали в Кримска Готия (той набляга особено много на идентификацията на *та Клѣмата* с готските територии в Крим),¹⁸ чието население е било предимно готско. Авторът на Анонима също е бил кримски гот, прекрасно владеещ гръцки език(?). В 1963 г. (Василиев приема датировката на Ф. Вестберг) местното готско население влязло в конфликт с хазарите. За да излязат от това затруднено положение, една част от готите се стремели към установяване на контакти с Тмутараканското княжество (?), но надделели онези от тях, които предпочели сближение с Киевското княжество. Това решение, осъществено посредством едно посолство начело с анонимния автор до Светослав, отбелязало началото на руския протекторат в Крим.

В общи линии това схващане (Куник—Вестберг—Василиев), без да претърпи някакво изменение, намери място в много общи и специални съчинения, посветени на руско-византийските отношения, историята на Крим, на Хазарския каганат и др.¹⁹ Едва през 1957 г. Г. Г. Литаврин посвети специално изследване на „Анонимът на Хазе“, в което се опита да разгледа по новому този интересен паметник или по-скоро да се върне към внушението на Ш.-Б. Хазе.²⁰ Според съветския византолог събитията, описани в текста, са станали през 992 г., „варварите“, които нахлули в областта, подчинена на анонимния автор, са били руси, а царувалият на север от Дунав—киевският княз Владимир. В неговото кратко изследване обаче не е обърнато внимание на някои съществени моменти—локализацията на Маврокастрон и Климатите, разграничаването на отделните етнически групи и др.—чието правилно решение би му дало точното обяснение на събитията.

В своя доклад на XIII международен конгрес на историческите науки (Москва, 1970) „Отношенията между византийците и русите през IX в.“²¹ френската византоложка Е. Арвайлер отдели няколко страници и на

¹⁷ Василиев, Готы, с. 235—249; idem, Goths, p. 117—130.

¹⁸ В своята рецензия на американското издание на книгата на А. А. Василиев Г. Вернадски (Byz., XV, 1940—1941, p. 499) обръща специално внимание на тази идентификация.

¹⁹ Fr. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague, 1933, p. 186—187 (датата на събитията—965 г.); J. Bromberg, Toponymical and historical Miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia, Byz., XIII, 1938, 1, p. 59—60 (занимава се предимно с локализацията на Маврокастрон); А. Н. Насонов, Тмутаракань в истории Восточной Европы X века, ИЗ, 6, 1940, с. 92—93; В. В. Мавродин, Начало мореходства на Руси, Ленинград, 1949, с. 68; същият, Образование древнерусского государства, Ленинград, 1949, с. 260—261; Е. В. Веймарн, С. Ф. Стржелицкий, К вопросу о славянах в Крыму, ВИ, 1952, 4, с. 98; Б. Д. Греков, Киевская Русь, Москва, 1953, с. 466; Duplор, Jewish Khazars, p. 165, 244, p. 45; Д. А. Талис, Русско-корсунские политические отношения в IX—X вв., ВВ, 15, 1958, с. 105; М. Н. Тихомиров, Источниковедение истории СССР, I, Москва, 1962, с. 145; Советская историческая энциклопедия, 5, Москва, 1964, с. 622; Радянська Енциклопедія історії України, 2, Київ, 1970, с. 182.

²⁰ Литаврин, Записка, с. 114—130.

²¹ Ahrweiler, Les Byzantins et les Russes, p. 68—70.

„Анонимът на Хазе“. Изхождайки от старото схващане за съществуването на т. нар. „Черноморска (таврическа) Русия“, тя прие, че фрагментите, открити от Ш.-Б. Хазе, свидетелствуват за окончателното скъсване на отношенията между Византия и Черноморска Русия и приобщаването на последната към Киевска Русия. Според Е. Арвайлер това е станало чрез посредничеството на византийски дипломатически агент, чието дело са въпросните фрагменти, представляващи отчет до император Никифор Фока. Е. Арвайлер е склонна да сближи анонимния автор—в случая византийски дипломат—с Калокир.²²

Докладът на Е. Арвайлер е последното засега изследване, в което се подкрепя кримската хипотеза за обяснението на „Анонимът на Хазе“.²³

2. ДОЛНОДУНАВСКА ХИПОТЕЗА

„Традицията“ в тълкуването и използването на „Анонимът на Хазе“ бе нарушена от известния руски византолог В. Г. Василевски.²⁴ Като се абстрахира от първоначалното внушение на Ш.-Б. Хазе, както и от всички хипотези, възникнали до този момент (1876 г.), той пренесе мястото на действието на Балканския полуостров, като свърза описаните в текста събития със Светославовите походи и руско-българските войни. За първи път В. Г. Василевски предложи убедителна локализация на споменатия в първия фрагмент Маврокастрон, като го свърза със срещания се в италианските портули Маврокастрон или Монкастро—селище, разположено край устието на Днестър.

Предложената от В. Г. Василевски интерпретация има някои немаловажни недостатъци, които попречиха до известна степен за нейното радушно приемане от учения свят²⁵ (неприемлива е идентификацията на *τὰ Κλέματα* със споменатия от Прокопий град *Κλέμαδες*, незадоволително е обяснена ролята на анонимния автор, неубедително тълкуване на етническите отношения, загатнати в текста, и др.). Независимо от това неговата заслуга в изучаването на „Анонимът на Хазе“ е голяма, тъй като той успя, до известна степен, да аргументира едно тълкуване, напълно различно от съществуващите, и да даде нова насока на търсенията.

Опитът на В. Г. Василевски да излезе от една вече налагаща се схема в използването на „Анонимът на Хазе“ скоро бе последван и подкрепен от П. Н. Милюков.²⁶ Като прие, че Василевски вярно е определил мястото, където се развиват събитията, и използвайки разширената сфера на обясненията по отношение на времето и историческата обстановка, предложена от Ф. И. Успенски,²⁷ П. Н. Милюков интерпре-

²² Ahrweiler, Les Byzantins et les Russes, p. 70, n. 2.

²³ Остана ни недостъпна работата на G. Karlsson, *Goten die im Osten blieben*, Studia Gotica, Stockholm, Almqvist und Wikeel, 1972, S. 165—174 (За нея вж. Н.-Г. Beck, BZ, 66, 1973, 2, S. 503).

²⁴ Василевский, Записка, с. 136—212.

²⁵ Jos. Lad. Pič, *Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht*, Leipzig, 1882, S. 83, Anm. 13 (той отнася събитията към 90-те години на X в.); H. Schneiderwirt, *Zur Geschichte von Cherson (Sebastopol) in Taurien (Krim)*, Berlin, 1897, S. 39; Бурачков, Готский топарх, с. 199 сл.; Ф. И. Успенский, ЖМНП, ч. 266, декември 1889, с. 350—355.

²⁶ П. Н. Милюков, Греческий топарх, с. 1—13. Вж. също ВВ, V, 1898, с. 549—551.

²⁷ Успенский, Византийские владения, с. 30—38. Вж. тук, с. 18.

тира текста по начин, който представлява компромис между схващанията на двамата известни руски учени. Според него събитията са се развили, между 893 и 913 г. в областта, разположена между Дунав и Днепър, известна (както приема той) под името Ателкузу, и отразяват разгрома на маджарите от българския цар Симеон, както и неговата разправа с местното население (тиверци и уличи), което до идването на маджарите било полузависимо от българската държава.

Ако В. Г. Василевски предложи нова локализация на събитията и с това тласна в друга посока усилията около изучаването на „Анонима“, то заслугата на П. Н. Милоков се състои в това, че той пръв видя в „царувания на север от Дунава“ български владетел (в случая Симеон). Неговото схващане обаче има една слаба страна, тази, която е заета от Ф. И. Успенски — датировката, а оттук и историческото обяснение на събитията. Тази хронология противоречи не само на датата, установена по палеографски път от Ш.-Б. Хазе, но най-вече на историческата обстановка в долнодунавските земи в края на IX и началото на X в., когато там не е засвидетелствувано никакво византийско присъствие.

През 1922 г. румънският византолог Н. Бънеску привлече „Анонимът на Хазе“ като едно от историческите градива за написването на своята работа „Първите византийски известия за румъните на Долния Дунав“. Трябва да отбележим, че в тази работа не се съдържат никакви нови моменти, които биха помогнали за утвърждаването на долнодунавската хипотеза в тълкуването на Анонима. Н. Бънеску следва изцяло В. Г. Василевски. Единственият нов момент е използването на трите фрагмента като свидетелство за наличието на славяно-румънско население и румънска държавно-политическа формация²⁸ (?) — едно схващане, което започна да се налага в румънската историография от Н. Йорга.

Тезата на В. Г. Василевски намери привърженик и в лицето на М. Шангин,²⁹ който, следвайки своя именит предшественик, свързва събитията с балканските походи на Светослав, но за разлика от него ги локализира в земите на юг от Дунав, в Тракия, идентифицирайки *та Климата* с известната *жлѣта Месихѣвъ каѣ Анонимѣа*.

Важна крачка в изучаването на „Анонимът на Хазе“ бе сторена от М. В. Левченко.³⁰ В неговата работа е направен сполучлив опит да се обхване цялата литература, да се подложат на преценка всички съществуващи мнения, да се изучи внимателно самият текст и на тази основа да се предложи най-приемливото историческо обяснение. М. В. Левченко тръгна оттам, откъдето бе тръгнал и В. Г. Василевски — локализация на събитията на Балканския полуостров. Но за разлика от него той възприе друга датировка — края на X в. Това му даде и ключ за ново решение на загадката. Според Левченко „Анонимът на Хазе“ е отглас на българо-византийските войни при цар Самуил.

²⁸ Bănescu, Les premiers témoins, p. 308—310.

²⁹ М. Шангин, „Записка греческого топарха“ как источник о войне русских на Балканах в 970 и зимой 971, ИЗ, 9, 1941. Тази работа, както и изследването „Византийские источники о войне Святослава с греками“, останало непубликувано (Архив ЛОИИ), са ни недостъпни. Вж. Левченко, Очерки, с. 310—311; О. Л. Вайнштейн, История советской медиевистики, Ленинград, 1968, с. 200, бел. 47. Вж. Шангин-Вишнякова, Из комментария, с. 99—102.

³⁰ Левченко, Очерки, с. 291—339.

Хипотезата на И. В. Левченко има редица слаби страни, които я правят уязвима. Така например той не локализира точно събитията — на север или на юг от Дунав, не обърна внимание на въпроса за *τὰ Κλήματα*, не можа да излезе от наложилото се вече схващане за идентификация на „царувания на север от р. Дунав“ с руски княз (в случая Владимир), прокара необоснованото схващане за присъствието на руски етнически елементи на Долния Дунав в края на Х в. и др. Тези слаби страни на неговата работа дадоха основание за противоречиви оценки на научната критика.³¹ Независимо от това трябва да изтъкнем недвусмислено, че изследването на М. В. Левченко получи широк отзвук сред византолозите, събуди наново интереса към „Анонимът на Хазе“ и насочи учените (предимно от балканските страни) към неговото използване като ценно свидетелство за историята на долнодунавските земи в края на десетото столетие.

На първо място тук трябва да споменем многобройните изследвания на румънските учени през последните двадесетина години, в които в една или друга степен се използват различни данни от „Анонимът на Хазе“. Каква най-обща характеристика може да се направи на всички тези изследвания? Преди всичко трябва да отбележим, че по-голямата част от тях се основават на проучването на Левченко, като схващанията на съветския византолог се приспособяват според случая към едно или друго тълкуване. В повечето случаи това са съчинения с по-общ или по-конкретен характер, посветени на историята на долнодунавските земи в края на Х в.³² Тук ще се спрем само на някои изследвания, които имат по-пряко отношение към „Анонимът на Хазе“ и затова предизвикват по-оправдан интерес.

През 60-те години в румънската историография се разгоря оспорвана дискусия между П. Дякону и К. Чиходару, които предложиха две различни интерпретации на фрагментите, открити от Ш.-Б. Хазе. И двамата учени с помощта на аргументи от различно естество упорито защитаваха своите схващания.

Най-характерното за становището на П. Дякону е локализацията на събитията на юг от Дунав, в Добруджа, и опитът му да предложи исто-

³¹ М. А. Тиханова, Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма, МИА СССР, № 34, Москва—Ленинград, 1953, с. 328, бел. 1; А. А. Зимин — Г. Л. Курбатов, ВВ, XII, 1957, с. 271—280; Артаманов, Хазар, с. 305, бел. 33; I. Sorlin, Travaux et mémoires, 2, 1967, p. 540—541; З. Д. Удадьцова, Советское византиноведение за 50 лет, Москва, 1969, с. 117—118.

³² C. Daicoviciu, E. Petrovici, Gh. Ștefan, La formation du peuple roumain et de sa langue, Bucarest, 1963, p. 56; B. Cămpina, Le problème de l'apparition des états féodaux roumains, Nouvelles études d'histoires, Bucarest, 1955, p. 189 (Вж. критиката на N. Bănescu, BZ, 52, 1959, S. 195); idem, L'influence byzantine sur le Bas-Danube à lumière des recherches récentes effectuées en Roumanie, RRdH, I, 1962, 1, p. 10, sqq. Същите работи на румънски език — B. Cămpina, Scrieri istorice, I, București, 1973, p. 13—46; Ш. Штефанеску, Румыно-българские связи в IX—XIV вв. и становление румынской государственности, Romanoslavica IX, 1963, c. 136; idem, Reconstruction de la vie d'État sur le territoire de la Roumanie au cours du Haut Moyen âge, RRdH, IX, 1970, 1, p. 7; Șt. Pascu, Voievodatul Transilvaniei, I, Cluj' 1971, p. 55—56; C. Nicolescu, Aspecte ale relațiilor culturale cu Bizanțul la Dunărea de jos în secolele X—XIII, SMIM, 5, 1962, p. 31; Istoria României, I, București, 1960, p. 804; II, p. 52; Dinogetia, I, București, 1967, p. 380; I. Dragomir, Descoperiri arheologice pe actualul teritoriu al Galațiului ale mai vechi timpuri și pînă la întemeierea orașului, Danubius, I, 1967, p. 189; Gr. Ionesco, Histoire de l'architecture en Roumanie, București, 1972, p. 110.

рическо обяснение, като се съобрази с археологическата обстановка на този район.³³ Според румънския археолог текстът свидетелствува за българо-византийско стълкновение в Северна Добруджа (по-точно на север от големия каменен вал, издигнат между Констанца и Черна вода) към 991—993 г. Тази своя интерпретация той се опита да обоснове както с построятката на вала, която той приписва на българската държава по времето на Самуил, така и с локализацията на резиденцията на анонимния автор край античния град Капидава. За съжаление П. Дякону е пропуснал да се спре на всички онези свидетелства в текста, които говорят недвусмислено, че описаните събития са станали в земите на север от Дунав (този пропуск — съзнателен или не — се допуска от всички румънски учени, занимаващи се с „Анонимът на Хазе“).

К. Чиходару³⁴ се обяви енергично срещу предложената от П. Дякону интерпретация на „Анонимът на Хазе“. Той отрече всякаква връзка между построяването на каменния вал и събитията, описани във фрагментите. Според него те не могат да се свържат със Самуиловите войни срещу Византия в края на X в., а се отнасят към 1050—1051 г. и стоят във връзка с печенежките нахлувания в земите на юг от Дунав. Тезата на румънския учен наистина представлява опит да се представят по новому събитията, описани от анонимния автор, но за съжаление той не се е съобразил с много от указанията, които намираме в текста.

Разчупването на традиционните хронологически рамки (втората половина на X в.) и пренасяне на събитията в следващото столетие е характерно и за други румънски учени. За съжаление и те не обосновават нито предложената датировка, нито направената интерпретация на събитията. Така Ал. Андроник локализира събитията в Добруджа, отнася ги към средата на XI в., като ги свързва с въображаем конфликт между византийски преселници-павликяни (според него тяхно дело са скалните църкви край Мурфатлар) и местното румънско население, носител на т. нар. култура Дриду.³⁵ От своя страна покойният румънски славист П. П. Панаитеску датира описаните в Анонима събития в третата четвърт на XI в. и ги свързва със Саца и Татуш.³⁶

За пълнота ще отбележим още две мнения на румънски учени. Първото от тях, на Й. Барня,³⁷ се покрива изцяло или почти изцяло със

³³ Diaconu, Zur Frage, S. 317—335; idem, Din nou despre valul de piatră din Dobrogea și nota toparhului grec, SCIV, 16, 1965, 1, p. 189—199; 2, p. 387—393; idem, Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea, și însemnările Toparhului bizantin, SCIV, 19, 1968, 2, p. 357—369; idem, в Condourachi, Barnea, Diaconu, Recherches, p. 187—188.

³⁴ C. Chiodaru, Observații critice asupra însemnărilor „toparhului bizantin“, Studii și cercetări științifice, seria istorie, XII, 2, Iași, 1961, p. 259—271; idem, Precizări necesarea în legătură cu datarea valului de piatră din Dobrogea și însemnările toparhului bizantin, Studii, XVI, 1963, p. 1123—1135; idem, Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea și cu însemnările toparhului bizantin, Anuarul institutului de istorie și arheologie, Iași, 1965, p. 261—280.

³⁵ Al. Andronic, Români, bulgari, ruși și bizantini la Dunărea de jos la sfârșitul secolului al X-lea, Memoria antiquitatis, I, Piatre Neamț, 1969, p. 207—213; idem, Румыны, русские, болгары и византийцы на Нижнем Дунае в конце X века, Actes du VIIe Congrès international des sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague, 21—27 août 1966, II, Prague, 1971, p. 1121—1123.

³⁶ Panaitescu, Introducere, p. 254—255.

³⁷ Barnea — Stănescu, Dobrogea, p. 90—92.

становището на П. Дякону. А. Болшаков-Гимпу³⁸ почти по същия начин определя географския ареал и хронологията на „Анонимът на Хазе“. Твърде произволно той приема, че анонимният автор е бил *турмарх* или по-скоро *comes de banda* и е управлявал част от темата Паристрион, Северна Добруджа, като неговата резиденция се е намирала в гр. Вичина.

Към „Анонимът на Хазе“ се беше обърнал през последните години и покойният съветски археолог М. И. Артамонов — един от най-добрите познавачи на историята и културата на тюркските народи. Изучавайки съдбините на Северозападното Черноморие през първото хилядолетие на нашата ера и преди всичко културата на тюрко-българите, М. И. Артамонов привлича като доказателство за някои свои хипотези „Анонимът на Хазе“. Според него този книжовен паметник отразява настъпването на печенезите в земите, разположени непосредствено на север от Долни Дунав към 1022—1025 г., при което те масово унищожавали тамошното тюрко-българско население (т. нар. черни българи), и сблъскването им със славянското население на левия бряг на реката, подчинено на византийската администрация. В резултат на това нападение византийците се изтеглили от този несигурен форпост, а местното население се обърнало за помощ към киевския княз Ярослав Мъдрий.³⁹

Съзнателно оставихме накрая въпроса за отношението на българската историография към този важен и интересен книжовен паметник, защото стореното досега от българските медиевисти е съвсем недостатъчно и справедливо предизвиква учудването на М. В. Левченко: „Неизвестно как досега българските историци не са обърнали внимание на този извор, представляващ значителен интерес за изучаване епохата на героическата борба на българския народ за независимост.“⁴⁰ И наистина, като изключим един несполучлив опит на Л. Милетич и Д. Агура да използват „Анонимът на Хазе“ като извор за българската история,⁴¹ то българската медиевистика обърна внимание на този важен текст едва след проучването на М. В. Левченко.⁴² За първи път той бе привлечен като извор за събитията в Североизточна България в края на X в. от П. Петров,⁴³ който го използва като свидетелство за избухването на въстание срещу Византия в 976 г.

Скоро след това „Анонимът на Хазе“ бе използван бегло от Д. Ангелов⁴⁴ и В. Тъпкова-Заимова,⁴⁵ която се опира главно на проучванията

³⁸ Bolşacov-Ghimpu, Localisations, p. 560—561.

³⁹ М. И. Артамонов, О так называемой записке готского или греческого топарха. Вестник ЛГУ, № 20, История—язык—литература (1970), вып. 4, с. 75—81; същият, Тюрко-българи и славяне в Западном Причерноморье, Славяните и средиземноморският свят (VI—XI в.), София, 1973, с. 269—270.

⁴⁰ Левченко, Очерки, с. 339.

⁴¹ Л. Милетич и Д. Агура, Дако-румъните и тяхната славянска писменост, СЛУНК, IX, 1893, с. 241—249. Вж. критичната оценка на Г. Баласчев, Българите през последните десет годишнини на десетия век, София, 1927, с. 35, бележка.

⁴² Ив. Дуйчев, Последният защитник на Срем в 1018 г., ИИИ, 8, 1960, с. 305, бел. 1; същият, Приносът на Н. С. Пиколо във византоложките проучвания, сб. Д-р Никола С. Пиколо. Изследвания и нови материали, издирени по случай 100 години от смъртта му (1865—1965), София, 1968, с. 113.

⁴³ Петров, Въстание Петра и Бояна, с. 142—144.

⁴⁴ Икономиката на България до социалистическата епоха, I, София, 1969, с. 90.

⁴⁵ Тъпкова-Заимова, Огвѣдун авска България, с. 69.

на П. Дякону, въпреки че бе принудена да отбележи, че този извор е все още недостатъчно изучен. Едва през последните години се забелязва повишен интерес към този интересен и важен гръцки текст.⁴⁶

3. ЮЖНОРУСКА ХИПОТЕЗА

Както вече отбелязахме, тази хипотеза не намери сериозен отзвук (освен някои критични бележки, разбира се) в научната книжнина, нейни привърженици бяха само двама учени и днес тя няма вече последователи. За пълнота обаче трябва да отбележим и това схващане. Характерното и за двамата автори е, че предлагат локализация на събитията, която се различава и от двете съществуващи дотогава хипотези, и ги датират сравнително по-рано. Първият от тях, Пл. Бурачков, след като се опита да отхвърли становището на В. Г. Василевски, прие, че областта, управлявана от анонимния автор на фрагментите, се е намирала на около 45 версти от Днепър, на неговия ляв бряг, в близост до т. нар. Крарийски брод. Според него Анонимът е отзвук на войните на киевския княз Игор с улличите.⁴⁷

Втората интерпретация е дело на Ф. И. Успенски,⁴⁸ който прие, че Анонимът свидетелствува за активната политика на Византия по северните брегове на Черно море в началото на X в. или по-точно, че той отразява противодействието на империята срещу опитите на българския цар Симеон да привлече на своя страна печенезите. Тези усилия се изразили най-вече в построяването на хазарската крепост Саркел (Белая Вежа). Приемайки, че разказът на хронистите за мисията на Петрона и самото построяване на крепостта е късна интерполация, Успенски отнася събитията към 903—904 г.

Това становище (особено опитът да се идентифицира „царуващият“ с българския цар Симеон), колкото и да е интересно, страда от редица недостатъци и среща справедливи упреци.⁴⁹

*

Съдбата на „Анонимът на Хазе“ е завидна. Малко византийски книжовни паметници с подобна големина могат да се похвалят с толкова много внимание. Оценка на учените за неговата историческа стойност а противоречиви — от възторжени (Куник, Левченко) до скептични (Кусаковски). Този скептицизъм достигна до своя апогей в наши дни, столетие и половина след публикуването на текста, когато се смята, че ако лсички въпроси, свързани с неговото изучаване, все още не са решени задоволително, поне не стои въпросът, дали той е истински паметник или зкъсен фалшификат.

⁴⁶ Божилков, Византийското господство, с. 89—95.

⁴⁷ Бурачков. Готский топарх, с. 199—252.

⁴⁸ Успенский. Византийские владения, с. 1—42; същият, Отчет о сорок четвертой присужденый наград графа Уварова, ЗИАН по ист.-филол. отделению, VI, 1904, вып. 7, с. 243—262.

⁴⁹ В. Г. Васильевский, О построении крепости Саркеля, ЖМНП, 1889, ч. 265, с. 282—285. Вж. също дискусията между двамата учени: пак там, ч. 266, декабрь 1889, с. 350—357.

Тъкмо с такава хипотеза излезе неотдавна американският византолог Игор Шевченко,⁵⁰ който въз основа на задълбочено изучаване на архивното наследство на Ш.-Б. Хазе и внимателен текстологически анализ на самия паметник обяви „Анонимът на Хазе“ за фалшификат, дело на известния френски елинист. Това становище на американския византолог постави пред учения свят още една дилема — да приеме, че Анонимът е фалшификат, и да го зачеркне от списъка на изворите за историята на Византия или да докаже неговата достоверност, правото му на съществуване и възможността да бъде използван като пълноценно историческо градиво. Отговор на тази дилема може да се даде по-скоро чрез задълбочено изучаване на самия текст, отколкото посредством критична оценка на възраженията на И. Шевченко.⁵¹

⁵⁰ Ševčenko, *Toparcha Gothicus*, p. 117—188.

⁵¹ Подробно за хипотезата на И. Шевченко вж. тук Приложение I.

ТЕКСТ И ПРЕВОД

1. АНАЛИЗ И ХАРАКТЕР НА ТЕКСТА

„Анонимът на Хазе“ е разделен на три фрагмента. В кодекса II и III фрагмент са се намирали на 40 стр. след I фрагмент. Естествено възниква въпросът, дали редът на събитията, описани в текста, съответствува на реда на фрагментите, т. е. I, II, III. От отговора на това пита- не зависи до голяма степен не само подреждането на фрагментите при тяхното издаване, но и правилното им историческо обяснение, което трудно би могло да бъде сторено, без да бъде възстановен точният ход на описаните събития.

Откривателят и издателят на Анонима III-Б. Хазе прие, че първият по своето място в кодекса фрагмент трябва да бъде трети поред, т. е. II, III, I.¹ Неговото мнение бе възприето от мнозина учени,² но, разбира се, не липсват привърженици и на обратното становище — първият по място фрагмент е първи и поред.³ Малцина са онези, които допускаха, че I фрагмент няма самостоятелно място наред с останалите два, а представ- лява едно допълнение към събитията, описани в тях.⁴ Съвсем изолира- но е мнението, че трите фрагмента са дело на двама души и първият няма нищо общо с останалите два.⁵

Обикновено при определянето на реда на трите фрагмента се изпол- зува само един, макар и важен белег — пътуванията на анонимния автор, за които се говори в текста. От установяването на броя на пътувания- та — едно или две, и от тяхната хронология — дали предшествуват или следват военните действия от II и III фрагмент, в повечето случаи се по- ставя в зависимост редът на фрагментите. За съжаление подобен под- ход към решаването на този въпрос не може да ни задоволи. Освен

¹ L. Diacopus, ed. Paris, p. 256 D—ed. Bonn, p. 500.

² Куник, Готский топарх, с. 68; Vasiliev, Goths, p. 125; Литаврин, Записка, с. 127 (макар че допуска и другата възможност—I, II, III); Sevčenko, Toparcha Gothi- cus, p. 130.

³ Westberg, Fragmente, S. 86; същият, Записка, с. 254; Левченко, Очерки, с. 313—314 (с известни уговорки).

⁴ Бурачков, Готский топарх, с. 213; Успенский, Византийские владения, с. 15 (според него в I фрагмент е описано завръщането от военна експедиция, за която е разказано подробно във II и III фрагмент).

⁵ Д. Иловайский, Разыскания, с. 371, бел.

пътванията в текста има и други указания, които могат да бъдат из ползувани успешно при установяването на реда на фрагментите. Ето защо отговор на поставения въпрос може да се даде едва след цялостен анализ на текста, който би възстановил най-точно хода на описаните събития.

I Фрагмент⁶

(Anonyme de Hase, p. 44⁸⁵—46¹⁸⁰). Първият фрагмент не само е най-голям, но и най-добре изграден в композиционно отношение и не предизвиква почти никакви затруднения при установяване последователността на описаните в него събития. Този откъс представлява съвсем логично, с тясна връзка между отделните части изложение на определени събития, станали в продължение на известно време. Авторът нито веднъж не се връща към описание на минали случки. В неговия разказ липсват каквито и да било по-големи отклонения с изключение на няколко дребни вметнати израза или дори думи, които служат за уточняване на някои мисли на пишещия.⁷

В общи линии, събитията могат да бъдат изложени по следния начин: анонимният автор и придружаващите го, след като преминават река Днепър,⁸ достигат до с. *Ворион*, където са посрещнати радушно от неговото население. Тъй като са задържани от лошото време, те остават там за известно време, след което потеглят към *Маврокастрон* — първият по-значителен населен пункт по техния път към мястото, където живеят (*τὰ οἰκεία*). Тази част от пътуването им, описана доста подробно и картинно, е съпроводена с големи опасности — от една страна, поради изключително лошото време, тъй като бурята, която ги задържала във *Ворион*, продължавала да свирепствува, и, от друга, поради страха от неприятели, понеже преминавали през вражеска земя.

II Фрагмент

(Anonyme de Hase, p. 40¹—42⁴⁹). Първото впечатление от него е, че той е добре оформен в композиционно отношение откъс. Беглото запознаване с текста показва, че подобно мнение е погрешно. Докато в I фрагмент разказът е последователен и лесно разбираем, тук съвсем не е така. Събитията, описани от автора, не следват реда, по който са станали в действителност. Мислите на пишещия са неясни, недоизказани, дори на места загадъчни, като оставят на читателя богат материал за размисъл и тълкуване.

Основният мотив на разказа е войната между анонимния автор и нахлулите в управляваната от него област варвари. Описанието на тези съткновения е неравномерно, на места откъслечно и непоследователно. Ето пасажите, в които се говори за започването на военни действия: 1. *Ἀρχὴν γὰρ δὴ τότε τοῖς βαρβάροις πολεμεῖν ἔγνωμεν* (Anonyme de Hase, p. 40¹); 2. *Τὸ δὲ ἀπὸ τούτου, πόλεμος ἡμῖν ἀκηρυκτῇ καὶ βαρβάροις ἐγένετο* (Anonyme de Hase, p. 40³⁴); 3. *Καὶ ὁ μὲν πόλεμος εὐθὺς ἤρξατο* (Anonyme de Hase, p. 40³⁶⁻³⁷).

⁶ За удобство фрагментите ще бъдат разгледани по реда на тяхното място в кодекс-а и изданието на Ш.-Б. Хазе.

⁷ Тук не поставяме въпроса за обяснение на поменатото в този фрагмент пътуване. Неговото изясняване е свързано до голяма степен с точната интерпретация на II и III фрагмент, както и на някои други важни моменти, като характера на групата, придружавала анонимния автор, локализацията на *Ворион* и *Маврокастрон*, от което зависи определяне посоката на движението — въпроси, на които ще се спрем по-нататък.

⁸ Вж. тук с. 49—54.

Съпоставянето на тези три фрази е необходимо, тъй като без него трудно биха могли да бъдат установени броят и последователността на стълкновенията между анонимния автор и варварите и възстановяване на хода на събитията.

1. *Ἀρχὴν γὰρ δὴ τότε τοῖς βαρβάροις πολεμεῖν ἔγνωμεν*. Това е пасажът, който стои в началото на II фрагмент. Има ли той някаква връзка с останалите две фрази, в които се съобщава за започващата война с варварите, ако има, с коя от тях и каква е връзката?

а) *Ἀρχὴν γὰρ δὴ τότε τοῖς βαρβάροις πολεμεῖν ἔγνωμεν* = *Τὸ δὲ ἀπὸ τούτου πόλεμος ἡμῖν ἀκηρυκτὸς καὶ βαρβάροις ἐγένετο*?⁹ По-внимателно запознаване с двете фрази, както и контекстът показват, че връзка между тях няма и те визират две различни събития. Кои са те? В първия случай анонимният автор съобщава: „Впрочем тъкмо тогава решихме първи да започнем война с варварите или ако трябва да кажем истината, изплашени да не бъдем изпреварени от тях, *отстъпихме*...“¹⁰ Втората фраза е началото на пасаж, в който са описани съвсем други събития: „След това започна необявената ни война с варварите, при това те вече нито влизаха във връзка с нас (макар аз хиляди пъти да изпращах предложения за мир), нито минаваше без сражение между нас.“¹¹ Или, казано с други думи, в единия случай решението за започване на война (взето вероятно още при първата опасност от варварите) се изразило в *отстъпление* (*ἀπέστημεν*), а в другия съществувало положение на необявена война между противниците. То се характеризирало, от една страна, с опити за установяване на мирни отношения и, от друга, с дребни схватки между двете страни. Едва след това варварите нахлули в областта на анонимния автор и той бил принуден да им даде сражение край стените на града, в който пребивавал. Следователно нямаме никакво основание за свързване на тези два пасажа.¹²

б) *Ἀρχὴν γὰρ δὴ τότε τοῖς βαρβάροις πολεμεῖν ἔγνωμεν* = *Καὶ ὁ μὲν πόλεμος εὐθὺς ἤρξατο*? Тъй като вече видяхме какво се крие зад *Ἀρχὴν γὰρ... πολεμεῖν ἔγνωμεν*, то ще се спрем само на втората фраза. Тя въвежда в един разказ, посветен на стълкновението между анонимния автор и нахлулите в неговата област варвари и последвалото поражение на последните.¹³ Очевидно е, че и в този случай имаме две различни събития и в никакъв случай не може да става дума за идентификация на *πολεμεῖν ἔγνωμεν* с *καὶ ὁ μὲν πόλεμος εὐθὺς ἤρξατο*.

И така къде бихме могли да потърсим обяснение на фразата *Ἀρχὴν γὰρ... πολεμεῖν ἔγνωμεν*, обяснение, което би улеснило значително правилното възстановяване на хода на събитията. Понеже това не може да стане чрез съпоставяне с посочените по-горе две фрази, трябва да се потърсят допълнителни указания в текста.

След като съобщава за решението си да започне война с варварите или по-скоро да отстъпи очевидно поради превъзхождащата го си-

⁹ За тази връзка настоява Ф. Вестберг (Fragmente, S. 53; същият, Записка, с. 153)

¹⁰ Anonyme de Hase, p. 40₁₋₃.

¹¹ Ibidem, p. 40₃₄₋₃₆.

¹² Вж. Васильевски й, Записка, с. 166. Руският византолог, който е поставил в основата на своето тълкуване на текста връзката между тези две фрази, е пропуснал да забележи, че в единия случай става дума за отстъпление на анонимния автор, а в другия — за сражение, в което варварите били разбити и принудени да отстъпят.

¹³ Anonyme de Hase. p. 40₃₆—42₅₇.

ла, авторът прави едно от характерните си отклонения, за да обясни подробно защо е принуден да се изтегли от своята област. Основната причина, която го подтиквала към това решение, била жестокостта на настъпващия противник. С твърде черни багри той описва нахлуването на варварите в съседните нему земи, разправата им с тамошното население, опустошенията и разоренията, причинени от тях, като сравнява действията им с разбушувало се природно бедствие.¹⁴

Представяйки ни тази мрачна картина, анонимният автор наново се връща към събития, които имат пряко отношение към неговото положение: „Жестоката съдба доведе накрая и в моята област тази гибел, която по зъл начин унищожаваше всички и обхождаше нещастните ми съседи.“¹⁵ Връзката между този пасаж и началната фраза (*Ἀρχὴν γὰρ... πολέμειν ἔρχομεν*) е очевидна. Тя ни дава възможност да намерим задоволително обяснение на факта, защо тъкмо тогава (*δὴ τότε*) авторът е решил да започна война с варварите — защото те вече са достигнали и до управляваната от него област.

Събитията, описани по-нататък, подкрепят още по-убедително тази връзка: „Аз подозирах това (приближаващата гибел — б. а., И. Б.) от по-рано и положих много грижи, за да не ни завари неподготвени някога или да ни причини вреда с внезапното си тайно появяване. *Когато опасността дойде явно и всички ясно разбраха, че нещата се отнасят до живота ни, изложен на опасност, тогава аз по най-мъдър начин (σοφώτατ' ὥς εἶχον) отблъснах гибелта, както можах, макар аз да се подхвърлих на крайна опасност.*“¹⁶

Какво трябва да разбираме под израза „аз по най-мъдър начин (σοφώτατ' ὥς εἶχον) отблъснах гибелта“? Според Ф. Вестберг тук авторът е загатнал за договора, който той е сключил с „царувания на север от Дунава“¹⁷. Това схващане на Вестберг е твърде произволно. То почива на едно априорно мнение — идентификация на „царувания“ с киевски княз Светослав.¹⁸ По-важното в случая обаче е, че той не се е съобразил с данните, които се намират в края на III фрагмент, където именно се говори за взетото решение за сключване на мир с „царувания“. Като не забравяме, че III фрагмент е непосредствено продължение на II фрагмент и че изложените в него събития са логично продължение на действията, описани във II фрагмент,¹⁹ става ясно, че пасажът, в който е описана срещата между „царувания“ и анонимния автор, не е повторение на вече споменати, макар и бегло, събития. Тези важни подробности се съобщават за първи път и са логически завършек на целия разказ. Следователно под σοφώτατ' ὥς εἶχον не може да се разбира сключеният в края на III фрагмент мирен договор.

В. Г. Василевски също е обърнал внимание на израза σοφώτατ' ὥς εἶχον. Той смята, че щом този израз стои вместо очаквания ἀνδρεώτατ' ὥς εἶχον, може да се предположи, че опасността е била отстранена по дипломатически път, с преговори между автора и повелителя на вар-

¹⁴ Anonyme de Hase, p. 40²⁴.

¹⁵ Ibidem, p. 40²⁵⁻²⁶.

¹⁶ Ibidem, p. 40³⁰⁻³³.

¹⁷ Westberg, Fragmente, S. 61.

¹⁸ На този въпрос ще се спрем по-нататък.

¹⁹ Вж. тук с. 25.

варите или на някакъв друг народ, който имал възможност да се справи с тях.²⁰

Изразът *σοφώτατ' ὥς εἶχον* не трябва и не може да се тълкува като преговори на анонимния автор със самите варвари (за това се говори в следващата част от II фрагмент, но като друг, втори етап в техните отношения), нито с някакъв друг народ (било то русите на Светослав или не), защото в самия текст липсват указания за подобна интерпретация. При обяснението на израза *σοφώτατ' ὥς εἶχον*²¹ трябва да се има пред вид едно нещо: той не трябва да се откъсва от контекста, т. е. той може да бъде обяснен правилно едва след като се даде задоволително тълкуване на следващата фраза *ἐποὶ καίπερ τὰ ἔσχατα παρὰ μισθὸν κινδυνεύσαντος*.²²

Има ли някакво указание в самия текст за крайната опасност, на която се е подхвърлил авторът, отстранявайки заплашващата го гибел? Като оставим настрана опасността от самите варвари, от която той търси спасение, остава още една опасност, която го е заплашвала. Това е тежкото положение, в което той е попаднал по време на пътуването си, описано в I фрагмент: „В общото бедствие всички се намираха в еднакво душевно и телесно състояние. Едни облажаваха умрелите, понеже те са се освободили да мислят и да се трудят, други съжаляваха за бъдните поколения, които при какви ли не страшни бедствия ще свършат живота си. Разузнавачите се умориха да вървят напред, победени от многото злини, и се лутаха по снега. Но най-голямото бедствие бе, че вървахме из вражеска земя и от това нашето положение бе неблагоприятно, понеже злото от враговете ни заплашваше наравно с бурята.“²³

Струва ни се, че няма да сгрешим, ако свържем това бедствено положение, описано така картинно, с *крайната опасност*, на която се е подхвърлил анонимният автор, за да избегне гибелната опасност от варварите. На тази опасност обаче той се е изложил не в своята област, а по време на едно пътуване по северния бряг на Черно море (в текста е описан само обратният път), т. е. за да се спаси, анонимният автор е бил принуден да напусне областта, в която е пребивавал постоянно или, казано с други думи, да *отстъпи* пред превъзхождащата го сила на варварите.²⁴

Тези наши разсъждения намират подкрепа от по-нататъшния разказ. След като описва сражението си с варварите, които повторно нахлули в неговата област, за да обясни защо пребивава в такъв слабо укрепен град, анонимният автор отбелязва: „Впрочем земята (областта) бе разорена от самите варвари и доста опустошена, разрушавайки до основи стените. И аз тогава първи реших да се поселя *отново* (πάλιν) в Климатите.“²⁵ От този пасаж се вижда, че същите варвари, с които той воюва сега, са опустошили неговата област и разрушили тамошните укрепления. Едва след тяхното изтегляне той решил *отново* да се посели в управляваните от него земи (τὰ Κλίματα). Тук, макар и по косвен път, но не по-малко убедително, анонимният автор съобщава за своето отстъпление при първата поява на варварите.

²⁰ Васильевский И, Записка, с. 163.

²¹ Anonyme de Hase, p. 40₃₂

²² Ibidem, p. 40₃₂₋₃₃.

²³ Ibidem, p. 46₁₅₁₋₁₆₀.

²⁴ Вж. тук, с. 26.

²⁵ Anonyme de Hase, p. 42₄₃₋₄₇.

След всичко казано едва ли трябва повече да се съмняваме, че решението за започване на война, изразила се в *отстъпление* (*Ἀρχὴν γὰρ πολέμου ἐγινωκεν... ἀπέστημεν*), трябва да се свърже с известието за отстраняването по *най-мъдър начин* (*σοφώτατ' ὥς εἶχον*) на гибелната за анонимния автор и хората му опасност. По времето на това *отстъпление* нахлулите варвари са разорили неговата област, а самият той при обратния път се изложил отново на голяма опасност, описано подробно и красноречиво в I фрагмент.

2. *Τὸ δὲ ἀπὸ τούτου πόλεμος ἡμῖν ἀκηρυκτὴ βαρβάροις ἐγένετο*, т. е. „След това започна необявената ни война с варварите“. Тази фраза поставя началото на нов етап в отношенията между анонимния автор и варварите. Изразът *τὸ δὲ ἀπὸ τούτου* относително точно определя времето, когато е станало това След изтеглянето на варварите от областта на неизвестния автор той отново се установил в нея. Но тъй като те все още се намирали в съседните нему земи и отношенията им не били уредени, той ги характеризира като положение на необявена война²⁶ — от една страна, в многобройни предложения на анонимния автор за сключване на мир, а, от друга, в дребни стълкновения между двете страни²⁶ — едно *встъпление* към последвалото второ нахлуване на варварите.

3. *Καὶ ὁ μὲν πόλεμος ἐθ'ὅς ἤρξατο*, т. е. „И ето, войната започна незабавно“. Това е втората война или по-точно вторият опит на варварите да се справят с анонимния автор. Те настъпили, този път вероятно с помалки сили, към града, в който той управлявал. Първото стълкновение било неуспешно за тях: „Но като загубиха мнозина от своите, вечерта те *отстъпиха*, *страхувайки се* (очаквайки?) *от зазоряването*.“²⁷ Фрагментът завършва с едно отклонение, в което се съобщава за *построяването* на малката крепост на мястото от разрушения от варварите при тяхното първо нахлуване град.

III фрагмент

(Anonyme de Hase, p. 42⁵⁰⁻⁸³). Без съмнение този фрагмент е не посредствено продължение на втория, с който образуват едно цяло В неговото начало се описва *построяването* на крепостта, т. е. продължава отклонението, започнало в предшествувания фрагмент. След това наново е описано състоялото се сражение с варварите, тъй като *паса-жът*, посветен на това събитие във II фрагмент, е задраскан от самия автор.²⁸ Оттук нататък текстът не предизвиква никакви затруднения. Въпреки победата си в първото стълкновение анонимният автор не е бил уверен в силите си и свикал на събрание всички „знатни“, с които обсъдил какво трябва да правят в бъдеще и по-конкретно към кой *господар* (*δεσπότης*) да се обърнат, за да се избавят от опасното положение, в което са попаднали. Фрагментът завършва с описание на *осъществяването* на взетите на събраниято решения и срещата между анонимния автор и „*царувания на север от р. Дунав*“.

След направения анализ събитията, описани в текста, могат да бъдат възстановени по следния начин. Разказът на автора започва с подробно описание на жестоката разправа на варварите с населението на съседните нему земи. Когато тази гибелна опасност доближила и управ-

²⁶ Anonyme de Hase, p. 40³⁴⁻³⁶

²⁷ Ibidem, p. 42⁵⁵⁻⁷⁴.

²⁸ Ibidem, p. 40, varia lectiones.

ляваната от него област, той вече бил взел мерки, за да я избегне. Тъй като нямал сили да се противопостави на своите врагове, той бил принуден да постъпи по единствения възможен начин или, както той казва „по най-мъдър начин“ — да отстъпи. Варварите опустошили неговата област и разрушили до основи стените на тамошните селища. След това обаче по неизвестни причини те били принудени да се изтеглят от нея. Възползувайки се от това, нашият автор се върнал отново в своята област — част от неговия обратен път, по време на който той и придружаващите го се изложили на твърде големи опасности, е описан подробно в т. нар. I фрагмент. След завръщането си той продължавал да бъде във враждебни отношения с варварите или, както е казано в текста — в положение на необявена война. След несполучливите му опити да установи мир с тях в края на есента — началото на следващата зима, войната избухнала с нова сила. Варварите за втори път нахлули в областта на анонимния автор. Въпреки неговото твърдение, че враговете му настъпили с достатъчно войска (... *στρατὶ παρασκευασθέντες ἰκανῶς*), изглежда, този път те са действували с много по-малки сили, защото в първото стълкновение били разбити. Тази победа обаче не отстранила опасността от варварите. В деня след сражението анонимният автор свикал събрание на представителите на местната знат, на което трябвало да бъде обсъдена по-нататъшната им съдба, тъй като имало съвсем реална опасност варварите да се върнат отново, но вече с по-голяма войска. На състоялото се събрание анонимният автор предложил да потърсят закрилата на византийския император, но под натиска на присъстващите той бил принуден да се предаде на „царувания на север от Дунава“ и да сключи мир с него. В лична среща с този владетел той успял не само да отстрани опасността от варварите, да получи обратно земите си, част от които били окупирани от враговете му, но и като допълнение още една *сатрапия* и ежегодни доходи от земите на „царувания“.

Така възстановените събития предлагат и друг ред, различен от възприетото досега, на фрагментите. На първо място трябва да бъде поставен II фрагмент, а след това III. Няма да бъде погрешно, ако тези два фрагмента се разглеждат като едно цяло, тъй като са свързани непосредствено. Първият по своето място в кодекса фрагмент съдържа описанието на събития, които са само загатнати във II фрагмент, т. е. той представлява обяснение на някои моменти от основния разказ и поради това той няма самостоятелно място наред с останалите два фрагмента.

Какво представляват по своя характер и предназначение фрагментите, открити от Ш.-Б. Хазе? Още преди едно столетие В. Г. Василевски набеляза сполучливо всички варианти относно характера на Анонима: 1. Проект за писмо или донесение; 2. Предварителни бележки, които да послужат при написването на по-голям литературно-исторически труд; 3. Записки, които авторът е водил за самия себе си.²⁹

Съдържанието на Анонима и най-вече начинът на изложението едва ли позволяват той да бъде характеризиран като проект за писмо или отчет за някаква мисия.³⁰ Ако това е било проект за официално донесение,

²⁹ Васильевский, Записка. с. 137—138; Krumbacher. Geschichte, S. 263; Меликов, Готский топарх, с. 1063.

³⁰ В този смисъл се изказа напоследък Ahrweiler, Les Byzantins et les Russes, p. 70, п. 2.

бихме очаквали ясно, точно, систематизирано, последователно изложение на събития, станали по време на изпълнението на определена мисия от страна на неговия автор. Разказът би трябвало да бъде стегнат, без недоизказани мисли и загадъчни моменти, с подробно описание на фактите и събитията и най-важно, назоваване на нещата с истинските им имена.

Текстът обаче ни предлага съвсем друга картина. Езикът на автора е богат, емоционален. Пишещият ни е оставил до голяма степен пълно описание на част от своите преживявания, като се е постарал да ги обхване от всички страни, без да пропусне да поднесе на бъдещия си читател и някои чудесни описания на природната стихия и да изрази твърде сполучливо обхваналото го отчаяние по време на обратното пътуване — неща, които нямат място в един официален дипломатически или друг отчет. Анонимният автор не е скрил почти никакви факти около тези събития, въпреки че е представил нещата така, че когато някой друг надникне в писаното от него да получи впечатлението, че е бил принуден да действа по този начин не по собствено желание, а под натиска на превъзхождащите го сили и решението на местното население.

Всичко това говори против предположението, че текстът е проект за официално писмо и още повече отчет за дипломатическа мисия.³¹

Още по-неприемливо е третото предположение — очевидно е, че Анонимът не е самоцелно описание на определени събития, нито пък всекидневни записки.³²

При това положение остава втората възможност — фрагментите е трябвало да послужат като основа на бъдеща по-обширна литературно-историческа творба. В нейна подкрепа могат да бъдат приведени редица доказателства — на първо място всички онези съображения, които говорят против предположението, че това е официален отчет, и най-вече т. нар. I фрагмент. В него, както се каза вече, са описани събития, които са само загатнати преди това. Очевидно авторът допълнително се е спрял на някои моменти, които не са намерили място в неговия първоначален разказ. Като имаме пред вид и още едно обстоятелство — че в разказа на автора, така както е достигнал до нас, има някои празнини (липсва цялостното описание на отстъплението, разказът за появата на варварите е непълен и т. н.), мисълта, че фрагментите, открити от Ш.-Б. Хазе, представляват бележки, които техният автор е имал намерение да използва в бъдеще при написването на едно цялостно съчинение, се превръща в увереност.³³

2. АВТОР

При изучаването на „Анонимът на Хазе“ един от най-важните и най-интересни въпроси е въпросът за неговия автор. Той е привлякъл вниманието още на първите изследвачи на откритите от Ш.-Б. Хазе фрагменти. Така А.

³¹ Против това предположение говори самият характер на събитията, които представляват военно стълкновение, а не дипломатическа мисия.

³² Ф. И. Успенски (Византийские владения, с. 25) справедливо отбелязва, че Анонимът е разказ за минали събития, а не дневник.

³³ В подкрепа на това мнение говорят и грижите около коригирането на текста. Свр. Шангин — Вишнякова, Из коментария, с. 99—100.

Куник прие, че той е бил грък по народност, но добре владеещ готски език.³⁴ Според Ф. Вестберг той е бил родом от Херсонските климати, но руският учен не се ангажира с ясно изразено мнение относно неговата народност.³⁵ Категоричен в това отношение бе А. Василиев, който не се подвоуми да отбележи, че авторът на текста е бил *кримски гот, прекрасно владеещ гръцки език*.³⁶

Не са малко и мненията относно функциите, които е изпълнявал авторът на фрагментите. В началния етап от изучаването на текста, когато върху изследователите действуваше още внушението на Ш.-Б. Хазе, че събитията са свързани с Херсон, бе изказано мнението, че той е бил стратег на този византийски град.³⁷ Твърде скоро обаче доби популярност названието *топарх* (*τόπαρχος*) и в зависимост от приписваната на автора народност той бе характеризиран като *готски* или *гръцки топарх*.³⁸ Не липсват, разбира се, и други мнения, според които авторът на Анонима е бил обикновен византийски чиновник, византийски дипломат, като в него някои учени са склонни да видят изпратения от император Никифор Фока до киевския княз Светослав патриций Калокир или негов придружител.³⁹

Всички тези мнения са колкото основателни, толкова и неоснователни. Повечето от тях са априорни и се опират на предварително възприети тези. Тъй като фрагментите са анонимни, единствената възможност да се получат някакви данни за техния автор е да се използват всички указания, които могат да се извлекат от самия текст.

Хипотезата за готския произход на анонимния автор няма никакви основания освен произволното свързване на описаните в Анонима събития с историята на кримските готи. Наистина локализацията и историческото обяснение на събитията имат важно място при определяне както на народността на автора, така и при установяване на изпълняваните от него функции. Тези съображения обаче не могат да бъдат единственият аргумент при решаването на такива важни въпроси.

В събитията, описани в „Анонимът на Хазе“, участвуват различни етнически групи:⁴⁰ варварите, техните сънародници, назовани *δῆμοι* и *οἰκιστῆται*, населението, което обитавало областта, управлявана от анонимния автор, и т. н. Определено самостоятелно място сред тях заема самият автор заедно със своите приближени или по-скоро подчинени — войници на брой около 400—500 души. Няма съмнение, че те принадлежат към етническа група, различна от другите, и пребивават на чужда, завоювана от тях земя. Що се отнася до самия автор, той е вкусил от императорското благоразположение (*βασιλικῆς εὐνοίας*) и познава елинските обичаи (*Ἑλληνικώτεροι τρόποι*),⁴¹ неговият език е грижлив, старателен гръцки език с честа употреба на архаизми независимо от някои правописни грешки.⁴²

³⁴ Куник, Готский топарх, с. 72, 117. В. Г. Василевски (Записка, с. 207) също приема, че авторът е бил грък.

³⁵ Westberg, Fragmente, S. 75.

³⁶ Василиев, Готы, с. 239.

³⁷ Куник, Готский топарх, с. 62.

³⁸ Тази характеристика, приета от мнозина учени, се дължи на А. Куник (Готский топарх, с. 61, бел.).

³⁹ Васильевский, Записка, с. 210; Ahrweiler, Les Byzantins et les Russes. p. 70, п. 2.

⁴⁰ Вж. тук, с. 83.

⁴¹ Anonyme de Hase, p. 42⁷¹⁻⁷².

⁴² Nystazopoulou, Anonyme de Hase, p. 323—324.

Като прибавим към всичко това съображението, че събитията се развиват в географски ареал, където има византийско присъствие, се оформя убедително мнението, че анонимният автор е грък по народност.

Какво би могло да се каже за неговия духовен облик? Поради липсата на каквито и да било преки указания трябва да се обърнем към съдържанието на кодекса, в който Ш.-Б. Хазе е открил фрагментите, както и към самите тях.

Безспорно кодексът е бил собственост на самия автор на фрагментите. Затова неговото съдържание представлява определен интерес. Според описанието на Ш.-Б. Хазе той е съдържал писма на Василий Велики, Григорий Назианзин и Фаларид.⁴³ На какво се дължи това предпочитание, този подчертан интерес на анонимния автор към епистоларното наследство на големите теолози на четвъртото столетие — интерес, който го е карал да носи със себе си далеч от Константинопол сборник с подобни текстове? За да отговорим на този въпрос, трябва да надникнем в съдържанието на тези писма.

За да не се впусκαе в излишни подробности, ще си позволим да приведем две съвсем кратки извлечения от характеристиките на писмата на Василий Велики и Григорий Назианзин — характеристики, които дължим на двама от най-добрите съвременни познавачи на тази трудна проблематика: „*Ecrits de 357 à 378 elles (les lettres) constituent, pour ces vingt années de IVe siècle oriental, un ensemble de documents uniques. On a dit avec raison des lettres de S. Basile qu'on y voit toute l'histoire de son temps. On peut ajouter que par leur valeur littéraire elles rangent leur auteur aux côtés des grands épistoliers de tous les temps.*“⁴⁴

Не по-малък интерес представлява и характеристиката на писмата на Григорий Назианзин: „*La correspondance de Saint Grégoire de Nazianze, sans être dépourvue d'importance historique, présent surtout un très grand intérêt littéraire et humain. Tandis que la correspondance de son ami Saint Basile reflète toute une partie de l'histoire du IVe siècle oriental, la correspondance de Grégoire a l'avantage de nous faire connaître ce même IVe siècle par le dedans...*“⁴⁵

Очевидно с помощта на кореспонденцията на двамата изтъкнати богослови авторът на Анонима се е запознавал както със съдбините на тревожния за Римската империя четвърти век, така и с началните години от историята на християнството като официална религия. Наред с това той несъмнено е използвал писмата като чудесен образец за изучаване на популярния, но и същевременно труден епистоларен жанр.

Наред с писмата на Василий Велики и Григорий Назианзин, чийто читател е бил нашият анонимен автор, фрагментите, дело на неговата ръка, също предлагат някои свидетелства, които позволяват да се представи по-пълно неговата физиономия.

В. Г. Василевски обърнал внимание на пасажа, в който авторът говори за необявената война между него и варварите,⁴⁶ като приведе аналогично място от Тукидид.⁴⁷ Няколко десетилетия по-късно С. В. Меликов подло-

⁴³ Suppl. grec 858, f. 315^r; L. Diaconus, ed. Paris, p. 254 B—ed. Bonn, p. 496.

⁴⁴ Saint Basile, Lettres, I, p. V.

⁴⁵ Saint Grégoire de Nazianze, Lettres, I, p. XVIII.

⁴⁶ Anonyme de Hase, p. 40₃₄.

⁴⁷ Василевский, Записка, с. 168.

жи на обстоен анализ текста на Анонима, търсейки всички близки моменти със съчинението на прочутия старогръцки историк.⁴⁸ Опитът на руския филолог бе сполучлив и доведе до интересни заключения. Според него сходството между Тукидид и анонимния автор не е случайно, а „оно получило се конечно, путем школьного предания и школьного образования и представляет собою перенесение запомнившихся слов в другой контекст“⁴⁹.

Авторът на Анонима не само е използвал механически отделни фрази на Тукидид, но е навлязъл в духа на неговия език, усвоил неговия стил.⁵⁰ Интересно е да се отбележи още нещо. Той не използва еднакво всички части от „Пелопонеската война“, а има любими места, от които възимствува — преди всичко първата глава на кн. 2 и най-вече описанието на чумата.⁵¹ Това предпочитание говори за дълбоко познаване на старогръцкия историк, а не за случаен интерес или възимствование.

Твърде отдавна бе изказано предположението, че анонимният автор е бил военен.⁵² Това мнение, за което има сериозни основания, бе или отменено от мнозина изследвачи, или пък бе възприето от други, без да бъде аргументирано по-солодно. И трите фрагмента позволяват това да бъде сторено по убедителен начин. И наистина, ако текстът свидетелствува за добрите познания на неговия автор върху класическата елинска култура, то свидетелствува още по-категорично за дълбоките му знания по историята и теорията, стратегията и тактиката на византийското военно изкуство.⁵³

Всичките действия на анонимния автор по време на стълкновенията му с варварите, както и при движението на командования от него отряд говорят недвусмислено, че той е спазвал и се е ръководел от всички изисквания за водене на военни действия, които са засвидетелствувани в съчиненията с военна тематика от X в. Тук ще набележим някои от тези неговии действия, които намират аналогия в подобни ръководства: построяването на временен лагер и най-вече неговото укрепяване с ров;⁵⁴ събирането на различни занаятчийи, които могат да изготвят някои военни съоръжения и най-вече да участвуват в изграждането на лагера;⁵⁵ излаз от укрепен лагер (или град) за бой с противник, който се намира в неговите подстъпи;⁵⁶ разположението на войската съобразно с бойния строй на противника —

⁴⁸ Меликов, Готский топарх, с. 1063—1070.

⁴⁹ Пак там, с. 1064, 1065, 1067.

⁵⁰ Пак там, с. 1065.

⁵¹ Пак там.

⁵² Успенский, Византийские владения, с. 15.

⁵³ Тук бихме искали да обърнем внимание на един факт, който не може да бъде подминат — съчетанието между отличните военни познания на анонимния автор и предпочитанието му към Тукидид. Безспорно това не е случайно съвпадение. Старогръцкият историк е бил негов любим автор тъкмо поради професията му на военен. Това мнение може да бъде подкрепено с един любопитен пример. Една от характерните особености на Тактиката на старогръцкия автор Еней (IV в. пр. н. ера) е почти текстуалното, многократно цитиране на Тукидид. Свр. Daip, Les stratégistes, p. 321.

⁵⁴ Leonis Tactica, XI 2, col. 793 A; Vari, Liber de re militari, § 1, p. 1—8²². За византийския лагер вж. K. Grosse, Das römisch-byzantinische Marschlager von 4—10 Jahrhundert, BZ, 22, 1913, S. 90—121, особено 111—121; Ю. Кулаковский, Византийский лагерь конце X века, ВВ, X, 1903, с. 61—90; Γ. Κόλλας, Περί ἀλλήλων, ΕΕΒΣ, 17, 1941, с. 144—184; В. Кучма, Из истории византийского военного искусства на рубеже IX—X вв. Лагерное устройство, АДСВ, 10, 1973, с. 259—262.

⁵⁵ Daip, Memorandum inedit, § 3.

⁵⁶ Ibidem, § 21.

воденето на бой срещу пехота и особено срещу кавалерия;⁵⁷ провеждането на нощно сражение.⁵⁸

При движението си към Маврокастрон, връщайки се към своето постоянно местоживелище, анонимният автор строго се придържал към изискванията, предявявани към всяка византийска военна част, която се е придвижвала из вражеска земя. Пътят на отряда бил осигуряван от съгледвачи, разузнавачи (*οἱ πρόβουλοι*).⁵⁹ При своето движение анонимният автор и неговите хора не носели никакъв излишен товар и най-вече спазвали строго указанието по време на поход в неприятелска земя да не се носят палатки⁶⁰ — в случая за легла и навеси срещу бушуващата буря те използвали своите щитовете.⁶¹

Всичко това свидетелствува, че анонимният автор е имал военно образование и е изпълнявал определени военни функции. Едновременно с това текстът свидетелствува, че той е управлявал отделна област, подвластна до известно време на византийския император. Почти едно столетие той бе характеризиран като *топарх* (*ὁ τόπαρχος*) — готски или гръцки. Едва наскоро М. Нистазопулу направи сполучлив опит да наруши традицията, като показва убедително несъстоятелността на тази характеристика.⁶² Внушението на А. Куник обаче бе толкова силно, че продължи да действа и след категоричното му опровергаване от гръцката византоложка.⁶³ Това положение обаче е неоправдано и тази характеристика трябва най-сетне да бъде изоставена. Без да се впускаме в подробности, ще отбележим само едно: топарх е термин, който не е характерен за византийската служебна йерархия и не се среща в четирите познати тактики от IX—X в. — тактиката на Успенски, „трактата на Филотей“, тактиките на Бенешевич и Икономидис.⁶⁴ Обикновено византийските автори назовават топарх предводител на чуждестранен народ, управител на област, разположена край византийските граници,⁶⁵ докато нашият автор е византиец и представител на византийския император в управляваната от него област.

И така авторът на открития от Ш.-Б. Хазе анонимен разказ е бил по всяка вероятност грък. Оставеният от него текст, както и кодексът в който е открит, свидетелствуват за доброто образование, което той е получил, за неговите интереси към класическата култура, към историята на ранна Византия, определено влечение към произведенията на големите богослови на четвъртото столетие и очевидно предпочитание на един ли-

⁵⁷ Dain, *Problemata*, p. 17, § 1.

⁵⁸ Dain, *Sylloge takticorum*, p. 93—94, § 48.

⁵⁹ Anonyme de Hase, p. 46¹⁵⁵. Вж. Vari, *Liber de re militari*, p. 27¹⁹—28⁷, § XVIII.

⁶⁰ Vari, *Liber de re militari*, p. 28⁸—29²⁰.

⁶¹ Anonyme de Hase, p. 46¹⁴⁶—148.

⁶² Nystazopoulos, Anonyme de Hase, p. 321—323.

⁶³ Старото наименование на този книжовен паметник „Записка на готския (гръцкия) топарх“ е запазено в почти всички изследвания, появили се след статията на М. Нистазопулу. Нещо повече, румънският учен Й. Барня (Barnea — Ștefănescu, Dobrogea, III, p. 90, n. 41) запази понятието топарх, *in sensul de conducător local**. Това тълкуване обаче е невярно и тенденциозно. Авторът на Анонима не е представител на местната знат, а на тамошната византийска администрация.

⁶⁴ Oikonomides, *Préséance*, passim.

⁶⁵ Кекавмен, с. 166⁷—168²⁶; *Περὶ ἀκρίτων*; 168²⁷—172²⁵; *Περὶ πλησίον σου τοπαρχου* вж. заглавията на с. 654, n° 68, 69). Вж. с. 405, 6. 369.

тературен жанр — епистоларния. Анонимният автор е бил военен и е управлявал определена административна област, по всяка вероятност *стратегия*.⁶⁶

3. ДАТА

Въпросът за датата на „Анонимът на Хазе“ е твърде щекотлив. Тъй като в текста липсват преки хронологически указания, следва да се потърсят някои допълнителни възможности за датирането на този книжовен паметник, а оттук и на събитията, описани от него.

На първо място това са палеографските белези на текста. Единственият учен, който е виждал ръкописа, е Ш.-Б. Хазе и затова наблюденията му са твърде важни. Ето какво е неговото мнение за кодекса, в който са открити фрагментите: *Ad eam illustrandam fortasse pertinent epistolaene dicam an commentarii fragmenta luadignissima, servata in Cod. que qui fuit Bibl. Regiae saec. XI.*⁶⁷ Впоследствие наред с някои други поправки в описанието Ш.-Б. Хазе е коригирал и датата на кодекса. Той е задраскал цифрата XI и отгоре над реда е вписал *X exeuntis*.⁶⁸

На какво се дължи тази поправка? Дали Ш.-Б. Хазе е прегледал отново внимателно целия кодекс и е отнесъл неговото съставяне към края на X в. или поправката се дължи на факта, че той е свързал събитията, описани във фрагментите, с обсадата и превземането на Херсон от киевския княз Владимир? За съжаление Хазе не е оставил никакви други бележки за откритите от него фрагменти.⁶⁹ Все пак струва ни се, че по-вероятно е първото допускане. Какво ни навежда на тази мисъл? Наред с поправката на датата на кодекса Хазе е коригирал и своето първоначално становище за неговото съдържание. На първо време той го е определил по следния начин: *in Cod. que qui fuit Bibl. Regiae saec. XI, S. Basilii, Phalaridis, S. Gregorii Nazianzeni epistolas varias „Isocratisque et Themistii orationes aliquot continente“*. По-късно пасажът *„Isocratisque et*

⁶⁶ А. Болшаков-Гимпу (*Localisations*, p. 560), изхождайки главно от броя на войниците с които е разполагал анонимният автор (около 450), приема, че той е бил „*tourmaque ou un comes de banda*“. Наистина турмахът е бил военен и граждански управител на една турма (*Oikonomidès, Préséance*, p. 341) — нещо, което подхожда на пръв поглед за положението на нашия автор. Турмата е била основното подразделение на темата, като през X в. всяка тема е имала три турми (*Oikonomidès, Préséance*, p. 341). Фрагментите свидетелствуват, че в земите, опустошавани от варварите, е имало най-малко две отделни области — тази, в която се е разразило отмищението на варварите, и областта на автора, т. е. цялата територия може да се схване като една тема, разделена на две турми. Струва ни се обаче, че би могло да се потърси и друго решение, което по-добре подхожда на византийската административна уредба след промените, настъпили през втората половина на X в. Тогава, както свидетелствува „тактиката на Икономидис“, са се появили много стратегии, разположени по дължината на границите, в области, управлявани от дук или катепан. Стратегията е обхващала най-често един град или малък район — картина, която е твърде близка до положението на анонимния автор. Но на това ще се спрем по-нататък.

⁶⁷ *Suppl. grec* 858, f. 315^r.

⁶⁸ *Ibidem*; L. Diaponus, ed. Paris, p. 254 B—ed. Bonn, p. 496.

⁶⁹ При работата ни с архивното наследство на Ш.-Б. Хазе прегледахме особено внимателно неговия личен дневник (*Suppl. grec* 1363, ff. 5—177. Вж. *Le Supplément grec*, n° 1363, p. 685) и неговите *Notes de Cours* (*Supl. grec* 1347, ff. 1—211; *Le Supplément grec*, n° 1347, p. 665), разделени на две рубрики: *Романиа* и *Palaeographica*. За съжаление и на двете места няма никакъв намек за кодекса и съдържашите се в него фрагменти.

Themistii orationes aliquot“ е задраскан.⁷⁰ Няма съмнение, че тази поправка се дължи на внимателно запознаване със съдържанието на кодекса. Тя свидетелствува, че Хазе е работил най-малко два пъти с ръкописа — първия път, при неговото откриване, по-бързо и по-повърхностно, и, втория път, преди печатането на фрагментите по-внимателно. Тъкмо при повторната си работа върху текста Хазе е извършил двете поправки, които засягат съдържанието на кодекса и неговата дата. Следователно поправката не е случайна и датата на основния текст в кодекса, т. е. писмата на Василий Велики и Григорий Назианзин, е краят на X в.⁷¹

Датировката на кодекса е *terminus post quem* за датата на фрагментите, чието съставяне може да бъде отнесено към самия край на X в.

Другата възможност за датировка на събитията, описани в Анонима, а оттук и на ръкописа, т. е. обратният път, е използването на някои данни, които съдържа самият текст. На две места в него са отразени астрономическите наблюдения на анонимния автор — първия път, когато той и придружаващите го се намирали в с. Ворион, по време на обратния път към местоживелищата им, и втори път, известно време след това, при второто нахлуване на варварите в управляваната от него област. Ето впрочем двата пасажа: „Случи се тя самата [Кронос (Сатурн)] — б. а., И. Б.] да преминава през началото на Водолея, докато слънцето преминаваше в зимната си фаза“⁷², „а зимата бе близо до започването си, а пък слънцето бе недалеч от зимния си поврат“⁷³.

Особено важен е първият пасаж, тъй като той съдържа освен посочването на сезона и някои данни, които позволяват да се уточни, макар и приблизително, хронологията на събитията — положението на Кронос (Сатурн) спрямо Водолей. Първи обърна внимание на това интересно свидетелство Василевски, който изчисли, че тази констелация на звездите се повтаря всеки 29 г. и 174 дни.⁷⁴

Много по-обстойно се спира на този въпрос Ф. Вестберг, който прибягна до помощта на известни астрономи — Вислицениус, Зейбод, Зейдлу, Кононович. Според направените изчисления посочената от анонимния автор констелация на звездите (за времето, определено от Хазе като дата на ръкописа — X — началото на XI в.) е била възможна през 903—904, 931—934, 961—963, 990—993, 1020—1022 г.⁷⁵ От всички тези дати Ф. Вестберг отдаде предпочитание на 963 г., като прие, че само тогава е било възможно описаното положение на звездите.⁷⁶ Това мнение на Вестберг, почиващо на неговата интерпретация на събитията,⁷⁷ бе атакувано от учените, които наблегнаха на някои от уговорките, направени от астрономите, най-важната от които е, че анонимният автор, за да извърши

⁷⁰ Suppl. grec 858, f. 315r.

⁷¹ Не са ни известни съображенията, поради които някои учени отнасят ръкописа към края на XI — началото на XII в. Срв. Colonna. Gli storici bizantini, p. 157; I. E. Καργαυρίδης, *Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς ιστορίας, Β' ἐκδόσις, Θεσσαλονίκη*, 1971 (= *Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται*, 2), σ. 290, ἀρ. 382.

⁷² Anonyme de Hase, p. 44118—124.

⁷³ Ibidem, p. 4037—38.

⁷⁴ Васильевский, Записка, с. 151.

⁷⁵ Westberg, Fragmente, S. 115—117; същият, Записка, с. 265—268.

⁷⁶ Ibidem S. 116, 118; същият, Записка, с. 270.

⁷⁷ Ф. Вестберг бе свързан с хипотезата на Куник и нямаше друг и избор, освен да отнесе описаните в Анонима събития към 963 г.

въпросното наблюдение, трябва да е притежавал такива знания за небето, каквито притежават малцина съвременни астрономи.⁷⁸

С интерпретирането на астрономическите наблюдения на анонимния автор се занимава и някои други учени. Така М. Шангин, един от до брите познавачи на византийската астрология, предложи нови изчисления за периода, през който Кронос (Сатурн) е извършвал своето движение и отново идвал в същото положение спрямо Водолей. Според него датите за X в. са 913, 943, 973 и 1003 г.⁷⁹ И тук обаче се чувства известна преднамереност, тъй като Шангин свързва събитията от Анонима с балканските походи на Светослав и поради това за него най-подходяща бе годината 973.⁸⁰

Безспорно изчисленията, използвани от Ф. Вестберг, дело на известни астрономи, са най-приемливи. От тях три дати отговарят на палеографските наблюдения на Ш.-Б. Хазе: 961—963, 990—993 и 1020—1022 г. Точното датиране на събитията, описани във фрагментите, които са *terminus ante quem* за съставянето на кодекса, може да бъде постигнато само след обстойна интерпретация на текста, след установяване на неговите реални—най-вече локализация и историческо обяснение.

4. РЪКОПИСЪТ (SUPPL. GREC 858)

„Анонимът на Хазе“ е познат по ръкопис, който в началото на XIX в. е бил собственост на Кралската библиотека (сега Bibliothèque Nationale) в Париж. След неговия откривател никой друг не е виждал кодекса, който днес може да се счита за загубен. Кога Ш.-Б. Хазе е попаднал на този кодекс? За *terminus post quem* може да се приеме октомври 1801 г., когато Хазе е пристигнал в Париж, или по-вероятно 1805 г., когато той е бил назначен в отдела за гръцки ръкописи в императорската библиотека.⁸¹ *Terminus ante quem* е годината 1819, когато е било отпечатано историческото съчинение на Лъв Дякон. След тази дата Хазе вече не се е връщал към открития от него кодекс или поне няма данни за това.⁸²

Каква е била по-нататъшната съдба на кодекса? Този въпрос са си задавали мнозина учени. Благодарение на А. Куник и В. Г. Василевски, а впоследствие и на К. Крумбахер и някои други изследвачи се създаде версията, че този кодекс е бил донесен от Италия като част от пляката от предмети на изкуството и книжнината, взета от Наполеон по време на неговите италиански походи. Според същата версия след поражението и повторната, вече окончателна абдикация на Наполеон в 1815 г. част от тези предмети и ръкописи е била върната обратно в Италия. Така че кодексът, открит от Ш.-Б. Хазе, трябва да се търси в някое

⁷⁸ Левченко, Очерки, с. 311.

⁷⁹ Изследването на М. Шангин ни е недостъпно. Вж. Литаврин, Записка, с. 116.

⁸⁰ Критика на Шангин у Литаврин, Записка, с. 116. Според Литаврин Кронос (Сатурн) се е намирал в описаното положение през 903—905, 932—934, 961—963, 991—993, 1020—1023 г.

⁸¹ Nouvelle biographie, col. 507—508; Παπαγιωργάνης, Λέων ο Διάκωνος, σ. 111—112.

⁸² За работата на Ш.-Б. Хазе с кодекса и по-точно с фрагментите вж. тук Приложение I.

италианско архивохранилище.⁸³ Ако в миналото, а дори и в първата половина на нашето столетие⁸⁴ можеше да се храни подобна надежда, то търсенията през последните години не дадоха резултат.⁸⁵

Този негативен отговор има и своята положителна страна — показва несъстоятелността на цялата хипотеза. Казваме хипотеза, защото тази схема за съдбата на кодекса не е нищо повече от едно логическо построение. Единствената сигурна опорна точка е, че кодексът е бил собственост на Кралската библиотека. Всичко останало е плод на разсъждения, които могат да бъдат приети с много голяма резерва. Внимателното изучаване на преписа, направен от Ш.-Б. Хазе, предназначен за печат, както и съпоставката с някои други факти показва, че Ш.-Б. Хазе се е върнал повторно към изучаването на открития от него текст непосредствено преди печатането му или дори по време на самото печатане, когато е трябвало да го коригира, т. е. след 7. VII. 1816 г. За това говорят убедително поправките на текста и най-вече онези пасажи, които са били пропуснати при първото копиране.⁸⁶

При това положение обяснението за съдбата на кодекса трябва да се потърси другаде. Преди около едно десетилетие и половина М. Нистазопулу справедливо отбелязва, че нищо не потвърждава хипотезата за италианския произход на този патристичен ръкопис. Според нея твърде възможно е той да е бил собственост на някой манастир, разположен край Париж. Колкото до изчезването му гръцката византоложка, използвайки едно любопитно внушение на покойния професор М. Ласкарис, изказа предположението, че Ш.-Б. Хазе е изпратил като дар на своя меценат граф. Н. Румянцев открития от него кодекс.⁸⁷ Известно е обаче, че корабът, с който са били изпратени 150 екземпляра от изданието на Лъв Дякон и с който би могъл да бъде изпратен и кодексът, е потънал.⁸⁸

Наистина и това мнение е изцяло хипотетично — нещо, което не попречи да бъде възприето от някои учени,⁸⁹ — но при липсата на каквито и да било други данни за съдбата на кодекса то има своето право на съществуване.

И така, понеже кодексът липсва, трябва да се задоволим с оскъдното му описание, дело на неговия откривател. Тъй като това са само няколко пасажа, ще си позволим да ги приведем изцяло: (*τῆς Χερσονῆος ἁλώσειν*) Haec est illa Chersonis a Wladimiro Magno occupatio, quam Nsetor Annal. 105. B. version. Scher. a. Christi 988 accidisse auctor est. Ad illustrandas res temporum illorum pertinent fortasse epistolaene dicam an commentarii fragmenta, servata in Cod. saec. X exeuntis,⁹⁰ S. Basilii, Phalaridis, S. Gre-

⁸³ Куник, Готский топарх, с. 66; Васильевский, Записка, с. 138; Kuntzschner, Geschichte, S. 268.

⁸⁴ Левченко, Очерки, с. 292.

⁸⁵ Шевченко, Toparcha Gothicus, p. 131—132. Не е изключено, ако следваме хипотезата за италианския произход на кодекса, след връщането на ръкописа в Италия той да е попаднал в частни ръце, което почти ликвидира възможността за неговото откриване.

⁸⁶ Вж. тук, с. 37.

⁸⁷ Nystazopoulou, Anonyme de Hase, p. 320.

⁸⁸ Вж. D. Raoul-Rochette, Journal de savants, janvier 1820, p. 4; Παπαγιωτάκης, Δέων δ Διάκωνος, σ. 116.

⁸⁹ Παπαγιωτάκης, Δέων δ Διάκωνος σ. 115—116.

⁹⁰ Suppl. grec 858, f. 315r, 4: saec XI, впоследствии задраскано и отгоре изписано X exeuntis.

gorii Nazianzeni epistolas varias continente.⁹¹ In hoc igitur Codice, qui fuit Bibliothecae Regiae possessor, qui est legationem circa Danaprium obivit, et oppido praefuit, litteris minutis perplexisque admodum, nec multo quam Cod. ipse recentioribus folia duo vacua illevis, multis verbis mutatis, indutis, superscriptis, ut dubitare non queas, eum hunc Cod., ut est exiguae molis, in expeditionibus secum portasse, pagellisque eius vacuis ad epistolas commentariosque meditandos esse usum. Dabo fragmenta quo ordine sunt in Cod.: tametsi legationem, de qua statim, non nisi post bellum accidisse facile dicas. Prius sic incipit imperfecte, de Danapris traiectu, glacierum fragmentis lintres transmittentium infestantis;⁹² . . . Hic imperfecte desinit fragmentum prius. Sequitur post quadraginta circiter folia alterum, eadem intricatissima manu, quod, ut est loco in Cod. posterius, ita praecedenti subiungo: tametsi fortasse ad tempus antecedens pertinet. Gens, cui dux ille, quisquis est, oppidum sibi commissum tradiderit, quae sit, viderint docti, temporum partiumque illarum cognitionem cum prudenti iudicio coniungentes. Rem in Chersoneso Taurica geri declarat mentio Clematum facta: scriptura est ligata, quam vocant, saec. X aut XI;⁹³ . . . Sequuntur in folio alio abrupta illa, superioribus subiungenda;⁹⁴ . . . Desinit hic praeclarum illud plenumque rerum novarum fragmentum: quod si commentatio scriptiove, unde manat, integra aetatem tulisset, nae tunc haud paulo plus, quam nunc, sciremus de historia Chersonesi Tauricae in tenebris, ut ita dicam, iacente ab a. 950, circa quem Constantinus Porphyrogenneta scripsit, usque ad colonias Genuensium in hos tractus saec. XIII deducas.⁹⁵

Това е всичко, което Ш.-Б. Хазе ни е оставил за кодекса и откритите в него фрагменти. Понеже ръкописът е загубен, по всяка вероятност безвъзвратно, трябва да се обърнем към копието, направено от френския елинист и предназначено за печат.

I. Описание. Преписът на Анонима днес се намира в Cod. Suppl. grec 858 (Bibliothèque Nationale). Кодексът е автограф на Ш.-Б. Хазе, съдържа Историята на Лъв Дякон и има 362 листа. „Анонимът на Хазе“ се намира на: f. 315^r (уводните бележки); ff. 347^r—348^v (I фрагмент); ff. 348^v—349^v (II фрагмент); ff. 350^r—350^v (III фрагмент); f. 351^r (краят на II фрагмент, който е пропуснат: [Το]υ γάρτοι προύριον μὲν τοπαρίον ἐκ τῶν ἐνότιων ἐξαρμόδιον παρ' αὐτὴν, ὡς ἐκ τούτου ῥαδίως καὶ τὴν ἄλλην ἀπασαν πόλιν οἰκοδόμησεν...)).

II. Маргинални бележки. Както вече казахме, Ш.-Б. Хазе е изучавал кодекса най-малко два пъти — при неговото откриване, когато той се е запознал бегло с ръкописа, и повторно, вече много по-внимателно, когато е приготвил текста за печат. Тъкмо тогава Хазе е нанесъл някои поправки в уводните бележки, които засягат съдържанието на кодекса, неговата датировка,⁹⁶ и едновременно с това е извършил много поправки

⁹¹ Suppl. grec 858, f. 315^r, 5—6: post epistolas varias: Isocratisque et Themistii orationes aliquot varias и след това задраскано.

⁹² Suppl. grec 858, f. 315^r. L. Diaconus ed. Paris, 254 B—C—ed. Bonn, p. 496. Тук, а и по-нататък отбелязваме само по-важните поправки, направени от Хазе преди печатането.

⁹³ Suppl. grec 858, f. 348^v; L. Diaconus, ed. Paris, p. 256 D—ed. Bonn, p. 500.

⁹⁴ Suppl. grec 858, f. 350^r; L. Diaconus, ed. Paris, p. 258 B—ed. Bonn, p. 503.

⁹⁵ Suppl. grec 858, f. 351^r. L. Diaconus, ed. Paris, p. 259 B—ed. Bonn, p. 504—505.

⁹⁶ Вж. тук, с. 33.

на самият текст, допълнения и бележки. Маргиналните бележки могат да бъдат разделени на четири групи:

1. Самият анонимен автор е внесъл много поправки в текста. Те се изразяват най-вече в задраскването на някои думи или цели пасажи, които той е вмъквал на друго място или е решил, че нямат пряко отношение към разказа; не внасят никакво допълнително осветление върху описаните събития; стоят погрешно, като нарушават хода на мисълта или на целия разказ. Хазе сполучливо е разчел и възстановил всички тези текстове, като ги е отбелязал на съответното място с бележка на полето на листа — общо 11.

2. Бележки на Хазе, с които той е поправил грешки в кодекса. Те са всичко 10. В два случая Хазе е поправил грешното изписване, но не е отбелязал това. Тези две бележки намираме едва в печатания текст: f. 347^r, 6: cod. *ἐκπληδόντες* — Hase *ἐκπληδόντες*;⁹⁷ f. 348^v, 3: cod. *ἕπνος* — Hase *ἕπνον*.⁹⁸

В един случай четенето, предложено от Хазе, е погрешно. Във фразата *καὶ τότε ἀρχὴν ἐμοῦ πρώτου πάλιν οἰκῆσαι τὰ Κλίματα διανοησάμενον*, Хазе предлага глаголът *οἰκῆσαι* да бъде заменен с *οἰκίσαι*.⁹⁹ Тази замяна не е необходима, тъй като ще промени мисълта на автора, която отговаря на правилния ход на събитията. След изтеглянето на варварите от неговата област той се завръща в нея, като отбелязва: „И тогава аз първи реших отново да се *поселя* в Климатите.“ Едва в следващата фраза (*Τοιγάτοι προύρων μὲν... καὶ τὴν ἄλλην ἥλασαν πόλιν οἰκοδόμησεν*), с която продължава прекъснатата си мисъл, той съобщава за изграждането на малката крепост край града, като неговото цялостно възстановяване оставил за по-сетне.

3. Пропуснати от Ш.-Б. Хазе думи или пасажи при преписването на текста: f. 347^r, 5: post *γὰρ αὐτῶν ἐπὶ* — ante *παύσις: μεγίστοι*; f. 347^v, 11: post *ἡμᾶς* — ante *ἐχρῆν: ἐξορμηῆσαι*; f. 347^v, 21: post *μετατρεπομένον* — ante (*Κρόνου δὲ καλουμένου*): *τοῦ περιέχοντος*; f. 348^r, 4: post *καὶ* — ante *πρὸς οἰκεῖον: βλεπόντων ὥς*; f. 349^v (под текста към задраскания пасаж „*Ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν κτλ...*“): post *τοξότας καὶ* — ante *Ἡ γῆ γὰρ: αὐτὸς ἀντεταξάμην*¹⁰⁰, *πρὸς δὲ τὸ ἱππικὸν, ἱππικὸν, διχῆ τὸν στρατὸν παρὰ τὰ ξαντες*; f. 350^r, 17: post *ἐξηγύετο* — ante *Ἀφικμένων: τεῖχος μὲν τὸ παλαιὸν ἀνεγείρων, καὶ διδάσκων τοὺς ἐμοὺς εὖ παρεσκευάσθαι πρὸς τὰ πολέμια. Πρὸς δὲ τοὺς ἡμῖν προσέχοντας δρόμῳ κήρυκας ἔπεμπον, καὶ μετεκαλούμην αὐτοὺς, σκεψόμενος περὶ τῶν ὅλων*.

4. Бележки на Хазе, свързани с печатането на текста:

а) бележки, които указват разделението на текста на глави. Обикновено „à la ligne“ — към гръцкия текст с буквено означение (α', β', γ' и т. н.), а към латинския с цифри (I, II...);

б) f. 350^r, в горния ляв ъгъл: „A insérer à la page 258 B après les mots *civitatem instaurari posse...*“ Тази бележка е поставена непосред-

⁹⁷ L. Diaconus, ed. Paris, p. 254 C—ed. Bonn, p. 496.

⁹⁸ Ibidem, p. 256 B, p. 498.

⁹⁹ Suppl. grec 858, f. 349^v: „scribere voluit *οἰκίσαι*, instaurare“. L. Diaconus, ed. Paris, p. 258 B—ed. Bonn, p. 502.

¹⁰⁰ Hase: *ἀντεταξάμην*. В парижкото (p. 258 B) и бонското издание (p. 501, п.): *ἀντεταξάμην*.

ствено след отпечатването на II фрагмент. Тъй като в Suppl. gres 858 края на фрагмента е пропуснат и е пренесен на f. 351v,¹⁰¹ с тази бележка Хазе предупреждава печатарите, че III фрагмент трябва да бъде отпечатан след *καὶ τὴν ἄλλην ἀποσαν πόλιν οἰκοδομήσεσθαι* (civitatem instaurari posse);

в) f. 350r, в дясното поле: „N'oubliez pas les mots marginales;“

г) f. 350v, след края на III фрагмент: „Ici suit le texte déjà imprimé.“¹⁰²

5. ИЗДАНИЯ И ПРЕВОДИ

1. Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri X, e rec. C.-B. Hasii, Parisiis, 1819, p. 254 C-259 A. Препечатано в „Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae“, Bonnae, 1828, p. 496—504.

2. Westberg, Fragmente, S. 14—26.

3. Милюков, Время и местодействие, с. 7—13.

4. ГИБИ, V, с. 296—302.

Тъй като интересът към „Анонимът на Хазе“ от неговото обнародване до наши дни е твърде голям, броят на направените преводи на този кратък, но важен текст е също голям:

I. *Латински*: L. Diaconus, ed. Paris, p. 254 C-259 B—ed. Bonn, p. 498—500; 502—503; 504. Същият превод е преиздаден у Westberg, Fragmente, S. 26—30; същият, Записка, с. 271—274.

II. *Руски*: 1. „История“ Льва Диакона Калойского, издал и превел Д. Попов, СПб., 1820, с. 193—197.

2. Васильевский, Записка, с. 145—147, 153—155, 171—173.

3. Милюков, Время и местодействие (превода на Василевски), с. 7—13.

4. Вестберг, Записка, с. 281—286.

5. Литаврин, Записка, с. 127—130.

III. *Немски*: Westberg, Fragmente, S. 14—26.

IV. *Румънски*: A. Cazacu, Câteva considerațiuni asupra fragmentelor așa-zisului Toparcha Gothicus, Revista istorică, XXX, 1944, p. 48—53 (по руския превод на Вестберг).

V. *Български*: ГИБИ, V, с. 296—302 (Л. Йончев).

VI. *Английски*: Ševčenko, Toparcha Gothicus, p. 123—127.

6. ТЕКСТ И ПРЕВОД

При публикуването на открития от него текст Хазе е запазил реда на фрагментите в кодекса независимо от факта, че той е схванал първия фрагмент като трети при обяснението на събитията. Единствената промяна, която е внесъл, е разделението на всеки един фрагмент на глави: I на 4 глави, II на 2, III е напечатан в този вид, в който е открит.

При своето издание на „Анонимът на Хазе“ или по-скоро при препечатването на текста по бонското издание Ф. Вестберг е постъпил по

¹⁰¹ Вж. тук, с. 36.

¹⁰² За тази бележка вж. Приложение I.

същия начин. Той е приел разделението на глави, предложено от Хазе, като е направил само една промяна — разделил е III фрагмент на 2 глави. Наред с това той е разделил всяка една глава на параграфи — общо 35.

Изданието, което предлагаме тук, е осъществено въз основа на Cod. Suppl. grec 858, ff. 347^r—351^r (копието направено от Ш.-Б. Хазе), като са взети под внимание всички конектури, предложени от учените, занимавали се в една или друга степен с „Анонимът на Хазе“. Текстът се публикува по следния начин: на първо място II и III фрагмент, без да бъдат разделяни, тъй като образуват едно цяло, а I фрагмент, който е допълнение към цялостния разказ, се публикува накрая. Запазено е разделението на глави, предложено от Хазе и възприето от Вестберг, но при нас то е по-различно. Разбиването на всяка глава на параграфи, направено от Вестберг, е изоставено, тъй като раздробява твърде много текста.

При изданието са използвани следните съкращения: Cod.: Codex Supplément grec 858; H: Hase; P: ed. Paris; Bo: ed. Bonn; B: Василевски; K: Kurtz; W: Westberg; N: Nystazopoulou; Š: Ševčenko.

ANONYME DE HASE

f. 348^v Bo 500
P 256 D
P 257 A
f. 349^r

Bo 501

P 257 B

P 257 C

f. 349^v
P 257 D

- (Α') Ἀρχὴν γὰρ δὴ τότε τοῖς βαρβάροις πολεμεῖν ἔγνωμεν ἢ, εἰ δεῖ τι τάληθ' ἡ φάναί, δέσαντες τὸ μὴ φθῆναι ὑπ' αὐτῶν ἀναιρεθέν-
τες, ἀπέστημεν, καὶ αὐτοῖς τὸ δυνατὸν ἀντιτετάχθαι διενοήθημεν, πάν-
τας ὁμοίως λεηλατούντων καὶ διαφθειρομένων ἀπανθρωπότητα, ὥσπερ
5 τινὰ θηρία κατὰ πάντων τὴν ὁρμὴν ἐνδεκνύντα. Οὐδὲ γὰρ τῶν οἰκειοτάτων φειδῶ τις εἰσῆι αὐτοῖς, οὐδὲ λογισμῶ τινι ἢ κρίσει δικαίου τὸν φόνον εἰργάσθαι προὔθεντο· ἀλλὰ τὴν Μυσῶν λείαν καλουμένην θέσθαι τὴν αὐτῶν γῆν κακῶς καὶ ἀσυμφόρως μεμε-
λετήκασαν. Ἀνατέτραπτο γὰρ τὸ πρὶν αὐτοῖς ἴσον καὶ δίκαιον ἃ δὴ
10 περὶ πλείστον τιμῶντες τὸ πρότερον τροπᾶι τε τὰ μέγιστα κατωρ-
θαύκασαν, καὶ πόλεις καὶ ἔθνη αὐτεπαγγέλτως προσήεσαν αὐτοῖς. Νῦν δ' ὥσπερ ἐκ διαμέτρου ἀδικία τοῖς καὶ ἀμετρία κατὰ τῶν ὑπηκόων ξυνέστηκε. Καὶ πόλεις ὑπηκόους, ἀντὶ τοῦ θεραπεύειν καὶ συμφερόντως εὐνομεῖν, ἀνδραποδίζειν καὶ διαφθεῖρειν ξυνέ-
15 θεντο. Σχετιάζοντές τε κατὰ τῶν ἡγεμόνων, καὶ ὥς οὐκ ἀδικοῖεν βεβαίως δεικνύντες οἱ ἀνθρώποι, οὐδὲν μᾶλλον ἴσχυον τοῦ μὴ τεθνάναι. Φορὰ γὰρ τις, ὥς ἔοικεν, οὕτω κακίας ξυμβέβηκεν, ὥς περικλύζεσθαι τὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ φοβερώτατα συγκεχώσθαι δοκεῖν, ὥς ἐκ συμπτώματος ἢ τινος χάσματος παραλογωτάτου καὶ
20 χालεποῦ. Πόλεις μὲν γὰρ πλείους ἢ δέκα ἀνθρώπων ἐξεκενώθη-
σαν, κῶμαι δὲ οὐκ ἐλάττους πεντακοσίων παντελῶς ἐρημώθησαν· καὶ ἅπλως, τὰ γείτονα καὶ πλησιόχωρα ἡμῶν ὥσπερ ἐκ χειμῶνος ἐπικλυσθέντα ἐγένοντο, ἀνθρωποὶ τε, ἡδικηκότες μηδὲν, προβλη-
θέντες ἐπ' ὁμωσίᾳ, χειρῶν ἔργον καὶ ξίφους ἐγένοντο.
25 (Β') Τὸν δὴ τοιοῦτον ὄλεθρον καὶ κοινῇ πάντας κακῶς δια-
φθείραντα, καὶ περιελθόντα τοῖς ταλαιπώροις ἡμῶν ἀστυγείτοσι, καὶ πρὸς τὴν ἐμὴν ἀρχὴν τελευτικῶς ἡ πονηρὰ τήχῃ προσῆξεν, ὑφορώ-
μενον μὲν ἐμοὶ καὶ πρότερον, καὶ πολλὴν ποιουμένην πρόνοιαν, μὴ ἂν ποτε ἐξαπναίως ἐμπέσοι, μηδ' ἐκ τοῦ παραχρηῖμα λαθὼν τὰ
30 καθ' ἡμᾶς λυμῆναιεν. Ὡς δ' ἀφῖκτο καθαρῶς ὁ κίνδυνος, καὶ πᾶ-
σιν ἀνωμολόγητο φανερώς, ὥς τὰ περὶ ψυχῆς νῦν ἡμῖν κινδυνεύε-
ται, τὸν μὲν τότε ὄλεθρον σοφώτατ' ὥς εἶχον ἀπεκρυσάμην, ἐμοῦ
καίπερ τὰ ἔσχατα παρὰ μικρὸν κινδυνεύσαςτος.
Τὸ δὲ ἀπὸ τούτου, πόλεμος ἡμῖν ἀκηρυκτὶ καὶ βαρβάροις ἐγέ-
35 νετο, ἐν ᾧ οὔτε ἐπεμήγνυν ἔτι παρ' ἡμῖν (εἰ καὶ μυριάς περὶ
οσιπιδῶν ἐκηρύκοντο), οὔτε ἀμαχητὶ πρὸς ἀλλήλους ἦμεν. Καὶ ὁ
μὲν πόλεμος εὐθὺς ἤρξατο, ὁ δὲ χειμῶν ἐγγὺς ἦν ἐμβαλεῖν, ἔτι
γὰρ οὐ πολλὴ τῶν τροπῶν ὁ ἥλιος ἀπῆν. Ἀλλ' οἱ μὲν βάρβαροι,
στρατιῶ παρασκευασθέντες ἱκανῶ, ἐσέβαλον εἰς τὴν γῆν ἡμῶν, ἱπ-
40 πικῶ τε ἅμα καὶ πεζῶ, νομίσαντες ὥς ἅμα βοῇ παραλήψεσθαι
ἡμᾶς, τῇ τε τοῦ τείχους ἀσθενείᾳ, τῇ τε ἡμῶν ὀβρωδίᾳ. Καὶ οὐκ
ἀπεικὸς ἦν αὐτοῖς ταῦτα οἶσθαι, οὕτως ἐπὶ κατεσκαμμένη πόλει
τὴν οἰκισιν ποιουμένων ἡμῶν καὶ, ὥς ἀπὸ κόμης μᾶλλον ἢ πό-

1 post ἔγνωμεν: Scriptum est hic, et posterius inductum: καὶ διὰ τοῦτο γὰρ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ [Hase] // 7 Μυσῶν H: Μεισῶν Cod. // 8 αὐτῶν: prius scripserat ἡμῶν, sed id induxit H // 24 ἐπ' ὁμωσίᾳ: ὁρκομωσίᾳ B, ἐπομωσίᾳ K.

АНОНИМ НА ХАЗЕ

I. Впрочем тъкмо тогава решихме първи да започнем война с варварите или ако трябва да кажем истината, изплашени да не бъдем изпреварени и унищожени от тях, отстъпихме и решихме да им се противопоставим според силите си, [докато] те опустошаваха и погубваха най-безчовечно без разлика всички, също като някакви диви зверове, проявявайки своя гняв спрямо всички. Впрочем те нямаха никаква милост даже към най-близките си. Те бяха решили да извършват убийства не по някаква мисъл или справедлива причина. Напротив, те бяха замислили по лош и безполезен [начин] да направят тяхната земя, както се казва, плячка на мизите. Погубила (променила) се бе предишната им справедливост и законност, които по-рано почитали най-много и сами придобили твърде големи трофеи и градове, и народи доброволно се присъединявали към тях. А сега пък, съвсем противоположно на това, проявяваха несправедливост и неумереност по отношение на поданиците си. Бяха решили да поробват и унищожават подвластните си градове, вместо да се грижат за тях и да ги управляват добре. Хората, след като се оплакваха от властниците си и сигурно доказаха, че не са виновни, не желаеха нищо повече освен да не бъдат умъртвени. Защото, както изглежда, злото се бе разпространило така, че изглеждаше, че бе настъпил потоп за човечеството като от най-голямо нещастие или от някаква бездна, неочаквана и страшна. Повече от десет града бяха обезлюдени и не по-малко от 500 села бяха превърнати в свършена пустиня. Накратко, съседната и близка до нея област като след буря бе залята; хора, в нищо невиновни, обвинявани в клетвонарушение, станаха плячка на ръце и мечове.

II. Жестоката съдба доведе на края и в моята област тази гибел, която по зъл начин унищожаваше всички и обхождаше моите нещастни съседи. Аз подозирах това от по-рано и положих много грижи, за да не иззавари неподготвени някога или да не ни причини вреда с внезапното си тайно появяване. Когато опасността дойде явно и всички ясно разбраха, че нещата се отнасят до живота ни, изложен на опасност, тогава аз по най-мъдър начин отблъснах гибелта, както можах, макар аз да се подхвърлих на почти крайна опасност.

III. След това започна необявената ни война с варварите. При това те вече нито влизаха във връзка с нас (макар аз хиляди пъти да изпращах предложение за мир), нито минаваше без сражение между нас. И войната започна незабавно, а зимата бе близо до започването си, а пък слънцето бе недалеч от зимния си поврат. И варварите, приготвени с достатъчно войска, нахлуха в нашата земя с конница и пехота, като смятаха, че още с [първия] боен вик ще ни подчинят, от една страна, поради нездравината на градската стена, а, от друга, поради нашия страх. И не беше неправдоподобно те да мислят това, тъй като ние направихме наше поселение в един така разрушен град и извършвахме нападения повече от село, отколкото от град. Впрочем земята [областта] бе разорена от са-

- λεως τὰς προσβολὰς ποιουμένων. Ἡ γῆ γὰρ προκατέσκαπτο παρ' αὐτῶν τῶν βαρβάρων καὶ ἱκανῶς ἐξεργήματο, ἐκ βάθρων αὐτῶν καταβαλλόντων τὰ τείχη· καὶ τότε ἀρχὴν ἐμοῦ πρώτου πάλιν οἰκῆσαι τὰ Κλήματα διανοησαμένου. Τοιγάρτοι φρούριον μὲν τοπρώτον ἐκ τῶν ἐνόντων ἐξωκοδόμησα παρ' αὐτήν, ὥς ἐκ τούτου βραδύως καὶ τὴν ἄλλην ἄπισαν πόλιν οἰκισθήσεσθαι...
- 45 ...καὶ τὸ μὲν ἀνικοδόμητο τάχει πολλῶ, καὶ περιέφρακτο τάφρῳ· καὶ ἅμα τούτων καὶ ὁ πόλεμος ἤρξατο. Μεμέριστο δὲ τὸ φρούριον κατὰ συγγενείας, καὶ κατέθεντο ἐν αὐτῷ τὰ σπονδαιότερα ὅσα δὲ περιττά, ἔξω που κατὰ τὸν ἄλλον τῆς πόλεως περίβολον ἔκειτο. Ὡκειτο γὰρ ἤδη καὶ ἡ πόλις ἅπασα· τὸ δὲ φρούριον ὥς ἐν μεγάλῳ κινδύνῳ σώσειν ἡμᾶς ἐξητοίμαστο (ἐτηρεῖτο). Ἄλλ' οἱ μὲν βάρεβροι τότε πολλοὺς αὐτῶν ἀποβαλόντες καὶ κατασχυνθηθέντες ἀπῆσαν πρὸς νύκτα, φυλάξαντες τὸ περίορθρον· ἐγὼ δὲ ἅμα ἐφ' τὸν στρατὸν ἀντεξῆγον πολεμῆσειν. Ἦσαν δὲ μοι τότε ἱππεῖς μὲν ὀλίγῳ πλείους ἑκατὸν, σφενδονῆται δὲ καὶ τοξόται ὑπὲρ τ'. Οὐδαμῶς δὲ τῶν βαρβάρων ὄντων, τὰ τῷ καιρῷ μοι σύμφορα ἐξητόντων, τειχος μὲν τὸ παλαιὸν ἀνεγείρων, καὶ διδάσκων τοὺς ἐμοὺς εὖ παρασκευάσθαι πρὸς τὰ πολέμια. Πρὸς δὲ τοὺς ἡμῖν προσέχοντας δρόμῳ κήρυκας ἔπεμπον, καὶ μετεκαλούμην αὐτοὺς, σκευόμενος περὶ τῶν ὅλων.
- 65 (Δ') Ἀφιγμένων δὲ ἀπανταχόθεν, καὶ ἐκκλησίας ἐκ τῶν ἀρίστων γενομένης, ἃ μὲν εἶπον ἐγὼ τότε, καὶ ὡς οἶων δεσποτῶν μᾶλλον ἀντιποιεῖσθαι προσήκει, καὶ πρὸς οἷους ἐλθόντας τίνα ὠφέλειαν πειρᾶσθαι ἀπ' αὐτῶν εὐρίσκειν, καὶ τί ποιητέον ἐστὶ, καὶ τὰλλα πάντα, ὅσα τότε εἶπον ἐγὼ, ἃ καὶ παντὸς μᾶλλον τιμησαίμην, μακρὸν ἂν εἶην πάντα ἐφεξῆς λέγειν βούλεσθαι. Οἱ δὲ, εἰτεὸς μηδέποτε βασιλικῆς ἐνδοίας ἀπολελαινότες, μηδ' Ἑλληνικωτέρων τρόπων ἐπιμελούμενοι, αὐτονόμων δὲ μάλιστα ἔργων ἀντιποιούμενοι, εἴτε ὁμοροι ὄντες πρὸς τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα, μετὰ τοῦ στρατῷ ἰσχύειν πολλῶ καὶ δυνάμει μάχης ἐπαίρεσθαι, ἤθεσόν τε τοῖς ἐκεῖ τὰ παρὰ σφῶν αὐτῶν οὐκ ἀποδιαφέροντες, ἐκείνων καὶ στείσασθαι καὶ παραδώσειν σφᾶς ξυνέθεντο, καμὲ τὰ τοιαῦτα πράξειν κοινῇ πάντες ἐπεψήφισαντο. Καὶ ἀπῆειν, ἵνα τὰ ἡμέτερα σωθῶσι, καὶ ἐνένυχον αὐτῷ ὡς εὖξαι· ἂν μάλιστα τις. Καὶ, ὡς δυνατόν ἐν βραχεῖ λόγῳ πᾶν συμπεράνας αὐτῷ, ἐκείνους μὲν παντὸς μᾶλλον μεῖζον τὸ πρᾶγμα ἐλογίσατο, ἐμοὶ δὲ τὴν τῶν Κλημάτων ἀρχὴν αὐθις ἀσμένως πᾶσαν ἐδότο, καὶ προσέθηκε καὶ σατραπείαν ὅλην, ἣν τε γῆ τῇ αὐτοῦ προσόδους ἐπετελεῖν ἱκανὰς ἐδώρησατο.

⁴⁴ post ποιουμένων: Ἄλλ' ἐκεῖνοι μὲν πολλοὺς αὐτῶν ἀποβαλόντες (Cod. ἀποβαλλόντες) καὶ κατασχυνθηθέντες ἀπῆσαν πρὸς ἑσπέραν, φυλάξαντες τὸ περίορθρον. Πρὸς μὲν γὰρ τὸ περὶ τὸν τοξότας καὶ αὐτοὺς ἀντεταξάμην (ἀντεταξάμην H), πρὸς δὲ τὸ ἱππικὸν, ἱππικὸν διχὴ τὸν στρατὸν παρατάξαντες. Hic subsequuntur illa, posterius inducta H || 46, οἰκῆσαι: οἰκίσαι H || 51 τούτων: Subest verbum adeo inductum, ut legi nequet H || 55 ἐτηρεῖτο: Sequitur hic ἐτηρεῖτο, quod oblitus est inducere scriptor H || 56 ἀποβαλόντες, H: ἀποβαλλόντες Cod. || 56 κατασχυνθηθέντες: Sic Cod. H || 61 ἀνεγείρων: Sic Cod. H || 64 post ὅλων: Δείσας δὲ, μὴ ἐσαῦθις τελειότερα [Cod. τελείων: τελειότερας δυνάμει] ἀφί. ... Hic primo leguntur illa, sed haec inducta sunt. Deinceps illa item inducta, καὶ στρατῷ μεγάλῳ ἀφίξονται. Γενομένης δὲ ἐκκλησίας, ἃ μὲν εἶπον ἐγὼ τότε. Inde haec non inducta Ἀφιγμένων δὲ κ. τ. λ., quae in textum recepi. H.

мите варвари [по-рано] и доста опустошена, разрушавайки до основи стени- ните. И аз тогава първи реших да се поселя отново в Климатите. Ето защо построих до него първоначално от съществуващите материали малка крепост, като мислех, че оттук лесно ще може да бъде заселен целият останал град...

... И след като тя (крепостта) била построена с голяма бързина, и след като била оградена с ров и заедно с това... войната започна. Крепостта бе разпределена между отделните родове и в нея бяха оставени по-ценните неща, а всичко, което бе излишно, бе оставено извън нея, в другия окоп на града. Впрочем вече целият град започна да се заселва, а крепостта бе построена, за да ни спаси при по-голяма опасност. Но тогава варварите, които загубиха мнозина от своите и бяха посрамени, с настъпването на нощта си отидоха, очаквайки (запазвайки се?) зазоряването. Аз едновременно с настъпването на зората изведох войската, за да воювам срещу тях. Тогава имах малко повече от сто конници и над триста прашници и стрелци. Понеже варварите не се явяваха никъде, аз извърших необходимото за случая, като издигнах старата стена [на града] и започнах да обучавам своите да се приготвят добре за военни действия. Аз изпратих бързо вестители до тези, които ни заобикаляха, и ги призовах при себе си, за да обсъдя за всичко.

IV. След като те пристигнаха отвсякъде и след като се състоя събрание на най-знатните, тогава аз казах това, към кои господари подхожда повече да се насочим и от кои, като отидем, да направим опит, да извлечем някаква полза и какво трябва да се прави и всичко останало, което казах тогава, което ценя повече от всичко. Дълго би било, ако бихте искали всичко подред да ви говоря. Било че те никак не бяха вкусили от императорското благоразположение или [било че] не уважават елинските нрави, или [било че] най-вече се стремят към автономия, или пък бидейки съседи на този, който царува на север от Дунав, силен с голямата си войска и горд със силата си в битките, или [било че] не се различават по нрави от нравите на тях самите, те се съгласиха да сключат мир с онези и да се предадат. И всички гласуваха, че и аз ще направя това заедно с тях. И аз отидох, за да бъдат запазени нашите [владения], и го заварих, както всеки би желал най-много (да го намери). И по възможност в кратък разговор с него аз постигнах всичко. Той сметна това дело за по-важно от всичко, на драго сърце ми даде отново цялата власт над Климатите, прибави цяла сатрапия и ми даде значителни ежегодни доходи в своята земя.

f. 347^r Bo 496

P 254 C

Bo 497

P 254 D

P 255 A

f. 347^v

P 255 B

P 255 C

P 255 D

- (A')... δυσχερῶς κατήγετο, καίτοι μὴ πλείους τριῶν ἀνδρῶν
85 ἐκάστων σφῶν δεχομένον· οὕτω πάνν φαυλότατα ἦν. Ἄλλ' οὐδὲ
ταῦτα ὁμως χώραν εἶχε παρὰ τῷ βρέματι πολλά γὰρ αὐτῶν ἐπὶ
μεγίστοις πάροις δυοὶ συνηράσσετο καὶ ξυνέπιπτε· καὶ δσαχοῦ τοῦτο
ξυμβαίη, ἐκπηδῶντες τοῦ πλοίου οἱ ἐν αὐτῷ τῷ πάγῳ καθήντο,
καὶ ὡς ἐφ' ὀλκάδος ἐφέροντο. Ἐνία δὲ αὐτῶν καὶ κατέρβραξεν
90 ὑποβρύχια· οὕτως ἄρα χαλαπαίνων ὁ Δάναπρις ἐτύγγαυεν. Ἡμεῖς
δὲ αὐτοῦ χαλεπώτερον καὶ ἐπὶ πλείστον προσεδεχόμεθα, καὶ ἡμεν
ὥσπερ ὀργιζόμενοι κατ' αὐτοῦ, τῷ μὴ πεπῆχθαι. Καὶ οὐ πολλὰς
πω ὕστερον ἡμέρας τὸ ὕδωρ ἀπανταχῇ πέπηκτο, καὶ ἐπὶ μέγα
ἦν ἰσχυρόν· ὡς καὶ πεζῇ καὶ ἵπποις ἀφόβως, ἵνα κατὰ τοῦ βρέ-
95 ματος, καὶ ἀγῶνας ὡς ἐπὶ πεδίων ἀνδρικῶς ἀγωνίζεσθαι. Καὶ κα-
θάπερ τις θαναματοποιῶν ὁ Δάναπρις ἐδέδεικτο, βαρὺς μὲν καὶ χα-
λεπὸς τὸ πρὶν ἐωραμένος, καὶ μονογονεὶ τοὺς εἰς αὐτὸν ὀρώ-
ντας πάντας φοβῶν· μετὰ δὲ μικρὸν ἀνεῖναι τε, καὶ τοσοῦτον μαλα-
κισθῆναι, ὡς ὑφ' ἀπάντων παίζεσθαι τε καὶ καταπεπατῆσθαι, ὑπό-
100 γειός τις ὥσπερ εἰ δεικνύμενος, ὑπὸ κατάδυσιν τινα ἑαυτὸν καθι-
δρῦσας. Οὐ γὰρ ὕδασιν οὕτω νάουσιν ἐρέκει τὰ βρέματα, ἀλλ' ὄρη
σκληρὰ τινα καὶ λιθώδη μᾶλλον ἐδέδεικτο. Τί γὰρ ἴσον ἢ οἰκὸς
τὸ καταφερόμενον ἐκείνο καὶ ὕδατι;
(B') Ὅθεν ἡμῖν τὸ κατηφές εἰς χαρὰν μεταβέβηκε· καὶ χεῖ-
105 ρας ἀνακροτήσαντες ἱκανῶς προσίμεν, κατὰ πέλαγος ἱππασάμενοι.
Ἀκωλύτως τε διαβάντες καὶ κατὰ τὴν κόμην γενόμενοι τὴν Βο-
ριῶν, πρὸς εὐωχίαν ἐτραπήμεν καὶ ἵππων ἐπιμέλειαν, ἡπορημένων
καὶ αὐτῶν καὶ καταπεπονημένων ὡς πλείστον. Κάκει ἡμέρας
ὅσον ἀναλαβεῖν ἑαυτοὺς διατρέσαντες, ὡς πρὸς τὸ Μανρόκαστρον
110 χωρεῖν ἡπειρόμεθα. Ὡς δ' ἔτοιμα ἦν ἡμῖν τότε πάντα, καὶ ἐμπο-
δὼν ὑπῆρχεν οὐδὲν, περὶ μέσας νύκτας αὐτὰς (ὅτε καὶ προῖαίτερον
ἡμᾶς ἐξορμήσαι ἐχορῆν), ἄρκετον τότε βαρύνταον πνεύσαντος, καὶ
χειμῶνος παντὸς μᾶλλον χαλεπωτάτου καταβράγντος, ὡς ἀβάτους
μὲν τὰς διόδους οἶεσθαι, μηδὲνα δὲ ὑπαίθριον ζῆν σχεδὸν δὲ
115 ἀδύνατον εἶναι τὸν μὴ στέγη σωζόμενον περιεῖναι, δεισαντες ἀναπε-
παῦσθαι καὶ ἡρεμεῖν ἔγνωμεν αὐτοῦ ἐμοῦ τοῦτο τοῖς συσσίτοις εἰ-
πόντος, ὡς οὐ δεῖ τῆς οἰκίας ὀπισθοῦν ἐξιέναι, οὐδὲ ἀποκοίτους
ἡμᾶς ἐνθὲνδε γενέσθαι· τοῦ πρώτου τῶν ἄστρον ἐσπέρειον φάσιν
ἤδη ποιοῦντος, καὶ πρὸς αὐτὸν ἐκείνον μετατρεπομένου τοῦ περι-
120 έχοντος (Κρόνον δὴ καλουμένου). Καὶ γὰρ ἔτυχε περὶ τὰς ἀρχὰς
αὐτοῦ δῦδων ὕδροχόου, ἡλίου κατὰ τὰ χειμερινὰ διατρέχοντος. Ὁ
μὲν οὖν χειμὼν ἀρξάμενος ἀεὶ προῦβαινε χαλεπώτερος, καὶ ξυνέβη
τὰ πρότερον ἡμῶν δόξαντα φοβερά παιδιὰ καθάπαξ πρὸς τὰ μετὰ
ταῦτα δοκεῖν· οὕτως ἄρα λαμπρῶς ὁ χειμὼν διέσχε πανταχῇ. Ἡμέ-

// 88 ἐκπηδῶντες H: ἐκπηδόντες Cod. // 83 αὐτῶ: Videtur deesse aliquid vel hic, vel post οἱ
// 97 ἐωραμένος N: ἐωρούμενος Cod., αἰωρούμενος H // 102 σκληρά: Haec sunt tam intricate
scripta, ut nescias utrum σκληρὰ an σκιερὰ legendum sit H // 118 Ante verba τοῦ πρώ-
του legebatur καὶ ὡς ἐκ τῶν ἀστρον ἐμοὶ δέδεικται. H // 119 post καὶ πρὸς illa, τὴν ἑαυτοῦ
φύσιν H // 119 post περιέχοντος illa φύσει ψυχρότατος καὶ χιωνώδης [sic] δοκῶν. Quae omnia
ab ipso scriptore inducta sunt: verba Κρόνον δὴ καλ. videntur loco mota.

I... — [те — лодките] трудно приставаха [се приближаваха до брега], макар всяка от тях да не поместваше в себе си повече от трима души. Толкова малки бяха те. Въпреки че бяха такива, те не намираха [свободно] пространство на повърхността на реката, въпреки че много от тях бяха смачкани от два големи ледени блока и започнаха да потъват. И всякъде, където това станеше, тези, които бяха в лодката, изкачаха от нея, сядаха на самия леден блок и се носеха върху него като на кораб. А някои от лодките потъваха. По такъв начин тогава случайно бушуваха Днепър. А пък ние бяхме в доста тягостно състояние и твърде дълго чакахме, и като че ли му бяхме сърдити заради това, че той не е замръзнал. По-сетне, след немного дни, водата навсякъде бе замръзнала и бе твърде здрава, така че и пеша, и на коне без страх се вървеше надолу по реката и можеше храбро като на полетата да се води борба. И Днепър ни се бе показал като някакъв магьосник. Тежък и страшен по-рано и изплашвайки едва ли не всички, които гледаха към него, а след малко утихва и толкова се укротява, че е предмет на подигравки и тъпкане с крака от страна на всички, изглеждайки, като че ли се е скрил под земята, потопявайки сам себе си някъде ниско долу. Реката нямаше вид просто на течащи води, а наподобяваше повече на някакви стръмни и каменисти планини. Впрочем онова, което се движи отдолу, нима представляваше подобие или сходство с вода?

II. Ето защо нашето униние се замени с радост и като ръкопляскахме доста, се насочихме [дойдохме към] и яздехме по повърхността на замръзналата река. Като преминахме безпрепятствено и пристигнахме в село Ворион, седнахме да ядем и положихме грижи за конете, понеже и те, понесли лишения, се бяха уморили до крайност. Като прекарахме тук толкова дни, колкото да се съвземем, ние бързахме да тръгнем към Маврокастрон. Тогава, когато всичко бе приготвено и нямаше никакво препятствие, около среднощ (въпреки че ние трябваше да се отправим твърде рано) духна твърде силен вятър и се разрази възможно най-силната буря; пътищата изглеждаха непроходими и никой не можеше да преживее под открито небе. Почти невъзможно бе да се спаси този, който не е под покрив. Изплашени, ние спряхме и решихме да останем. Аз казах на сътрапезниците си, че не трябва по никакъв начин да излизаме от къщата и да не си отиваме оттук, защото първата от звездите вече навлизаше във вечерната си фаза и със самата нея се изменяше въздухът (наречена Кронос). Случи се, тя самата да преминава през началото на Водолея, докато слънцето навлизаше в зимната си фаза. И така започналата виелица продължаваше непрекъснато [да става] по-свирепа и случилите се по-рано неща, които ни изглеждаха страшни, сега ни се струваха като шега в сравнение с последвалите. Сетне така силно виели-

- f 348^r 125 ρας δὲ διατρέφοντες ἱκανὰς, μόλις ὀφείποτε καὶ τῆς πρὸς τὰ οἰ-
 κεία μνήμη τις ἐπανόδου εἰσῆι, εὐδαιμονότερον καὶ τοῦ περιέχοντος
 δεδειγμένον.
- Bo 498 (Γ') Καὶ δὴ ἐξίτημεν, δορυφορούμενοι παρὰ τῶν ἐγγχωρίων διαφα-
 νῶς, πάντων εἰς ἐμὲ τὰς χεῖρας ἀνακροτούντων, καὶ βλεπόντων ὡς
- 130 πρὸς οἰκεῖον αὐτοῦ ἕκαστος, καὶ τὰ μέγιστα εὐχομένων. Τότε μὲν
 οὖν οὐδὲ πάντας αὐτοὺς ἐβδομήκοντα σταδίους παρημέψαμεν, καὶ
 ταῦτα πρὸ ἡμῶν ἄλλων διαβεβηκότων καὶ τὸ πολὺ τῆς χιόνος
 ἐκκρουσαμένων. Τῇ δ' ὕστεραίᾳ ἀρξάμενοι χαλεπώτατα προήειμεν,
 ὥσπερ ἐπὶ πελάγους διαπαλαίοντες κατὰ τῆς χιόνος. Οὐ γὰρ δὴ
- P 256 A 135 γῆ τις ἐδόκει εἶναι, οὐδὲ χιὼν συνήθης· ἀλλ' οἱ μὲν ἵπποι μέχρως
 τραχήλων οὐχ ἐωρῶντο· τὰ δ' ὑποζύγια, καίπερ τελευταῖα ἀκολου-
 θούντα ἡμῖν, διεφθείρετο, καὶ αὐτοῦ πολλὰ καταλέλειπτο. Τετρά-
 πηχς γὰρ ἡ χιὼν ἐλέγετο, καὶ χαλεπῶς διαβατὴ ἦν. Πολλοὶ δὲ
 καὶ τῶν ἀκολουθῶν ἀφώρμησαν οἴκαδε, μεῖζον ἢ κατ' ἀνθρωπίνην
- 140 δύναμιν τὸ ξυμβάν οἰηθέντες. Καὶ ἦν γὰρ τι τῶν οὐ ξυντρόφων
 τὸ χαλεπὸν, πολλαχόθεν τῶν δυσχερῶν ἐπιόντων· χιόνος μὲν βα-
 θείας οὕτω καὶ πυκνῆς κάτωθεν, ἀέρων δὲ βαρυτάτων ἀνωθεν
 ἐμπνεόντων. Ἀνακωχῆς δ' οὐδαμῶθεν προσδοκαμένης, οὐδ' ὅθεν τις
 ἄμεινα σχοίη τεκμαιρομένης (τὰ γὰρ πάντα ἀνοφελῆ καὶ ἀνόνητά
- P 256 B 145 πως ἐν τοῖς τότε δεινοῖς ἐδέδεικτο), οὐκ ἦν πυρὰ καῦσαι, οὐδ'
 ἀναπαύσασθαι πρὸς ἀκαρῇ χώρᾳ ἡμῖν ἢ χιὼν ἐνεδίδου. Ἐἶναι
 δὲ τὴν νύκτα αἱ ἀσπίδες προσήεσαν πάντα ἡμῖν ἐκεῖναι καὶ κλί-
 ναι καὶ ἐπικλίνα νομιζόμεναι τὰ λάμπρότατα. Ἐν γὰρ αὐταῖς τὰ
 σώματα ἀνεπαύομεν ἐπὶ πυρᾷ, κακείνῃ οὐ λαμπρᾷ. Ὑπνος δὲ
- f. 348^v 150 καὶ τὰ ἐξ ὀνείρων φαντάσματα, ὥσπερ φοβηθέντα κακείνα, πάντα
 ἀπέστησαν. Ἀντεῖχε δ' οὐδεὶς ἄλλου ἀλλίον· πάντες δ' ὡς ἐν κοινῇ
 συμφορᾷ ὁμοίως καὶ ψυχὰς καὶ σώματα διετίθεντο. Ἐμακάρισέ
 τις τοὺς τεθνηκότας, ὥς του φροντίζεν ἅμα καὶ τοῦ πονεῖν ἀποσ-
 τάντας· ἐσχετρίασεν ἄλλος κατὰ τῶν ἐσομένων, ποίοις ἄρα καὶ
- P 256 C 155 αὐτοὶ δεινοῖς τὸ ζῆν ἐκμετρήσουσαν. Οἱ δὲ πρόσκοποι ἐξέκαμον
 καὶ αὐτοὶ, ὑπὸ τοῦ πολλοῦ κακοῦ νικηθέντες, καὶ προῖέναι οὐκ
 ἴσχυον, ἀσφαλῶς οὕτω πορευόμενοι κατὰ τῆς χιόνος. Τὸ δὲ δὴ
 χαλεπώτατον, ὅτι καὶ διὰ πολεμίας ἐπορευόμεθα γῆς, καὶ οὐδ' ἐκ
 τούτου ἀδεᾷ ἡμῖν καθειστήκει τὰ πράγματα, ἀλλ' ἐν ὁμοίᾳ τό, τε
- 160 τοῦ χεῖμῶνος καὶ τὸ τῶν πολεμίων ὑφωρῶτο κακόν.

130 ἕκαστος: Sic Cod. H // 132 χιόνος Š: χιῶνος Cod. H // 134 χιόνος Š: χιῶνος Cod. H // 140
 ξυμβάν Š: ξόμβαν Cod. H // 141 χιόνος Š: χιῶνος Cod. H // 144 ἄμεινα Cod.: ἀμείνουνα,
 ἄμυνα N, ἄμεινα Š // 146 χώραν: Supra scriptum est χρόνον, idemque postea inductum //
 146 εἶναι Š: εἶναι Cod. H // 147 προσήεσαν: Sic Cod. Num. προσήσαν // 149 ὕπνος Cod. N:
 ὕπνον H // 151 post ἀλλίον: Hic scripta erant haec non absoluta: ἀλλ' οἱ χεῖς ἐβρωμενέστερον
 ἔχοντες καὶ θαρρύνειν διακελευόμενοι πρὸς ἀλλήλους, σήμερον ἀμβλείς καὶ καταπεπιτωκότες· ea
 omnia postea inducta sunt // 157 χιόνος Š: χιῶνος Cod. H //

цата се разпространи навсякъде. След като престояхме доста дни и когато времето стана по-благоприятно, едва тогава ни дойде наум мисъл за връщане у дома.

III. И ние тръгнахме, съпроводжани от местните хора. Всички ни ръкопляскаха и всеки гледаше на мен като на свой близък и ми пожелаваха всичко най-хубаво. И тогава преминахме не всичките тези седемдесет стадия, въпреки че други бяха минали преди нас и бяха разчистили по-голяма част от снега. А на следващия ден, като тръгнахме, вървахме с твърде голямо затруднение, като че ли се борехме със снега като с море. Изглеждаше, че не е земя, че снегът не е обикновен. Конете не се виждаха до шията, а пък товарните животни, макар и да ни следваха накрая, загиваха и много останаха там. Казваха, че снегът е четири лакти и бе трудно проходим. Мнозина от придружаващите ни се върнаха в домовете си, защото сметнаха, че това, което ставаше, надвишава човешките сили, защото мъчнотията не бе обикновена. Затрудненията ни заплашваха от много места, понеже снегът отдолу бе плътен, а отгоре духаха твърде силни ветрове. Отникъде не се очакваше спиране [на бурята] и никой не би могъл да предположи нищо по-добро (защото всичко тогава в тези страшни [обстоятелства] ни изглеждаше безполезно и напразно). Не можеше да се запали огън, нито пък снегът ни даваше възможност да спрем за кратко време. Нощно време легла ни бяха щитовете. Всички те бяха използвани от нас по най-блестящ начин за легло и навес. На тях телата ни почиваха край огъня, но той не бе много силен. Сънят и явяващите се в сънищата образи се отдалечаваха, като че ли и те бяха изплашени. Никой не устояваше по-добре от другия. (Напротив, тези, които вчера бяха по-силни и се подканяха помежду си да бъдат смели, днес бяха обезкуражени и унили.) В общото бедствие всички се намираха в подобно душевно и телесно състояние. Един облажаваше умрелите, понеже те са се освободили да мислят и да се трудят (от грижи, мисли и мъки), друг съжаляваше за предстоящите (за бъдните поколения?), които при какви ли не страшни бедствия ще свършат живота си.

Разузнавачите се измориха, победени от многобройните злини. Те нямаха сили да вървят [напред] и се лутаха по снега. Но най-голямото бедствие бе, че вървахме из вражеска земя и от това нашите дела не бяха поставени благоприятно, понеже злото от враговете ни заплашваше наравно с бурята.

КОМЕНТАР

1. ЛОКАЛИЗАЦИЯ НА ОПИСАНИТЕ СЪБИТИЯ

Едно от условията, от които зависи значимостта на „Анонимът на Хазе“ като исторически извор и използването му като пълноценно градиво за възстановяването на част от историята на причерноморските области в края на X столетие, е установяването на неговия географски ареал.

Като се вижда от направения по-горе кратък обзор, и до днес между учените няма единство при решаването на този така важен въпрос. На какво се дължи това различие, което хвърля известна сянка върху историческата стойност на Анонима? На първо място, трябва да поставим внушението на Ш.-Б. Хазе, което тласна в определена посока интерпретацията на открития от него текст. Какви бяха неговите основания за предложената локализация? Преди всичко той е схванал и обяснил описаните събития като отношения между княз Владимир и обсадения, впоследствие завладян от него Херсон. На второ място, той е сближил споменатия в текста топоним *τὰ Κλήματα* с известните от други извори и най-вече от „De administrando imperio“ херсонски или готски климати¹ — едно положение, което бе развито по-подробно от някои учени, но без да се отчете заслугата на френския елинист в това отношение.²

Схващането на Ш.-Б. Хазе бе подето от мнозина учени, които за съжаление не можаха да го подкрепят убедително, тъй като наблегнаха преди всичко на „логическото реконструиране на събитията и приспособяването им към историческата обстановка на Таврическият полуостров през втората половина на X в., вместо да изучат обстойно всички онези

¹ Това мнение на Ш.-Б. Хазе (L. Diacopis, ed. Paris, p. 258 C — ed. Bonn, p. 503. Тази кратка бележка — *Castrum Clematum* Vid. Bandur. Imp. Orient. I, 113 B, липсва в ръкописа [вж. Suppl. grec 858, f. 349 v]), търпи известна критика. Той е схванал *τὰ Κλήματα* от текста като град и го е сближил с херсонските климати — безспорно област (вж. Nystazopoulos, Apollume de Hase, p. 324, n. 7). Освен това самото позоваване на Banduri е неточно. Вж. тук Приложение II, с. 146, бел. 2.

² Нито А. Куник (Готский топарх, с. 72—74), който първи по-обстойно разви гледището за идентичността на *τὰ Κλήματα* с готските климати, нито Ф. Вестберг (Fragmente, S. 83—85), най-ентусиазираният привърженик на това схващане, отбелязаха мисълта, изказана от Ш.-Б. Хазе още в 1819 г.

географски понятия, които се срещат в текста. Известно изключение от този подход направи Ф. Вестберг, но той се задоволи да разгледа, и то едностранчиво, само *τὰ Κλήματα*.³

Опитът на В. Г. Василевски да излезе извън общоприетото по това време схващане, като пренесе събитията на Балканския полуостров, бе до голяма степен сполучлив и най-важно насърчителен. Тълкуването на текста от руския византолог бе убедително свидетелство, че при изучаването на „Анонимът на Хазе“ могат и трябва да се търсят и други пътища, които биха довели до „неочаквани“ решения. Но докато той се постара да даде задоволителни обяснения на всички въпроси, свързани с идентифицирането на местните имена, споменати от анонимния автор, то учените, които го последваха, бяха значително по-едностранчиви. Така например М. Шангин наблегна преди всичко на локализацията на *τὰ Κλήματα*, като я сблужи с известната от „De thematibus“ *κλίμα Μεσσηνῶν καὶ Ἀχόντιοις*, докато Левченко спря своето внимание най-вече на локализацията на Маврокастрон. Разбира се, този подход трудно може да даде съществени резултати.

Основната причина за разногласията сред учените трябва да се търси в оскъдността на информацията, която предлага „Анонимът на Хазе“. За неговия автор е характерен маниерът на деконкретизация, на пренебрежение — съзнателно или не — към реалиите. Плод на този стил на писане е липсата на достатъчно географски понятия, които могат да служат за опорни точки при локализацията на събитията. Дори в тези случаи, когато авторът е бил принуден да спомене едно или друго име или понятие, той го е сторил по такъв начин, че да остави възможност за различно осмисляне.

И все пак в текста има указания — някои категорични (Днепър), други също така категорични (Маврокастрон), но оставящи на бъдещия изследвач да реши въпроса с тяхната точна локализация, докато понятия като *τὰ Κλήματα* представляват една загадка, за чието разкриване все още не е намерен ключът. Безспорно, за да се установят реалиите на „Анонимът на Хазе“, трябва да се съберат зрънце по зрънце всички данни, без да се пренебрегва и най-малкото на пръв поглед незначително свидетелство.

А. ПОСОКАТА НА ДВИЖЕНИЕТО НА АНОНИМНИЯ АВТОР И Р. ДНЕПЪР

Основният момент при локализацията на събитията от „Анонимът на Хазе“ е установяването на посоката, в която се е движел неговият автор и придружаващите го лица по време на пътуването, описано в т. нар. I фрагмент. Целта на това движение е било завръщането в постоянните им местоживелища (*Ἦνέρας δὲ διατρίψαντες ἰκανὰς, μόλις ὅψε ποτε καὶ τῆς πρὸς τὰ οἰκίαι μνημὴν ἡς ἐπαρόδου εἰσῆλθαι*)⁴, след като варварите се били изтеглили оттам.⁵ Това пътуване е маркирано с три географски по-

³ В своята локализация на събитията Ф. Вестберг бе категоричен, като изтъкна, че само споменаването на *τὰ Κλήματα* в текста дава пълно основание събитията да бъдат отнесени към Таврическият полуостров. Срв. Westberg, *Fragmente*, S. 66.

⁴ *Anonyme de Hase*, p. 44¹²⁴—46¹²⁶

⁵ Вж. тук, с. 26.

нятия, които дават възможност да се определи посоката на движението. Това са Днепър, Ворион (*Voriön*) и Маврокастрон (*Mavrokastros*). Авторът е трябвало да премине последователно през тях, за да достигне до *τὰ οἰκεῖα*. От точната локализация на Ворион и особено на Маврокастрон зависи до голяма степен посоката, в която трябва да се търси *τὰ οἰκεῖα* (идентична с *τὰ Κλήματα*)⁶ — на изток или на запад от Днепър.

Преди да пристъпим към тяхната локализация, трябва да се спрем на един друг въпрос, на който обикновено не се отдава голямо значение, но несъмнено има важно място при решаването на цялостния проблем. Как трябва да се обясни плаването по Днепър, описано така добре от анонимния автор — пътуване по течението на реката или опит да се премине от единия на другия ѝ бряг?

При обяснението на този факт най-често се използват два пасажа от текста, които при съответното тълкуване говорят в полза на едното или другото схващане. Този подход обаче е едностранчив и затова крайният резултат е твърде несигурен. Наистина тези два пасажа са основният доказателствен материал в подкрепа на едното или другото тълкуване, но те не бива в никакъв случай да бъдат разглеждани откъснати от контекста.

Първият пасаж, който свидетелствува за движението на анонимния автор и неговия отряд,⁷ е началната фаза на т. нар. I фрагмент. За съжаление от него са останали само две думи, което затруднява правилното разбиране на техния смисъл: *δυσχερῶς κατῆυετο*.⁸

Точната интерпретация на тази фраза, ако можем така да наречем запазените две думи, зависи от две неща: превода на глагола *κατῆυετο* (*καταύουσι*) и установяването на липсващия подлог. Отговорът на втория въпрос е сравнително по-лесен. Още откривателят на Анонима Ш.-Б. Хазе прие, че тук се имат пред вид лодките, за които става дума в по-нататъшния текст: „Prius sic incipit imperfecte, de Danapris traiectu, glaciærum fragmentis linternas transmittentium infestantis“⁹. А ето и неговия латински превод на тези начални думи: *difficulter applicabant [linternas]*.¹⁰ Това схващане на френския елинист се приема от всички по-сетнешни изследвачи.

Значително по-трудно е да се определи посоката на движението на тези лодки — дали те са се движели по течението или са правели опит да прекосят реката. Глаголът *καταύουσι* се схваща от учените двустранно — като „пристигам“, „влизам в пристанище“, „акостирам“ и съответно с това превода „трудно приставах (лодките)“¹¹ или като „слизам“,

⁶ За *τὰ Κλήματα* вж. Приложение II.

⁷ Вече установихме, че в описанието на това пътуване трябва да видим завръщането на анонимния автор и неговите хора в тяхната област, след което са били принудени да я напуснат, изплашени от превъзходящата сила на варварите (вж. тук, с. 26). От друга страна в т. нар. I фрагмент има много указания, които сочат, че в случая става дума наистина за отряд, а не за незначителна група хора. Така например в текста се говори за наличието на много лодки, с които те са плавали по Днепър; наред с конете, с които са пътували, те са имали и обоз от товарни животни.

⁸ Anonyme de Hase, p. 44₈₄.

⁹ Suppl. grec. 858, f. 315^r; L. Diaconus, ed. Paris, p. 254 C — ed. Bonn, p. 496.

¹⁰ Suppl. grec. 858, f. 347^r; L. Diaconus, ed. Paris, p. 254 C — ed. Bonn, 498.

¹¹ Васильевский, Записка, с. 148; Westberg, Fragmente, S. 14; същият, Записка, с. 281, ГИИ, V, с. 296; Ševčenko, Toparcha Gothicus, p. 123.

„отправлям се надолу“. При това тълкуване на глагола началните думи на фрагмента могат да се преведат по следния начин: „трудно се спускаха по реката (лодките)“¹².

Тук могат да бъдат приведени многобройни примери за това двустранно тълкуване на глагола *κατάγομαι*¹³, но това едва ли е необходимо. Първо, няма никакво основание да се отстъпи от неговото основно значение в *medium* („пристигам“, „влизам в пристанище“, „акостирам“). И, второ, както вече казахме, въпросът не може да се реши само с помощта на една фраза, още повече, че отрядът е преустановил своето движение поради бурния Днепър и го е възобновил едва след замръзването на реката, т. е. този пасаж не ни дава крайния резултат от придвижването.

Безспорно по-голям интерес заслужава втората фраза, тъй като тя представя в завършен вид първата част от пътя на анонимния автор и неговите спътници: *Ἀκόλутως τε διαβάντες καὶ κατὰ τὴν κόμην γενόμενοι τὴν Βοριὼν*...¹⁴ И тук разногласията при тълкуването идват от превода на глагола *διαβαίω*. М. Левченко, следвайки М. Шангин,¹⁵ приема „что глагол *διαβαίω* още не заключает понятия переправы, но только переход известного пространства и указанное место можно перевести так: „Пройдя безпрепятственно (дальнейший путь) и достигнув деревни Бориона...“¹⁶

Тъй като тук не е без значение, какво е преминато — остатък от пътя по течението на реката или пък тя е прекосена, за да се стигне до Ворион, ще си позволим да се спрем малко по-подробно на глагола *διαβαίω*. Основното значение на този глагол е *преминавам потоμόν* (*διὰ ποταμοῦ*). Примери за подобна употреба на глагола *διαβαίω* има много. Тук ще се задоволим да приведем само няколко — от съчинения, различни по своя характер, и от автори, писали в твърде отдалечени една от друга епохи.

1. „*Χρὴ ἐν ταῖς τῶν ποταμῶν διαβάσεσιν*“¹⁷... *ποταμοῦ διαβάσεις ἀκόλутως*... *διαβῆναι τὸν ποταμόν*...“¹⁸

2. „*Ἐν ταῖς τῶν ποταμῶν διαβάσεσιν ἢ ἄλλων δυσχερῶν χωρίων τί χρὴ ποιεῖν πολεμίων*“¹⁹... „*Πῶς δεῖ τοὺς ἀπόπλους ἐν τοῖς ποταμοῖς καὶ διαβάσεις οὕτω ποιεῖσθαι ἐχθρῶν ἀντικαθισταμένων*“²⁰.

¹² М. Левченко (Очерки, с. 301) приема, че глаголът *κατάγομαι* е синоним на *κατέρχομαι* (*ка̀теми*), и използва значението му „слизам“, „отправлям се надолу“ (по течението, към морето). Подобно схващане изразява и М. Нистозопулу: „Nous pensons avec M. Levčenko qu'il faut traduire par descendaient (sous entendu le fleuve) et non pas par accostaient comme le supposent F. Westberg et V. Vasiljevskij“ (Nystazopoulou, Anonyme de Hase, p. 326).

¹³ Срв. например Dain, Naumachia, I, §30, p. 24; *καὶ ἐν ταῖς δορυμῶν δὲ τῶν ἀπλήκτων εὐτακτῶς τὸν καταπλοὺν ποιεῖτωσαν καὶ καταγέτωσαν ἐπορδίνως ἐξορμῶντες πρὸς τὴν ξηρὰν ἢ εἰς λιμένα πάντως, ἢ εἰς ὕφορμον ἐν ᾧ ξάλης συμβαίνουσης οὐ κλυσθήσονται*; Ibidem, 4, 4, 2, (p. 45): *χρήσιμον δὲ τοῦτο διηγήσασθαι ἀλλοτρίᾳ γῇ προσελάσαι βουλόμεθα οἱ γὰρ ταύτης οἰκήτορες εἰδότες πύρρωνθεν τὸν στόλον καταγοῦντα πολλάκις εἰς ἀλλήλους συνέρχονται*...

¹⁴ Anonyme de Hase, p. 44106–107.

¹⁵ М. А. Шангин. Византийские источники о войне Святослава с греками, Архив ЛОИИ (недостъпно).

¹⁶ Левченко. Очерки, с. 302.

¹⁷ Mauricius, Strategicon, I, 9, 8, p. 68₂₈.

¹⁸ Ibidem, VIII, 1, 19, p. 200_{6–9}.

¹⁹ Dain, Problemata, p. 16, § 19.

²⁰ Ibidem, § 20.

3. „Ἐν δυσχωρίας μέντοι καὶ ποταμῶν μερίστων διαβάσει προσμένειν αὐθις ἕκαστον χρὴ τῶν ἡγεμόνων...“²¹

4. „Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ποταμῷ τοὺς βαθεῖς καὶ τελματώδεις περαιοῦσθαι ἢ γεφύρας διαβαίνειν...“²²

5. „Παξινάκαι δὲ τὸν Ἰστρον διαβάαντες καὶ τὴν Μυσίαν κακῶς διαθέμενοι...“²³

6. „Πολλάκις δ'οἱ Παξινάκαι τὸν Ἰστρον διαβαίνοντες τὰ Ῥωμαίων κακῶς διετίθεντο...“²⁴ „ὁ (Κεγένης — б. а., И. Б.) ...σὺν αὐταῖς διέβη τὸν Ἰστρον καὶ ἐπὶ τὰ Ῥωμαίων ὄρια γέγονεν...“²⁵

7. „Σκῦθαι γὰρ παντοῦ καὶ τὸν Ἰστρον διαβάαντες εἰς τὰ Ῥωμαίων εἰσέβαλον ὄρια...“²⁶ „ὁ πυνόμενος δὲ τῶν Παίωνων ῥῆξ ἔγνω τὴν ταχίστην τὸν Ἰστρον διαβάς οὐδὲ προεδομένους ἐπιπλήσσειν τοῦτο...“²⁷

8. „καὶ ὅσα γε ἐς μακρὰν πολιορκίαν ἀρκέσειν ἐνόμιζε, διαβαίνει τὸν Ἰστρον σὺν γυναῖξί καὶ τέκνοις...“²⁸

Струва ни се, че тези примери (те могат да бъдат увеличени многократно) са напълно достатъчни, за да подкрепят, и то убедително, гледището, според което в разглеждания от нас пасаж глаголет *διαβαίνω* трябва да се схваща в смисъл на „преминавам река“ (или през река). Наистина биха могли да се намерят примери и за значението, което използват Шангин — Левченко — „преминавам известно разстояние“²⁹, — но в нашия случай нямаме никакво основание да бъде предпочетено то. Както вече казахме, тези два пасажа имат важно значение при решаването на въпроса, дали отрядът на анонимния автор е преминал Днепър или не, но все пак те не са решаващи. И, което е по-важно, те не трябва в никакъв случай да се изолират от контекста. А той е достатъчно красноречив.

След като описва борбата с водната стихия, анонимният автор отбелязва: „А пък ние бяхме в доста тягостно състояние и твърде дълго чакахме и като че ли му бяхме сърдити заради това, че той (Днепър — б. а., И. Б.) не е замръзнал...“³⁰ Тази фаза определено говори за намерението на отряда да премине реката. Те са били сърдити и в тягостно състояние, понеже бушуващата река ги е възпрепятствувала, пречела им е да преминат на другия бряг. Ако целта на пътуването е било устието на реката, то отрядът би се движел по брега и пътниците не биха имали причина да се сърдят на реката и още повече да чакат нейното замръзване.

„По-сетне, след няколко дни, водата навсякъде беше замръзнала и бе твърде здрава, така че и пеша, и на коне без страх се вървеше по реката и (можеше) храбро като на полета да се води борба...“³¹ От този пасаж се вижда, че анонимният автор и неговите придружители, след като

²¹ Dain, *Syllogai tacticorum*, p. 96, 49, 5.

²² Varri, *Liber de re militari*, XI, p. 26¹³⁻¹⁵.

²³ Scyl. Cedr., II, p. 499⁷⁻⁸ (И. Скилица употребява *διαβαίνω* като синоним на *περαιώω*). Срв. p. 512²⁻⁴: *Περαιωθέντες δὲ καὶ τὸν Ἰστρον οἱ Παξινάκαι*.

²⁴ Zonaras, p. 590⁷⁻⁸.

²⁵ Ibidem, p. 641.

²⁶ I. Cinamus, p. 7¹⁶⁻¹⁷.

²⁷ Ibidem, p. 12.

²⁸ Critobul, II, 9, p. 185³²⁻³⁴.

²⁹ Agathius, p. 177²³⁻²⁶: „Заβερῶν δὲ ὁ τῶν Κοριγούρων ὄρων ἡγεμὼν σὺν πλείστοις ὄδοις, ὑπὸ ταῖς ἐπιδρομαῖς καθάπερ χέρον τὰς ὁδὸν εἰς τὴν Ῥωμαίων ἐπικράτειαν εὐκολώτατα διαβαίνει“; Scyl. Cedr., II, p. 594⁴: „Οἱ Παξινάκαι δὲ τὸν Αἰμον, ὡς εἴπομεν διαβάαντες.“

³⁰ Anonyme de Hase, p. 44⁹⁰⁻².

³¹ Ibidem, p. 44⁹²⁻⁹⁵.

изчакали да замръзне реката, се движели по леда. Едва ли те биха чакали толкова дни, за да се движат след това по леда към устието на замръзналата река. Явно е, че в случая анонимният автор описва своето преминаване по леда от единия на другия бряг на реката.

„Ето защо нашето униние се замени с радост и като ръкопляскахме доста, се насочихме и яздохме по повърхността на замръзналата река. Като преминахме безпрепятствено и пристигнахме в село Ворион...“³² Единствената причина, която е могла да доведе до тази рязка промяна в настроението на пътниците, от униние в радост, е замръзването на реката — нещо, което им е позволило да продължат своя път. Ето защо, след като ръкопляскали достатъчно, изразявайки по този начин своето задоволство, те яздели известно време по леда, преминавайки безпрепятствено този път,³³ и пристигнали в село Ворион.

Към тези доказателства, които едва ли биха могли да бъдат оспорени, могат да се прибавят и някои допълнителни съображения. В подкрепа на мнението за преминаването на реката говори описанието на борбата с водната стихия — опита на отряда с помощта на малките лодки да преодолее разгневения се Днепър.³⁴ Цялата картина на това стълкновение на човека с природата свидетелствува, че анонимният автор и неговите хора са попаднали случайно на това място, че на тях им се е наложило да преминават реката там, където са се озовали. И естествено пътниците не са били подготвени за подобно нещо. Че това е било така, свидетелствуват твърде малките плавателни съдове, използвани от тях (*...καίτοι μὴ πλείους τριῶν ἀνδρῶν ἐκάστου σφῶν δεχομένων οὕτω πᾶν φανότατα ἦν*).³⁵ Ако отрядът се е движел към устието на реката, едва ли би използвал такива плавателни средства, които криели опасности не само при продължително пътуване, но дори и при преминаване на реката. Авторът съобщава, че много от лодките били смазвани от големите ледени блокове и потъвали.³⁶

Против предположението, че отрядът се е движел по течението на реката, към нейното устие, използвайки за тази цел лодки, говори фактът, че пътниците са разполагали с коне и други товарни животни.³⁷ Когато пристигнали във Ворион, животните били твърде уморени, което свидетелствува, че са пътували дълго време и са се борили с негодите на пътя и времето: *...καὶ ἵππων ἐπιμέλειαν, ἡπορημένων καὶ αὐτῶν καὶ καταλειπμένων ὡς πλείστον*³⁸, т. е. „положихме грижи за конете, понеже и те, понесли лишения, се бяха уморили до крайност“³⁹.

³² Anonyme de Hase, p. 44¹⁰⁴⁻¹⁰⁷.

³³ Авторът неслучайно съобщава, че преминали безпрепятствено (*ἀκωλύτως*). Това е бил вторият им опит за преодоляване на водната стихия. Първия път те са били спрени от бушуващата река и ледохода, който потопявал техните лодки. С окончателното замръзване на реката тези две препятствия били отстранени и вече нищо не пречело на отряда да потегли на път.

³⁴ Anonyme de Hase, p. 44⁸⁵⁻⁸⁹.

³⁵ Ibidem, p. 44⁸⁴⁻⁸⁵.

³⁶ Ibidem, p. 44⁸⁶⁻⁸⁷.

³⁷ Ibidem, p. 44¹⁰⁷. Наистина за товарни животни (*εὐπορεύματα*) се говори едва когато пътниците потеглили от Ворион за Маврокастрон. Това не означава, разбира се, че отрядът се е снабдил с тях във Ворион. По-логично е да се допусне, че една част от товарните животни е била подменена поради това, че те са били преуморени от продължителното пътуване.

³⁸ Anonyme de Hase, p. 44¹⁰⁷⁻¹⁰⁸.

³⁹ Едва ли е основателно да се допусне, че отрядът е бил разделен на две части — едната се е придвижвала по вода с лодки, а другата по сушата с коне.

Най-сетне трудно ни е да допуснем, че анонимният автор, от каквито и обстоятелства да е бил притиснат, едва ли би предприел пътуване по река през зимата, когато ледоходът вече е започнал. Дори да е отивал към устието на Днепър, той би предпочел пътуване по брега на реката.⁴⁰

И така след всичко казано дотук първата част от пътя (до с. Ворион), описан в т. нар. I фрагмент, може да бъде възстановена по следния начин: Анонимният автор и неговият отряд достигнали в началото на зимата брега на Днепър. Изправени пред необходимостта да преминат реката, те били принудени да сторят това без каквато и да била предварителна подготовка. Но водната стихия и ледоходът се оказали още по-силни от човешката воля. Едва след като реката замръзнала и ледът бил достатъчно здрав, за да издържи както хората, така и конете и товарните животни, те изразили бурно своята радост, преминали на другия бряг на реката и пристигнали в с. Ворион. Остава открит обаче въпросът, в каква посока се е движел отрядът, т. е. на кой бряг на реката — левия или десния — се е намирало с. Ворион.

Б. ΒΟΡΙΩΝ

Първият населен пункт по пътя на анонимния автор и неговия отряд след преминаването на Днепър било с. Ворион (*Βοριών*).⁴¹ Веднага трябва да отбележим, че Ворион твърде трудно се поддава на идентификация и точна локализация, тъй като по всяка вероятност е било малко селце, което не е оставило забележими следи както в литературно-историческите съчинения, етнографските паметници и топонимията, така и в официалната документация. Въпреки тази обективна трудност мнозина изследвачи са се опитвали да сторят това или най-малко да изкажат едни или други съображения относно възможния район, където би могло да се търси Ворион.

Руският учен Ф. Брун изказва предположението, че с. Ворион се е намирало някъде край Крарийския брод на Днепър.⁴² Василевски, без да се обвързва със сигурни предположения за точната му локализация, допуска, че с. Ворион трябва да се търси някъде около долното течение на реката.⁴³

По друг път тръгна Пл. Бурачков. Търсейки възможно най-правилния начин за точната локализация, той изхожда от етимологията на името *Βοριών*, като го свързва с *βορός* (= „ненаситен“) и го сближи с т. нар. *Ненаситен*

⁴⁰ Да си припомним трудностите, съпътстващи движението на руските лодки-еднодръвки (далеч по-големи и по-сигурни) по Днепър, описани от Константин Багренородни (D. A. I., § 9, р. 56—62).

⁴¹ Разчитането на името в кодекса е представлявало известна трудност за Ш.-Б. Хазе. Първоначално в копието, предназначено за печат, той е вписал *την πόλιν* и е оставил свободно място за името (в латинския превод *in oppidum Вахат*). След това е поправил *πόλιν* на *κοιμήτην* и е добавил името *Βοριών* (в латинския превод *vicum Βορίον*). Срв. Suppl. грес 858, f. 347v. Вж. и тук Приложение I.

⁴² Брун, Черноморье, II, с. 217. За този брод вж. Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 9, р. 60₆₀. Мнението на Брун е възприето от А. Куник (Готский топарх, с. 126).

⁴³ Васильевский И, Записка, с. 148—149. Това становище бе подкрепено от Левченко, Очерки, с. 302.

праг на Днепър.⁴⁴ Почти същото становище застъпи и Ф. Вестберг, който сравнително подробно се занима с установяването на мястото, където отрядът е преминал Днепър. След Бурачков той прие, че това е станало някъде около праговете.⁴⁵ В подкрепа на това си мнение Вестберг приведе описанието на замръзналата река.⁴⁶ Според него единственото място на Днепър, където може да се види картина, подобна на тази, описана от анонимния автор, са днепърските прагове.⁴⁷

Като оставим настрана етимологическите обяснения на Бурачков, които са до голяма степен несигурни, против схващането за преминаването на Днепър в района на праговете, могат да бъдат изтъкнати някои съображения, които го лишават от реална основа. Струва ни се, че описанието на замръзалия Днепър, излязло изпод възторженото перо на автора на Анонима, трудно би могло да бъде използвано като указание за мястото, където е извършено преминаването. Тази картина по-скоро би могла да бъде плод на риториката на автора и най-вече на неговата радост, предизвикана от замръзването на реката.

И наистина, докато в началото на своя разказ той описва със загриженост и дори с известен страх (а може би и с малко преувеличение) бурните води на Днепър, сетне с възторг, който отново не е лишен от известен хиперболизъм, описва ледените планини, в които са се превърнали те. Ф. Вестберг използва наблюдения върху съвременното състояние на реката по време на нейното замръзване (обикновено декември), за да прави аналогия с картина, датираща от девет столетия по-рано.

Накрая съвсем оправдано възниква въпросът, защо анонимният автор е избрал за преминаване на реката такова трудно място. Още повече, че тук не става дума за малка група хора, пътуваща с удобна лодка, а за голям отряд, снабден с коне и товарни животни, който има под ръка лодки, събиращи по трима души! Тук не можем да не припомним описанието на плаващите по Днепър руси, отиващи в Константинопол, направено от Константин Багренородни. Византийският император е категоричен — районът на днепърските прагове е бил твърде опасен за руските еднодръвки (*μονόξυλα*) (впрочем те са плавали и по море!) и затова пътниците или обикаляли по суша, докато оставят зад гърба си праговете, или прекарвали внимателно лодките си край самия бряг, като газели в плитчините около тях.⁴⁸

Тези сведения на Константин Багренородни са твърде важни и в никакъв случай не бива да бъдат пренебрегвани от онези учени, които са склонни да локализируют описаното преминаване на Днепър от анонимния автор и неговия отряд в района на праговете. Ето защо смятаме, че становището на Бурачков — Вестберг е само една хипотеза, при това твърде несигурна,⁴⁹ и която би трябвало вече да бъде изоставена.

С локализацията на Ворион са се занимавали и други учени, някои от които са изказвали само предположения, без да се спират обстойно

⁴⁴ Бурачков, Готский топарх, с. 209. За този праг вж. Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 9, p. 58₄₆—60₅₇; D. A. I., II. Commentary, p. 47—48.

⁴⁵ Westberg, Fragmente, S. 40—42; същият, Записка, с. 87—89, 91. В областта на днепърските прагове локализира с. Ворион и К. Чиходору (Alte precizări, p. 279).

⁴⁶ Anonyme de Hase, p. 44₉₅—108.

⁴⁷ Westberg, Fragmente, S. 40—42.

⁴⁸ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 9, p. 58₂₃, 58₄₇—60₅₇, 60₅₈—60.

⁴⁹ Срв. в този смисъл Ю. Кулаковский, ЖМНП, ч. 340, 1902, с. 456.

на въпроса, а други са се опитвали да обосноват, доколкото е възможно това, застъпваните от тях гледища. Така например С. А. Шестаков отъждестви Ворион с Олешья,⁵⁰ но това негово, трябва да кажем, твърде произволно мнение бе оспорено съвсем основателно.⁵¹ По същия начин, без да се занимава по-подробно, В. Томашек допуска мимоходом, че Ворион трябва да се търси някъде около гр. Николаев.⁵²

Сравнително по-подробно на този въпрос се спря Л. Бертие-Делагард, който посвети специално изследване на Маврокастрон и косвено на Ворион. Според него отрядът на анонимния автор е преминал Днепър при Борислав-Каховска, през о-в Таван, откъдето е минавал най-краткият път за Крим. Бертие-Делагард прие, че с. Ворион е било разположено на самия о-в Таван.⁵³ Тази локализация обаче не е подкрепена с никакви посериозни доказателства. Правейки това предположение, той се е ръководил от съображението, че събитията се развиват в Крим, и съобразно с това схващане търси пътя на отряда от Киев до Кримския полуостров.

Както се вижда, локализацията на с. Ворион поради липсата на сигурни данни все още е в сферата на предположенията. Съдържанието на Анонима все пак позволява, ако не да се локализира точно Ворион, то поне да се очертае сполучливо онзи ареал, където трябва да се търси това селище.

Първото сигурно свидетелство е, че с. Ворион се е намирало на брега на реката — пътниците се озовали в него веднага след като я преминали.⁵⁴ В коя част на Днепър станало преминаването, т. е. къде се е намирало селото — по средното или долното течение на реката? Струва ни се, че мнението, изказано от Василевски и възприето по-късно от Левченко, а именно, че Ворион трябва да се търси по долното течение на Днепър, е най-близо до действителното положение. Кое ни кара да мислим така? Съображенията са две. Първо, радушният прием, оказан на анонимния автор и придружаващите го, от населението на Ворион, свидетелствува, че то е било изцяло или отчасти гръцко. Къде в края на Х в. (около Днепър) може да се търси подобно селище? Това би могло да бъде само Черноморското крайбрежие, т. е. около устието на реката, и в никакъв случай във вътрешността, около днепърските прагове. Защо? Сам анонимният автор съобщава, че твърде скоро, още в първите дни след като потеглил от Ворион, били изложени на голяма опасност, тъй като пътували през неприятелска земя.⁵⁵ Едва ли може да има някакво съмнение, че тези неприятели са били печенезите. Константин Багренородни свидетелствува недвусмислено, че в средата на Х в. р. Днепър е била граница между тези четири печенежки племена, които обитавали земите на изток от нея, и онези четири, които живеели по западния ѝ бряг.⁵⁶

Къде би могло да съществува византийско селище почти половин век след като печенезите се настанили в земите по северния бряг на Черно

⁵⁰ С. Шестаков, Памятники христианского Херсонеса, III, с. 70.

⁵¹ Левченко, Очерки, с. 302.

⁵² W. Tomaschek, Die Goten in Taurien, S. 38.

⁵³ Делагард, Маврокастрон, с. 7.

⁵⁴ Вж. тук, с. 54.

⁵⁵ Anonyme de Hase, p. 46¹⁵⁹⁻¹⁶⁰.

⁵⁶ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 37, p. 168³⁴⁻⁴⁹. В ПВЛ (I, с. 37) се съобщава, че херсонците ловели риба в устието на Днепър. Вж. още Зимин, Памятники, с. 33, § 10.

море? Естествено че не около днепърските прагове, изолирано, само сред печенежката маса. Много по-логично е да се допусне, че селището се е намирало на Черноморското крайбрежие, близо до устието на Днепър. Това предположение се подкрепя от едно, макар и не съвсем конкретно посочване на Константин Багренородни. Ето какво съобщава той в гл. 42 на своето съчинение: „От река Днепър до Херсон има триста мили; по средата се намират езера и пристанища, където херсонците добиват сол.“⁵⁷ Макар че тук не съобщава за селища, разположени непосредствено около днепърското устие, все пак думите на Константин Багренородни свидетелствуват, че в близост е имало византийски поселения — нещо, което ни позволява да допуснем, че подобно селище е имало и при устието на Днепър и че това селище е споменатото от анонимния автор с. Ворион.

Това предположение, което е в границите на указанията в самия текст и някои логически съображения, обаче още не ни дава отговора на въпроса, на кой бряг — левия или десния — се е намирало селото, т. е. в каква посока отрядът е пресякъл реката. Отговор на този въпрос може да се даде едва след локализирането на следващия населен пункт, който маркира пътя на отряда — Маврокастрон.

В. МАΥΡΟΚΑΣΤΡΟΝ

Споменаването на Маврокастрон от анонимния автор представлява голям интерес, особено като имаме пред вид затрудненията с точната локализация на Ворион. Този белег, улесняващ определянето на посоката, в която се е движел анонимният автор със своя отряд, а оттук локализирането на самите събития, е обърнал твърде рано вниманието на учените, занимавали се с „Анонимът на Хазе“. Идентификацията и локализацията на Маврокастрон са предизвикали значителни разногласия и спорове между изследвачите, спорове, които и до днес не са затихнали.

Първите учени, които са се занимавали с този въпрос, под влияние на споменатото в текста понятие *τὰ Κλίματα*, идентифицирано от тях с херсонските (готските) климати,⁵⁸ са търсели Маврокастрон в Крим. Така например Ф. Брун го е идентифицирал с Мангуп (Дорос),⁵⁹ а по-сетне с Карасу-базар.⁶⁰ Това мнение обаче не бе възприето дори от най-крайните, най-ентузиазирани привърженици на идеята за локализацията на събитията в Кримския полуостров.⁶¹

⁵⁷ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 42, p. 186^{69—71}. Вж. Васильевский, Записка, с. 149. М. Левченко (Очерки, с. 303) наред с това известие на Константин Багренородни привежда и едно друго негово съобщение, според което καὶ διαβαίνοντες εἰς τὸ λεγόμενον πέρασι τοῦ Κραρίου, ἐν ᾧ διαβαίνον ἀπὸ Ρωσίας οἱ Χερσονήται καὶ οἱ Παζιναῖται εἰς Χερσόνησον (D. A. I., § 9, p. 60^{65—67}). Тук обаче се визира търговският път от Киев до Херсон и обратно, а не някакво селище, обитавано от византийци.

⁵⁸ Вж. тук Приложение II.

⁵⁹ За Дорос вж. М. А. Тиханова, Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма, МИА СССР, №34, Москва — Ленинград, 1953; А. Л. Якобсон, Крим в средние века, Москва, 1973, passim.

⁶⁰ Брун, Черноморье, II, с. 217. Критика на тази локализация у Васильевский, Записка, с. 194.

⁶¹ Маврокастрон не е локализиран нито от Ф. Вестберг (Fragmente, S. 49 — Записка с. 99), нито от А. Василиев (Готы, с. 235).

Друго решение на този въпрос бе предложено от В. Василевски. Използвайки съчинението на Ф. Пеголоти „La pratica della mercatura“, както и някои италиански портулани, руският учен идентифицира Маврокастрон от Анонима с Maurocastro, Maucastro, Moncastro — град, разположен на устието на Днестър (турския Аккериан, румънския Cetatea Albă, дн. Белгород Днестровский). За да избегне очевидното противоречие, дължащо се на различието на имената — Черен град и Бял град, Василевски допусна, че на мястото на днешния Белгород някога са съществували два града — Черен град (*Μαυρόκαστρον*) и Бял град (*Ἀσπρόκαστρον*, Аккерман, Cetatea Albă, Белгород).⁶²

Това становище на руския византолог, който пръв привлече допълнителни свидетелства при локализацията на Маврокастрон, не можа да се наложи, но пък и не бе отхвърлено, тъй като срещу него не бяха приведени почти никакви сериозни аргументи.⁶³ За съжаление изобраният от него път при решаването на интересувашия ни проблем скоро бе забравен. Изследвачите се върнаха към стария подход — логически съображения, априорни становища и най-вече използване само на данните от „Анонимът на Хазе“ (и то не дотам правилно). Така например П. Голубовски идентифицира Маврокастрон с Кара Керман (Черен град) — дн. Очаков, разположен на устието на р. Южен Буг.⁶⁴

Значително по-обстояен опит за локализацията на Маврокастрон бе сторен от А. Бертие-Делагард, който посвети специално изследване на този въпрос.⁶⁵ Според него Маврокастрон не бива да се търси нито в Крим, нито при устието на Днестър,⁶⁶ тъй като този град не е бил нито резиденция на анонимния автор, нито крайната цел на неговото пътуване, а първото, най-близко поселение, със споменаването на което се указва посоката на движението.⁶⁷ Излизайки от своята локализация на Ворион на о-в Таван,⁶⁸ той приема, че Маврокастрон се е намирал на един преход от него (около 25 версти), и го локализира при „Черната долина“ — бившето имение на граф Мордовцев.⁶⁹ Отсъствието на каквито и да било следи от този град Бертие-Делагард обяснява с обстоятелството, че той е бил (според него) не същински град или дори крепост, а временно

⁶² Василевски, Записка, с. 192 — 193.

⁶³ Според Ф. Вестберг (Fragmente, S. 49 — Записка, с. 99) изключено е Маврокастрон да се е намирал на запад от Днепър. Но това е само едно голо твърдение. Локализирането на Маврокастрон при дн. Белгород бе отхвърлено от Бромберг (Miscellanies, p. 59—60), но аргументите му са неубедителни. Неговата работа бе подложена на остра, но справедлива критика от Н. Бънеску (Fantaisies et réalité historique, Byz., XIII, 1938, p. 89 — 90; idem, Maurocastum — Moncastro — Cetatea Albă, BSH, XXI, 1939, p. 20 sq.). Румънският учен по убедителен начин отхвърли мнението на Бромберг, че Маврокастрон е бил разположен в Крим при т. нар. „Черна река“.

⁶⁴ П. Голубовский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар, Киев, 1884, с. 201.

⁶⁵ Делагард, Маврокастрон, с. 1 — 20.

⁶⁶ Според Бертие-Делагард (Маврокастрон, с. 18) Аккерман е носел името Маврокастрон по недоразумение, и то само в някои портулани.

⁶⁷ Делагард, Маврокастрон, с. 7 — 9.

⁶⁸ Вж. тук, с. 56.

⁶⁹ Делагард, Маврокастрон, с. 18 — 19.

укрепление (острог, както се изразява той), построено от дървен материал и пръст поради липса на камъни в близката околност.⁷⁰

Трябва да кажем, че становището на Бертие-Делагард не е подкрепено с никакви сериозни аргументи. Нещо повече, твърде много противоречи на указанията, които се съдържат в самия Аноним. Действително споменаването на Маврокастрон,⁷¹ както вече отбелязахме, е важно указание за посоката, в която се е движел отрядът. В същото време това посочване не дава никакво основание да се твърди, че споменатият град е най-близкото до с. Ворион населено място, отстоящо на един ден път. Напротив, логично е да се допусне, че споменаването на Маврокастрон може да определя пътя на анонимния автор само ако се намира сравнително далеч от началната точка на пътуването (в случая Ворион). Най-важното обаче е, че самият текст е достатъчно ясен и не дава възможност за тълкуване, подобно на тълкуването на Бертие-Делагард. Като описва първия ден от пътуването, анонимният автор отбелязва: *Τότε μὲν οὖν οὐδὲ πάντας αὐτοὺς εβδομήκοντα σταδίους παρημέψαμεν.*⁷² (И тогава преминахме не всичките тези седемдесет стадия)⁷³ и след това продължава: „*Τῇ δ' ὕστεραίᾳ ἀρξάμενοι.*“⁷⁴ („А на следващия ден, като тръгнахме...“) Наистина през първия ден пътниците не са успели да изминат определените седемдесет стадия (около 12,5 км) поради изключително лошите атмосферни условия, но пътуването е продължило още доста време, без те да успеят дори да се доближат до Маврокастрон.⁷⁵

Интересен опит за локализацията на Маврокастрон бе сторен от Е. Хонигман. При решаването на този проблем той привлече за първи път един *τάξις τῶν θρόνων* в ръкопис от XII в., съхраняван в Парижката национална библиотека.⁷⁶ Е. Хонигман установи, че *terminus ante quem* за съставянето на списъка е 1083/4 г.⁷⁷ В този списък между митрополитите на Дръстър и Назианз е споменат митрополит на *Μαυροκάστρου ἡτοι Νέας Ρωσίας*.⁷⁸ С твърде голяма вероятност Хонигман отнесе откриването

⁷⁰ Делагард, Маврокастрон, с. 19.

⁷¹ Anonyme de Hase, p. 44¹⁰⁹.

⁷² Ibidem, p. 46¹³⁰⁻¹³⁴.

⁷³ Васильевский, Записка, с. 146; „И тогда (в этот первый день) мы едва оставили позади себя семьдесят неполных стадий.“ Подобен е и преводът на Вестберг (Fragmente, S. 17; Записка, с. 282); Литаврин, Записка, с. 118: „Тогда мы не прошли, конечно, даже и всех семидесяти стадий.“ Вж. също латинския превод на Хазе (L. Diacospius, ed. Paris, p. 255 D — ed. Bonn, p. 499).

⁷⁴ Anonyme de Hase, p. 46¹³³.

⁷⁵ Ако Маврокастрон е бил разположен на 25 версти от Ворион (около 26,5 км), пътниците би трябвало да го достигнат на втория ден, дори и при скорост 70 стадия на ден.

⁷⁶ Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. Coislin. 211, ff. 261^v — 262^r. Описание на ръкописа у Devresse, Le Fonds Coislin, p. 192. Пълният текст на тази Notitia episcopatum все още не е публикуван, въпреки че е известна още от 1908 г. Срв. F. Nau, Les suffragants d'Antioche au milieu du VIe siècle, Revue de l'Orient chrétien, XIV, 1909, p. 212, n. 2. Фотокопие у Поппэ, Русские митрополии, с. 99 — 100.

⁷⁷ Honigman, Church history, p. 159. Според Р. Деврес (Le Fonds Coislin, p. 192) „il s'agit d'un remaniement de la „diatyposis“ de Léon le Sage (Parthey, Notitia 2; M. 107, 367 — 370) postérieur à l'année 1086“. Задатата вж. още Поппэ, Русские митрополии, с. 98; Porpe, L'organisation diocésaine, p. 180.

⁷⁸ Cod. Coislin., 211, f. 261^v.

на митрополията Маврокастрон или Нова Русия към 60-те години на XI в., между 1059 и 1071 г.⁷⁹

Едновременно с установяването на датата на основаването на митрополията Хонигман се спря и на въпроса за нейната локализация. Той допуска възможността за идентифициране на Маврокастрон от Cod. Coisl. 211 с Маврокастрон от „Анонимът на Хазе“, като локализира въпросния град при устието на Днестър.⁸⁰ Според него основаването на този град (описано в Анонима) трябва да се свърже с усиляването на византийското господство по северния бряг на Черно море след сполучливата експедиция на Варда Монгос и Сфенг срещу хазарите (1016 г.).⁸¹ Използвайки астрономическите данни от „Анонимът на Хазе“, Хонигман отнесе построяването на Маврокастрон към 1021 г.⁸²

Становището на Е. Хонигман поставя два въпроса: действително ли Маврокастрон на Днестър е възникнал в началото на единадесетото столетие и идентичен ли е той с митрополийския център Маврокастрон или Нова Русия от Cod. Coisl. 211?

На първия въпрос може да се отговори веднага отрицателно. Но да се спрем на някои факти. В „Анонимът на Хазе“ няма никакво свидетелство за построяването на Маврокастрон. Цитираната от Хонигман фраза *Ὡς αὖτε γὰρ ἦδη καὶ ἡ πόλις ἄλλα*⁸³ няма това значение, което ѝ придава. Преди всичко тя не бива и не може да се разглежда откъснато от останалия текст — тя повтаря, вече синтезирано, събития, описани в предшествувания пасаж (р. 42⁵⁰⁻⁵³). Анонимният автор обяснява защо той посреща нападащите варвари край един град, който по-скоро прилича на село — това е така, защото този град е бил разрушен от самите варвари при първото им нахлуване в управляваната от него област. След тяхното оттегляне той решава отново да се засели там (той е бил принуден да отстъпи пред превъзхождащата го сила) (*καὶ τότε ἀρχὴν ἐμοὶ πρῶτον πάλιν οἰκίσαι τὰ Κλήματα διανοσημένον*). За целта той построил край разрушения град малка крепост, като смятал, че след това ще може да се възстанови — да се засели, както казва той — целият град. И така целият този текст (р. 42⁴⁴⁻⁴⁹), както и цитираната от Е. Хонигман фраза съдържат едно известие — *възстановяването* (или поне първия етап от него) *на разрушения* от варварите град, т. е. в случая не става дума за построяването на нов град — така, както приема Е. Хонигман.

Не по-малко важно е и едно друго съображение, което трябва да се изтъкне. В този текст няма никакъв намек, че разрушеният град е Маврокастрон (нищо не ни дава основание да приемем, че той е бил крайната цел в пътуването на автора).⁸⁴

Не е излишно да напомним, че експедицията от 1016 г., оглавена от Варда Дука, наречен още Монгос и Сфенг, брат на киевския княз Владимир (?), не е била насочена срещу хазарите, а, както установи напо-

⁷⁹ Honigman, Church history, p. 159; Поппэ, Русские митрополии, с. 101; Porpe, L'organisation diocésaine, p. 180.

⁸⁰ Honigman, Church history, p. 160.

⁸¹ Skyl. Cedr., II p. 465-10.

⁸² Honigman, Church history, p. 160.

⁸³ Anonyme de Hase, p. 42⁵⁴.

⁸⁴ Мнозина изследвачи са склонни да идентифицират този град с τὰ Κλήματα — понятие, което се среща в същия пасаж (вж. тук Приложение II), но никой не допуска, че в случая се говори за Маврокастрон.

следък М. Артамонов, е имала за цел да потуши бунта на херсонския стратег Георги Цуло.⁸⁵ Така че събитията от 1016 г. едва ли са донесли засилване на византийското господство по цялото Северно Черноморско крайбрежие.

Значително по-деликатен е вторият въпрос. Наистина трудно би могло да се устои на изкушението да се идентифицират Маврокастрон от „Анонимът на Хазе“ и Маврокастрон от Cod. Coislin. 211. Безспорно и двата града са се намирали в южноруските степи и са съществували по едно и също време — X—XI в. Тези съображения не позволиха на първо време да се хвърли съмнение върху тезата на Е. Хонигман. Нещо повече, тя бе възприета с ентузиазъм от М. Левченко, който, привличайки и някои допълнителни аргументи, я доразви.⁸⁶

Веднъж обаче поставено под съмнение, схващането на Хонигман — Левченко разкри някои свои слаби страни. Това бе показано добре от полския учен А. Поппе.⁸⁷ Според него, за да се приеме идентификацията, предложена от двамата споменати учени, е необходимо да се отговори утвърдително на два въпроса. Първият от тях е може ли през втората половина на XI в. да съществува митрополия, чийто център се намира в град, разположен край устието на Днестър, и, на второ място, да се даде удовлетворително обяснение на наименованието *Néa Pwotia*.

Полският учен даде отговор и на двете питання, но достигна до съвсем други заключения. Според него Маврокастрон на Днестър (впрочем той не се съмнява, че през Средновековието при устието на Днестър е съществувало селище под името Маврокастрон)⁸⁸ през втората половина на XI в. не е играл ролята на църковен център, тъй като по това време в тези земи са господствували номадски племена.⁸⁹ И наистина тук едва ли е необходимо да превеждаме данни и да доказваме обстояно, че от втората половина на X и особено през XI в. южноруските степи и Северното Черноморско крайбрежие са били обитавани от печенезите,⁹⁰ а впоследствие от куманите. Разбира се, това положение не изключва възможността по тези земи да са съществували отделни християнски селища. Но тук въпросът е друг — може ли подобно селище да бъде център на митрополия, подчинена на константинополския патриарх, и още повече да носи наименованието (наред с името на града) *Néa Pwotia*.⁹¹

Според Хонигман в Маврокастрон е пребивавал внукът на великия киевски княз Ярослав Мъдри Ростислав, който оттам е контролирал пътя

⁸⁵ Артамонов, Хазар, с. 436. За Георги Цуло (според Артамонов произхождащ от българската ханска династия Дуло) вж. Васильевский, Записка, с. 205; G. G. Litavrin, A propos de Tmutarakan, Byz., XXXV (= Mémoires H. Grégoire), 2, p. 231; В. Т. Пашуто, Внешняя политика древней Руси, Москва, 1968, с. 317, бел. 124; И. В. Соколова, Печаты Георгия Цулы и события 1016 г. в Херсоне, Пал. сб. 23 (86), 1971, с. 68—74. Светската изследователка публикува два неизвестни печата на Г. Цуло и подкрепя схващането на М. Артамонов.

⁸⁶ Левченко, Очерки, с. 307—310.

⁸⁷ Поппе, Русские митрополии, с. 97 сл.

⁸⁸ Пак там, с. 101.

⁸⁹ Пак там, с. 101—102.

⁹⁰ Достатъчно е да припомним някои вести на Константин Багренородни.

⁹¹ Съдбата на Маврокастрон на Днестър през XI в. е неясна (вж. Brătianu, Vicipina et Cetatea Albă, p. 104). Едва ли обаче той е бил многолюден град, политическо и административно средище — условия, без които той не би могъл да се превърне в митрополитски център.

за Тмутаракан. Тъй като Византия е разчитала на помощта му в борбата си срещу печенезите, е основала митрополията **Маврокастрон**, или **Нова Русия**. Това обаче е само едно предположение, което не е подкрепено с никакви доказателства и съвсем оправдано бе подложено на критика.⁹²

От своя страна М. Левченко изказа мнението, че през втората половина на XI в. в земите около днестровското устие са съществували руски селища, които са образували едно цяло с града (Маврокастрон).⁹³ За съжаление тази мисъл е оставена без покритие. Единствената ѝ опорна точка е априорното свързване на „Анонимът на Хазе“ с историята на Киевска Русия при Владимир. Съдбините на Маврокастрон или (Аспрокастрон!) до края на XV в., т. е. до покоряването му от турците, се свързват с българи, татари, молдавци, но не и с руси. Засега липсват каквито и да било археологически данни за съществуването на „руски поселения“ около Маврокастрон, образувачи едно цяло с града.⁹⁴

Значително по-близо до истината според нас е А. Поппе. Изхождайки от правилното предположение, че митрополитският център трябва да бъде в същото време политическо и административно средище, полският учен прие, че Маврокастрон (Черна крепост) от византийските извори може да бъде само руският град Чернигов.⁹⁵ В подкрепа на това свое мнение той преведе един пасаж от анонимното „Сказание за Борис и Глеб“, където са описани вишгородските тържества от 20. V. 1072 г. След споменаването на тримата князе Изяслав, Светослав и Всеволод авторът изброява „митрополит Георгий Киевский, други — Неофит Черниговский“ и епископите Петър Переяславски, Никита Белгородски и Михаил Гуревский⁹⁶.

Тържествата във Вишгород (20. V. 1072) по случай пренасянето на мощите на светците Борис и Глеб са намерили отражение и в руското летописание. Но докато в „Повесть временных лет“ Неофит Черниговски изобщо е пропуснат⁹⁷ (което свидетелствува по-скоро, че той е бил митрополит, отколкото епископ),⁹⁸ то в „Първата Софийска летопис“, водеща началото си от Новгородско-Софийския свод,⁹⁹ има едно интересно известие, което е останало неизвестно на А. Поппе. Според летописеца на тържествата са присъствували: „митрополит Георгий Киевский и другий Неофитъ, Черниговский епископъ, Петр Переяславский, Никита Бѣлогородский, Михайл Юрьевский“¹⁰⁰. Както се вижда, това известие напълно или почти напълно се покрива с интересувашото ни съобщение от „Сказанието за Борис и Глеб“. Казваме почти, защото между двата текста има две различия. Първо, според Сказанието третият епископ е бил

⁹² Поппé, Русские митрополии, с. 101.

⁹³ Левченко, Очерки, с. 308, 339.

⁹⁴ Вж. пак тук, с. 69.

⁹⁵ Поппé, Русские митрополии, с. 102 и б. 69. За Чернигов вж. М. И. Тихомиров, Древнерусские города, Москва, 1956, с. 338 — 345.

⁹⁶ Абрамович, Борис и Глеб, с. 55 — 56. Че митрополитите са били двама — Киевски и Черниговски, вж. Поппé, Русские митрополии, с. 97, бел. 55.

⁹⁷ ПВЛ, с. 121 — ПСРЛ, I (= Лаврентьевская летопис), стб. 181: „митрополантъ же тогда бѣ Георгіи епископъ Петръ Переяславскыи.“

⁹⁸ Поппé, Русские митрополии, с. 105.

⁹⁹ А. Н. Насонов, История русского летописания (XI — начало XVII века), Москва, 1968, *passim*.

¹⁰⁰ ПСРЛ, V, с. 146.

Михаил Гуревский (Гоургевский, Гургевский),¹⁰¹ докато според „Първата Софийска летопис“ той е Михаил Юрьевский;¹⁰² второ, в Сказанието след киевския митрополит Георгий е отбелязан „другий Неофит Черниговский (и епископи...)“, докато в „Първата Софийска летопис“ текстът е леко изменен: „и *другий Неофит, черниговский епископ*, (Петр Переяславский...). Как може да се обясни това? От една страна, *другий Неофит*, след като вече е споменат киевският митрополит, означава, че и черниговският Неофит е имал сан митрополит. От друга страна, след „другий Неофит“ е добавено „Черниговский епископ“. Дали това е грешка на преписвача или пък той е знаел, че Черниговската епископия е въздигната временно в митрополия (до смъртта на Неофит), и затова е споменал и двата сана на черниговския архиерей? Ние сме склонни да приемем първото предположение не само че то е в подкрепа на нашето тълкуване, но е по-логично. По всяка вероятност преписвачът е разместил препинателните знаци и по този начин се е получило „и *другий Неофит, Черниговский епископ*“ вместо правилното „и *другий* (— или,) *Неофит Черниговский, епископ* [и] *Петр Переяславский*...“.

Привличането на това известие от „Първата Софийска летопис“ прави тезата на А. Поппе още по-убедителна¹⁰³ и дава логично обяснение на определението *Νέα Ρωσία*. След като съставителят на списъка вече е отбелязал митрополита на Русия (*Ρωσία*), т. е. киевският митрополит,¹⁰⁴ то втората руска митрополия в Чернигов (Маврокастрон) за него е *Νέα Ρωσία*.¹⁰⁵

А. Поппе допуска — според нас съвсем оправдано,¹⁰⁶ — че „Черниговская митрополия была, несомненно, титулярной, т. е. данный епископ возводился в сан митрополита лично, пожизненно либо на определенный срок, потом же митрополия должна была стать снова обыкновенной епископией“¹⁰⁷. Според полския учен „Черниговская митрополия вернулась в положение рядовой епископии в 80-е гг. XI в. Преемником черниговского митрополита Нифонта был епископ Иоанн, умерший 23 ноября 1111 г.“¹⁰⁸.

И така съществуването на митрополитска катедра в Чернигов през втората половина на единадесетото столетие — факт, отразен както в руските извори, така и в *Notitia episcopatum* от Cod. Coislin. 211 — прави невъзможно идентифицирането на *Μαυροκάστρον ἡτοι Νέας Ρωσίας* с Маврокастрон от „Анонимът на Хазе“ (Маврокастрон на Днестър). Това заключение, за което имаме сериозни основания, не означава в никакъв случай, че Маврокастрон от „Анонимът на Хазе“ не може да бъде локализиран при устието на Днестър.

Както вече имаме възможността да посочим, идеята на Е. Хонигман за идентичността на Маврокастрон от Cod. Coislin. 211, Маврокастрон от

¹⁰¹ ПСРЛ, I, стб. 181.

¹⁰² ПСРЛ, II, стб. 171: „... Михайль Юрьевский ...“

¹⁰³ Някои други съображения в подкрепа на схващането за съществуването на Черниговската митрополия през втората половина на XI в. вж. у Поппе, Русские митрополии, с. 104 — 105; idem, L'organisation diocésaine, p. 180 — 181.

¹⁰⁴ Cod. Coislin., 211, f. 261v.

¹⁰⁵ Поппе, Русские митрополии, с. 102; idem, L'organisation diocésaine, p. 181.

¹⁰⁶ Вж. аргументите на А. Поппе (Русские митрополии, с. 102 — 103).

¹⁰⁷ Поппе, Русские митрополии, с. 102; idem, L'organisation diocésaine, p. 182.

¹⁰⁸ Пак там, с. 104.

„Анонимът на Хазе“ и Маврокастрон на Днестър бе подхваната от М. Левченко. Съветският византолог привлече още един извор, като по този начин се опита да отстрани противоречието, с което се бе сблъскал на времето В. Василевски — противоречие, което се дължи на различието в името на града, локализиран при устието на Днестър — Маврокастрон (Черна крепост) — Аспрокастрон (Бяла крепост — Cetatea Albă, Аккерман, Белгород).¹⁰⁹ За тази цел той използва т. нар. „Списък на руските градове, далечни и близки“, произхождащ от края на XIV или самото начало на XV в.¹¹⁰ В първата част на списъка, където са изброени българските и влашките градове, четем: „А на сей (т. е. лявата) стороне Дунаа на усть Днестра над морем Бельгород, Черн, Ясьский торг на пруте реце, Романов торг на Молдаве.“¹¹¹ Според Левченко „Из этого можно заключить, что в устье Днестра находились и Белгород и Черн-Белгород, т. е. Белгород Днестровский (Аkkerман), расположенный на западном берегу Днестровского лимана; Черн (Маврокастрон), возможно, лежал по другую (по отношению к Аккерману) сторону Днестровского лимана — в Овидопольском районе Одесской области, д. Роксолены (Бузиновата).“¹¹² При тази своя локализация на Черн М. Левченко се опира на един от най-добрите познавачи на руската историческа география А. Н. Насонов, но без да отбележи, че това е само едно предположение на този учен и че той се придържа към друго становище.¹¹³

С въпроса за локализацията на Черн от „Списъка на руските градове“ (без да използва работата на Левченко и без да идентифицира Черн с Маврокастрон) се занима последният издател на Списъка М. Н. Тихомиров. Ето какво пише той по този повод: „Рядом с Белгородом в списке русских городов показан город Черн. На карте XVII—XVIII вв. действительно напротив Аккермана, на левом берегу Днестровского лимана, показано местечко Черн (Czarn). Это и есть город Черн нашего списка.“¹¹⁴

Тук трудно бихме могли да се намесим решително в спора за локализацията на Черн, тъй като картата, използвана от М. Н. Тихомиров, ни остана недостъпна.¹¹⁵ Това обаче не ни отнема изцяло възможността да изложим някои съображения, които не са лишени от основание. Можем ли да приемем, че в реда, в който са споменати тези градове, първите два (Белгород и Черн) от тях се намират в непосредствена близост един до друг? Струва ни се, че подобно твърдение не може да бъде категорично (особено мнението на Левченко). Следващият град в този списък е Ясьский торг — Яш,¹¹⁶ т. е. твърде отдалечен от устието на Днестър. Тъй като всички градове, споменати в тези част на списъка (като се започне с Белгород), са разположени на запад от Дне-

¹⁰⁹ Вж. тук, с. 58.

¹¹⁰ Тихомиров, Список русских городов, с. 215.

¹¹¹ Пак там, с. 223.

¹¹² Левченко, Очерки, с. 310.

¹¹³ Вж. тук, с. 65, б. 117.

¹¹⁴ Тихомиров, Список русских городов, с. 226.

¹¹⁵ В. Кордт, Материали для історії картографії України, ч. 1, Київ, 1931, карта № 26.

¹¹⁶ Тихомиров, Список русских городов, с. 226 сл.; Al. Andronic, Les villes de Moldavie au XIVe siècle à la lumière des sources les plus anciennes, RRdH, 1970, 5, p. 846—847.

стър, то според нас по-логично би било и Черн да се търси в тази посока, най-вероятно в междуречието Днестър — Прут, така, както е посъщипил А. Н. Насонов. Според него гр. Черн е село Чорна, намиращо се на десния бряг на Днестър, в бившия Оргеевски уезд.¹¹⁷

Най-добре този въпрос — колко градове са съществували при устието на Днестър — два или един (Маврокастрон и Аспрокастрон или град, който е известен в изворите и под двете имена), може да се реши само като се направи обстоен преглед на всички извори, в които намираме данни за тях или за него.

Първото известие,¹¹⁸ което с голяма вероятност може да се свърже със средновековния град, разположен при устието на Днестър,¹¹⁹ намираме в „De administrando imperio“. За съжаление текстът е твърде общ, без конкретно посочване, а може би и повреден, което затруднява локализацията на изброените там крепости. Ето какво съобщава Константин Багренородни: *Ἰστέον, ὅτι ἐνθεν τοῦ Δανάστρεως ποταμοῦ πρὸς τὸ ἀποβλέπον μέρος τὴν Βουλγαρίαν εἰς τὰ περάματα τοῦ αὐτοῦ ποταμοῦ εἰσὶν ἐρημικίστρα καστρον πρῶτον τὸ ὀνομασθὲν παρὰ τῶν Πατζινακτῶν Ἀσπρον διὰ τὸ τοὺς λίθους αὐτοῦ φαίνεσθαι καταλείβοντας*. . . .¹²⁰

Мнозина учени предлагат вм. *Δανάστρεως*, както е в ръкописа, залегнал в основата на изданието на Моравчик (Cod. Parisi. gr. 2009), да се четe *Δανάστρεως* (Ласкин, Вестберг, Латишев, Шахматов).¹²¹ Тази конектура е приета от Моравчик, но това не му е попречило да локализира „Аспрон“ (и останалите пет крепости) по един и същ начин: „Festung westlich von Dnepr“.¹²² Възприемането на конектурата *Δανάστρεως* зависи най-вече от локализацията на въпросните шест крепости — освен Аспрон, Тункатай, Каракатай, Саламакатай, Сакакатай, Иайукатай.¹²³ За съжаление това е почти невъзможно. Единствено Аспрон, като имаме пред вид по-късните вести,¹²⁴ може да бъде локализиран в устието на Днестър.¹²⁵

Следващото известие за града край устието на Днестър, вече за Маврокастрон, е от края на тринадесетото столетие и е свързано с тър-

¹¹⁷ А. Н. Насонов, „Русская земля“ и образование территории древнерусского государства, Москва, 1951, с. 142, както и картата между с. 196—197. Тази локализация на Черн открива една възможност за неговата идентификация с Маврокастрон от Анонима. Наистина в междуречието Прут—Днестър в периода IX—X в. е имало значителен брой селища, някои добре укрепени, каквото е било Калфа (вж. Чеботаренко, Калфа, passim), разположено на десния бряг на Днестър, край езерото Бик. За съжаление тази примамлива идея не може да бъде приета поради една основна причина — по археологически път се доказва убедително (Чеботаренко, Калфа, с. 88), че градчето Калфа е прекратило своето съществуване внезапно в края на X или самото начало на XI в. Между културата на X в. и средновековната молдавска култура съществува хиатус, който не може да бъде запълнен.

¹¹⁸ Според Дж. Брътиану (Vicina, p. 157 „La première mention de Maurocastron (Asprocastron — И. Б.) est cette du toparque gothique, entre 940 et 965“, но „cette première mention de Maurocastron dans un texte byzantin ne donne pas des indications très précises sur l'histoire de la ville“ (idem, Vicina et Cetatea Albă, p. 99—100).

¹¹⁹ Средновековният Маврокастрон (Аспрокастрон) е бил застроен върху развалините на античния град Тира. Вж. А. Н. Зограф, Древний город Тира — Белгород — Аккерман, КСИИМК, VIII, 1940, с. 63—64.

¹²⁰ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 37, p. 16858—61.

¹²¹ Ibidem, p. 169, критичния апарат.

¹²² Moravcsik, Byzantinoturcica, II, S. 76, 113, 173, 264, 317.

¹²³ За имената на тези крепости вж. Н. А. Баскаков, Введение в изучение тюркских языков, Москва, 1969, с. 256.

¹²⁴ Вж. тук, с. 68.

¹²⁵ Божилков, България и печенезите, с. 56.

говската дейност на генуезците по Северното Черноморско крайбрежие. Един акт, заверен от генуезкия нотариус в Кафа Ламберто ди Самбучето (28. V. 1290), свидетелства, че търговецът Jacobus de Finario е получил от Enricus Salvator 800 аспри, с които той отишъл да търгува в Маврокастрон (Malvocastrum) и след това в Константинопол.¹²⁶

В един документ от 1294 г. се съобщава, че генуезки кораб е преминал проливите, за да отиде в Маврокастрон („ad Maurocastrum“).¹²⁷

В началните години на следващото четиринадесето столетие съдбините на Маврокастрон са свързани с българската държава, която през царуването на Тодор Светослав е включвала земите до устието на Днестър.¹²⁸ През 1314 г. в Маврокастрон от българите бил убит францисканският мисионер Анжело де Сполето: „In Mauro Castro, fr(ater) Angelus de Spoleto tunc custos, fuit mactatus per Vulgaros.“¹²⁹ „Item in Mauro Castro frater Angelus de Spoleto tunc custos fratrum interemptus est per Bulgares.“¹³⁰

Флорентинецът Фр. Пеголоти в своята книга за търговията също споменава за Маврокастрон; „Grano da Maocastro è appresso all'Asilo e va quasi a uno pregio benchè quello dell'Asilo non sia inigliore-pure è più venderuccio e conservasi meglio a navicarlo.“¹³¹

От почти същото време (20-те — 30-те г. на XIV в.) е известието, което намираме в географията на Абул-л-Феда: „Ackerman est une ville du pays de Bulgares et des Turcs . . . Elle est petite et sa situation est sur la mer Noire à l'ouest de Sarou-Kerman (Херсон — б. а., И. Б.).“¹³²

Наред с Генуа и до известна степен Флоренция (в лицето на Фр. Пеголоти) към Маврокастрон, макар и по-късно, интерес е проявявала и венецианската република.¹³³ На 19. IV. 1435 г. сенатът на републиката на Св. Марко взел решение да се установят връзки с Маврокастрон и се осигури имунитет за венецианските търговци, като за целта бил изпратен един търговски кораб.¹³⁴ За галерата, командувана от Захария Донато

¹²⁶ Brătianu, Vicina et Cetatea Albă, n° XL, p. 176—177; M. Balard, Gênes e, l'Oltre mer, Paris, 1973, n° 569, p. 203, където е коригирана датата на документа (у Брътиану тя е 8 май).

¹²⁷ Bertoloto, Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero bizantino, Atti soc. Ligure XXVIII, 1897, p. 517; Brătianu, Vicina et Cetatea Albă, p. 102.

¹²⁸ Brătianu, Les Bulgares, p. 156—168; idem, Vicina et Cetatea Albă, p. 104 sq.; Dujčev, Medioevo, I, p. 409 sq.; P. Lemerle, L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur la Geste d'Umur pacha, Paris, 1957, p. 135; Božilov, Vidin, p. 115.

¹²⁹ Goloubovič, Bio-bibliographica, II, p. 72; III, 1919, p. 65—66.

¹³⁰ Bichl, De duobus epistolis, Archivium franciscanum historicum, XVI, 1923, p. 106; Brătianu, Vicina et Cetatea Albă, p. 106—107; Dujčev, Medioevo, I, p. 406. За формата Maurocastro, засвидетелствувана в италианските портулани, вж. K. Kretschmayr, Die italienischen Portulane des Mittelalters, Berlin, 1909, S. 642.

¹³¹ Pegolotti, Mercatura, p. 42.

¹³² Aboulfeda, Géographie, II, I, p. 317; Dujčev, Medioevo, I, p. 410.

¹³³ F. Thiriet, La Romanie vénitienne au Moyen âge, Paris, 1959 (=Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 193), p. 345, 373, 428; Brătianu, Mer Noire, passim; M. Nystazopoulou-Pélékidès, Venise et la mer Noire du XIe au XVe siècles, *Θεσσαλονίκη*, 7, 1970, p. 41—42; N. Iorga, Noi descoperiri privitoare la istoria Românilor, Mem. sect. istorice, București, 1917; BZ, 1917; N. Bănescu, Maurocastrum — Moncastro — Cetatea Albă, BSH, XXI, 1939, p. 225 sq.

¹³⁴ Thiriet, Régestes, III, n° 2381, p. 45 (n. 2: „Maurocastro — l'ancienne Akkerman,auj. Belgorod — Dniestrovski; pour les byzantins „Λπορβοκαστρον“); idem, La Romanie vénitienne, p. 428; Brătianu, Mer Noire, p. 307.

изпратена към Маврокастрон, се говори в един документ от 13. VI. 1435 г.¹³⁵ На следващата година (15. III. 1436) венецианският сенат взел решение в Маврокастрон да се установи вицеконсул, който да следи за сигурността на венецианските търговци, пребиваващи в този черноморски град.¹³⁶

Интересни данни за града (или градовете) край Днестровския лимен намираме и в някои византийски извори главно от XV в. Всички автори са единодушни — те говорят за Аспрокастрон (*Ἀσπροκάστρον*) като град, разположен на Северното Черноморско крайбрежие. Такива посочвания намираме в Г. Сфранцес (Макарий Мелисенски),¹³⁷ Дука,¹³⁸ Силвестър Сиропулос,¹³⁹ *Χρονικὸν περὶ τῶν Τοῦρκων Σουλτάνων*,¹⁴⁰ *Ἐκδόσεις χρονικῆς*.¹⁴¹

Подобно известие намираме и в „Мъченичеството на Св. Йоан Нови Сучавски“, написано от Григорий Цамблак.¹⁴² Йоан Сучавски е бил богат гръцки търговец от Трапезунд, който „нже въ Белградъ бѣ мѣчнѣшаго са (бѣлын градъ)“¹⁴³.

Многобройните споменавания на Маврокастрон и Аспрокастрон в една и съща епоха (XIII—XV в.) е твърде показателно. Трудно би било да се допусне, че по едно и също време на едно и също място (Днестровския лиман — пък макар и на двата му бряга) са съществували два града, при което единият от тях — Маврокастрон, е бил прицелна точка на генуезката и венецианската търговия, а другият — Аспрокастрон, е играел важна роля в съдбините на тези земи, свързани последователно с българи, татари, молдавци и турци (след 1484 г.). Много по-логично — впрочем към това водят всички факти — е да се приеме, че край Днестровския лиман е съществувал един единствен град както в Ранното Средновековие, така и в по-късните векове, град, който е възникнал върху руините на античната Тира¹⁴⁴ и на чието място днес съществува Белгород Днестровски.

Този извод, до който може да се достигне чрез обстоен анализ и съпоставяне на изброените по-горе свидетелства, благодарение на което може да се възстанови обликът на града през XIII—XV в., става особено убедителен, като привлечем едни неизползувани досега при локализацията на Маврокастрон текстове. Това са гръцките портулани. Тези текстове, достигнали до нас в ръкописи от XVI в.,¹⁴⁵ изпитали значително влияние на „langue franque et vénitienne“¹⁴⁶ по думите на техния издател А. Де-

¹³⁵ Thiriet, *Régestes*, III, n° 2388, p. 46—47.

¹³⁶ Ibidem, n° 2497, p. 74.

¹³⁷ Sphrantzes, *Majus*, p. 45630.

¹³⁸ Ducas, p. 25313.

¹³⁹ Laurent, Syropoulos, p. 11224; 53222.

¹⁴⁰ Ζάρας, *Χρονικόν*, σ. 12716, 18. Почти веднага след като Г. Зорас издаде хрониката, Е. Захариаду доказа убедително, че тя не е съставена на гръцки език, а е перифразирания превод на „Annali Turcheschi“ на Francesco Sansovino, отпечатани във Венеция между 1571 и 1573 г. (Е. Ζαχαριάδου, *Τὸ Χρονικὸν τῶν Τοῦρκων Σουλτάνων τοῦ Βαρβερίου Ἑλλήν. Κώδικα 111 καὶ τὸ ἱταλικὸ τοῦ πρότυπο, Θεσσαλονίκη*, 1960). Това поставя въпроса за формата на името *Ἀσπροκάστρον* — дали е заемка от италианския текст или е дело на гръцкия преводач.

¹⁴¹ *Ἐκδόσεις χρονικῆς*, ed. Sathas, Bibliotheca graeca, VII, p. 59814 — ed. Sp. Lampros, p. 5018, 514.

¹⁴² П. Русев — А. Давидов, Григорий Цамблак в Румъния и старата румънска литература, София, 1966, с. 60.

¹⁴³ Пак там, с. 90; 92, 3, 5.

¹⁴⁴ За Тира вж. тук, с. 65, б. 119.

¹⁴⁵ Delatte, *Portulans*, I, p. 1—2; II, p. 5.

¹⁴⁶ Ibidem, I, p. XIX.

лат: „nous offrent une image de la navigation grecque à une époque ou Byzance a dû céder aux „Francs“ les voies du commerce maritime“. ¹⁴⁷ Според същия учен портуланите представляват „le texte le plus étendu est le plus intéressant pour l'histoire de la géographie et l'histoire économique de l'empire byzantin à son déclin...“ ¹⁴⁸.

Тъй като текстовете, които ни интересуват, са твърде важни, ще ги възпроизведем изцяло.

1. *Portulan II* (Mer Noire): Τὸ Λυκοστόμι μὲ τὸ Μονόκαστρο ἐβλέπεται γρόγο τρεμουντάνα καὶ εἰσὲ τούτην τὴν στράτα εὐρίσκεις ταῖς Ἀλικαῖς καὶ ταῖς Φαλκονέραις. τὸ Μονόκαστρο ἔναι χώρα καὶ ἔναι μεσὰ εἰσὲ κόρρον καὶ ὅλος ὁ κόρρος ἐκεῖνος ἔναι ὅλο λιβάδια καὶ ξέρας· ἐκεῖ ὑπῶν τὰ ξύλα καὶ φορτώνουν ἄλας.

Ἀπὸ τὸ Μονόκαστρο ὡς τὸ Φιορδελίτζε, εἰς τὴν κάρτα τοῦ γρόγου ἰβὲρ τρεμουντάνα ἔναι μίλια π'. ¹⁴⁹

2. *Portulan III* (Portulan abrégé de la Méditerranée):

Ὁ κάβος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου μὲ τὸν κάβον τοῦ Μαυροκάστρου βλέπονται εἰς τὴν κάρτα τῆς τρεμουντάνας εἰς τὸν γρόγον, μίλια ρκ'.

Τὸ ηῖον τοῦ Φαπρίζη μὲ τὸν κάβον τοῦ Μαυροκάστρου βλέπονται ὅστρια τρεμουντάνα, μίλια γ'.

Ὁ κάβος τοῦ Μαυροκάστρου μὲ τὸν κάβον τοῦ Φιορδελίτζη βλέπονται εἰς τὴν κάρτα τοῦ λεβάντε εἰς τὸν γρόγον, μίλια ν'. ¹⁵⁰

3. *Portulan II* (=Cod. Leidensis 0.12): ...ἀπὸ τὰ Κεραταρίτζα εἰς τὸ στόμιν τοῦ Ἀσπροκάστρου μίλια κ', κάρτα τοῦ λίβα πρὸς τὸν Θρασκέα, ἐγνώρισ-
τις τοῦ Ἀσπροκάστρου ὅτι ἔναι εἰς τὸ στόμι ἀπάνω εἰς πύργος ἄσπρος, καὶ ἂν θέλῃς νὰ βράζῃς εἰς τὸ στόμα, ποίησε ὅτι νὰ στέκεται ὁ πύργος εἰς τὸ ἄστρον καὶ εἰς τὸν ἀπαρκέα καὶ ἂν τὸ καράβι σου σύρῃν πολλὰ νέρα ἔναι καλὸν νὰ βράζῃς ἀλάργου ὑπὸ τὸ στόμιν καὶ ἀπεκεῖ νὰ ὑπάγῃς μὲ τὴν βάρκαν σου νὰ γυρεύῃς τὸ καναλι καὶ ἀπὸ τὸν λίβαν ἔναι μετὰ μικρὴ μίλια α' καὶ ἀπεκεῖ ἕως τὸ στόμα ἔναι ἀκτῆ. ¹⁵¹

Ἀπὸ τὸ στόμι τοῦ Ἀσπροκάστρου ἕως τὰ Γερακόφала ἕως τὸ στόμι τοῦ Λυκοστόμιον μίλια μ', κάρτα τοῦ μεσημβρίου πρὸς τὸν λίβαν. ¹⁵²

Ἀπὸ τὸ Φιοδονήσι εἰς τὸ Ἀσπροκάστρον μίλια π' πρὸς τὸ ἄστρον. ¹⁵³

Самият факт, че в трите портулана се срещат трите най-разпространени форми — *Μονόκαστρον*, ¹⁵⁴ *Μαυρόκαστρον* и *Ἀσπροκάστρον*, ни навежда на мисълта, че и в трите случая (за първите два е неоспоримо!) се визира един и същ град. Беглото съпоставяне на текстовете, особено на *Portulan II* и *Cod. Leidensis 0.12*, превръща това впечатление в увереност. В *Portulan II* пътят от Дунав до Маврокастрон е представен по следния начин: [Σολίνη] — Λυκοστόμιον — Φιοδονήσι — Ἀλικά — Φαλκόνερα — Μονόκαστρον. В *Cod. Leidensis 0.12* (в обратен ред): Ἀσπροκάστρον — Γερακόφала — Φιοδονήσι — Λυκοστόμιον.

¹⁴⁷ Delatte, *Portulans*, I p. XI/X.

¹⁴⁸ Ibidem, I, p. VII.

¹⁴⁹ Ibidem, p. 232 ²⁰⁻²⁶.

¹⁵⁰ Ibidem, p. 291 ¹¹⁻¹⁷.

¹⁵¹ В *Cod. Leidensis 0.12*, ff. 89—118 (=Portulan II, Mer Noire) е запазена една неизвестна от другите ръкописи глава под надслов „Ἀρχὴ τοῦ πορτουλάνου τῆς Μαύρης Θάλασσας“. Вж. Delatte, *Portulan*, II, p. 6.

¹⁵² Delatte, *Portulan*, II, p. 44⁸⁻¹⁷.

¹⁵³ Ibidem, p. 45 ¹⁷⁻¹⁸.

¹⁵⁴ *Μονόκαστρον* безспорно е превод на Monocastro.

Върху локализацията на Ликостомион е писано твърде много, спорило се е много и днес се спори, но все пак се налага мнението, че Ликостомион това е дн. Килия.¹⁵⁵ *Φιλοδωρίσι* е един топоним, който трудно се поддава на идентифициране. Що се отнася до *Φαλκόνεργι* (*Γεωμειόφραλα*), както вече бе установено, е дн. Balabanca.¹⁵⁶

След това съпоставяне едва ли остава място за съмнение, че Маврокастрон и Аспрокастрон (от портулана, а и от всички останали извори) са един и същ град, разположен на десния бряг на Днестровския лиман. Неговата начална история се губи някъде в първите векове на Средновековието — първоначално византийски (?) град,¹⁵⁷ впоследствие в границите на българската държава, а през XI—XII в. — под контрола на номадите (печенези и кумани). За съжаление тези векове от съществуването на града са твърде неясни.¹⁵⁸ От средата на XIII столетие докъм началото на XIV в. Маврокастрон-Аспрокастрон се е намирал под татарска власт.¹⁵⁹ През първите две десетилетия на XIV в. градът отново е бил в рамките на българската държава.¹⁶⁰ През 1322—1330 г. претърпява нова татарска окупация, а през 1392 г. попада под молдавска власт. След около едно столетие, в 1484 г., Маврокастрон, или вече Аспрокастрон, пада в ръцете на турците.¹⁶¹

Градът преуспява особено много през XIV—XV в. Непосредствено преди покоряването му от турците той е имал 20 хил. жители¹⁶² — българи, татари, арменци, евреи, молдавци и др.,¹⁶³ които са взимали активно участие в икономическия му живот. През тези два века Маврокастрон-Аспрокастрон е бил въввлечен в усилена търговска дейност с Генуя (посредством Кафа), Венеция, България, Византия,¹⁶⁴ а е имал и контакти

¹⁵⁵ За Ликостомион-Килия вж. N. Grămada, *Le Scizia Minore nelle carte nautiche aei Medio Evo*, *Ephemeris Dacoromana*, București-Roma, IV, p. 244—246; N. Iorga, *Studie istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1900; Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, passim; idem, *Mer Noire*, passim; P. Ș. Năsturel, *Asezarea orașului Vicina și țărmlul de apus al Marii Negre în lumina unui portulan grec*, SCIV, VIII, 1957, 1—4, p. 302; R. Ciobanu, *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfârșitul secolului al XIII-lea și în secolul XIV-lea*, Pontica, III, 1970, p. 306—311 (протип идентификацията Ликостомион-Килия); Tărkova-Zaimova, *Domination byzantine*, p. 82—86.

¹⁵⁶ P. Ș. Năsturel, *Asezarea orașului Vicina*, p. 303.

¹⁵⁷ Ако приемем за достоверно съобщението на Конст. Багренородни (D. A. I., § 37, p. 168_{64—67}), че „*Аспров*“ (*Аспрокастро*) някога е бил византийски.

¹⁵⁸ Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, p. 101.

¹⁵⁹ Ibidem, p. 109 sq.; Panaitescu, *Introducere*, p. 272.

¹⁶⁰ Brătianu, *Les Bulgares*, p. 156—158; idem, *Vicina et Cetatea Albă*, p. 101 sq.; Dujčev, *Medioevo*, I, p. 409 sq.

¹⁶¹ Brătianu, *Mer Noire*, p. 247; N. Beldiceanu, *La campagne ottoman de 1484: ses préparatifs militaires et chronologie*, *Revue des études roumaines*. V—VI, 1957—1958, p. 66—67; idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Băyazid*, *Südost-Forschungen*, XXIII, München, 1964, p. 36—90; idem, *Kilia et Cetatea Albă à travers des documents ottomans*, *REI*, XXXVI, 1968, 2, p. 215—262; C. C. Giurescu, *Țiguri sau orașe și cetăți moldovenesti din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului XVI-lea*, București, 1967, p. 200—213; D. E. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire from earliest times to the End of the sixteenth Century*, Leiden, 1972, p. 72, 93, 94, 96; Maps: XVI—C₂; XXI—B₁; XXIII—B; XXVI—B; XXIX—E₂; XXX—B₂.

¹⁶² R. Manolescu, *Cultura orașenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 49.

¹⁶³ Aboulfeda, *Géographie*, II, 1, p. 317; Мъчението на св. Йоан Нови Сучевски в П. Русев — А. Давидов, Григорий Цамблак, 26. I, с. 102; Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, p. 101; R. Manolescu, *Cultura orașenească în Moldova*, p. 53.

¹⁶⁴ Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, p. 101 sq.; R. Manolescu, *Cultura orașenească în Moldova*, p. 50 sq.; Panaitescu, *Introducere*, p. 275.

с по-далечни страни.¹⁶⁵ През него е минавал т. нар. „молдавски път“¹⁶⁶, водещ към Полша и Централна Европа — път, който е бил използван не само от молдавското княжество, но и от някои други страни.¹⁶⁷

Единственият въпрос, който остава открит, е въпросът за името на града. Защо в едни извори той е Маврокастрон, а в други Аспрокастрон? Струва ни се, че окончателно решение на това противоречие не може да се даде.¹⁶⁸ (Това, разбира се, не поставя ни най-малко под съмнение идентичността на Маврокастрон и Аспрокастрон.) Не може да не направи впечатление, че името Маврокастрон се среща преди всичко в латински документи, докато гръцките автори са строго последователни — говорят винаги за Аспрокастрон¹⁶⁹ — име, което, струва ни се, по-лесно може да намери обяснение. От една страна, известно е свидетелството на Константин Багренородни, че *Κάστρον πρότον τὸ ὀνομασθὲν παρὰ τῶν Πατρισταίων Ἀσπρον διὰ τὸ τοὺς λίθους αὐτοῦ φαίνεσθαι καταλείβοντες*¹⁷⁰ — едно посочване, което, сравнено с Cod. Leidensis 0.12—*Ἀσπροκάστρον δι᾽ ἔνα εἰς τὸ στόμ ἀπ᾽ αὐτὸ εἰς πύργος ἄσπρος*,¹⁷¹ дава задоволително обяснение на името *Бяла крепост*. По всяка вероятност името Аспрокастрон трябва да се свърже с господството на тюркски народи в Северното Черноморие, възприето и от самите византийци, които са изоставили употребяваното от тях Маврокастрон.

Що се отнася до венецианци и генуезци, то може да се допусне, че те са усвоили по-старото име — Маврокастрон (под влияние на местната традиция?).

И така, направеният преглед на изворите показва, че през X—XV в. единственият град в Северното Черноморие, който е носел името Маврокастрон (по-старо?), а впоследствие (или едновременно?) Аспрокастрон, е градът, разположен край Днестровския лиман — тур. Аккерман, рум. Cetatea Albă, рус. Белгород. Тази констатация не оставя място за съмнение, че Маврокастрон от „Анонимът на Хазе“ — това е Маврокастрон-Аспрокастрон на Днестър. Идентифицирането и локализирането на Маврокастрон определя вече и посоката на движението, следвана от анонимния автор и неговите хора. Движейки се по Черноморското крайбрежие, те са преминали от левия на десния бряг на Днепър, където се нами-

¹⁶⁵ В Мъченичеството на Св. Йоан Нови Сучевски (П. Русев — А. Давидов, Гр. Цамблак, 21.2, с. 100) се споменават лекари от Индия и Персия, които пребивават в Белград.

¹⁶⁶ Rapaitescu, Introducere, p. 273.

¹⁶⁷ В 1423 г. през Аспрокастрон на път за Будапеща минал Димитър Палеолог, най-малкият брат на император Йоан VIII Палеолог. Срв. Laurent, Syropoulos, p. 112₂₁. Вж. Д. Моравчик, Византийские императоры и их послы в г. Була, Acta historica, VIII, 1961, 3—4, p. 250 — idem, Studia byzantina, Budapestini, 1967, p. 352; A. I. Elian, Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea, Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare, p. 128.

¹⁶⁸ Вж. напр. Brătianu, Vicina et Cetatea Albă, p. 99: Maurocastron, ce „château noir“ du Moyen âge transformé aux temps modernes en Akkerman, la ville blanche“. Трябва да отбележим, че до известна степен румънският учен е прав. Наименованието Аспрокастрон се употребява предимно от гръцки автори, писали през XV в.

¹⁶⁹ Изключение прави само „Анонимът на Хазе“ и Portulans II и III. За портуланите е напълно обяснимо. Както вече казахме, техният гръцки език е под силното влияние на „langue franque et vénitienne“.

¹⁷⁰ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 37, p. 168_{60—61}.

¹⁷¹ Delatte, Portulans, II, p. 44₈.

рало с. Ворион. Там те били принудени да останат известно време и след стихването на бурята продължили на запад към Маврокастрон на Днестър.

Г. ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΟΥΤΟ ΓΑΡ ΚΑΙ ΤΑ ΒΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΊΣΤΡΟΥ

Началото на т. нар. II фрагмент в своя първоначален вид е гласяло: „Ἀρχὴν γὰρ δὴ τότε τοῖς βαρβάροις πολεμεῖν ἔρρωμεν καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ. Впоследствие втората част на тази фраза, а именно καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ е била задраскана от самия автор.¹⁷² Интерпретацията на тези няколко думи, както и самият факт, че те са задраскани и не са използвани в по-нататъшното изложение на събитията, са предизвикали известно разногласие сред учените. Както се вижда, тази част от началната фраза поставя два въпроса: каква е нейната стойност, т. е. до каква степен тя може да бъде използвана при локализацията на описаните в текста събития и, второ, ако може да бъде привлечена при решаването на този труден въпрос, как трябва да бъде разтълкувана.

Първи обърна внимание на тази особеност в началото на II фрагмент А. Куник. Според него анонимният автор, когато е съставял своя текст, се е ръководел от географската гледна точка на жител на византийската столица. Тъкмо това съображение му е позволило да обозначи Кримския полуостров (съобразно с локализацията на Куник — б. а., И. Б.) като територия, разположена на север от Дунав.¹⁷³

Съвсем друго мнение изрази В. Василевски — впрочем това е напълно логично, като имаме пред вид неговата локализация, която е коренно противоположна на становището, застъпено от Куник. Известният руски византолог прие, че тази част от началната фаза е зачертана от автора не поради това, че е погрешна, а понеже е затруднявала по-нататъшното правилно изразяване на неговата мисъл. Според това свое схващане В. Василевски придаде голяма стойност на тези няколко думи и ги използва като едни от основните си аргументи при локализацията на събитията на Долни Дунав.¹⁷⁴

Пл. Бурачков, който разкритикува цялостната интерпретация на „Анонимът на Хазе“, направена от В. Василевски, го атакува и в този пункт, като изказа мнение, твърде близко до тълкуването на А. Куник. Според него ръкописът е бил предназначен за византиец „позади Истра“ и тъкмо поради това е употребена подобна топографска терминология.¹⁷⁵

Значително по-обстойно на този въпрос се спря Ф. Вестберг. След като подложи на критика становището на В. Василевски (впрочем твърде неубедителна), той прие, че с τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ авторът на Анонима е означил Киевското княжество.¹⁷⁶ Единственият му аргумент в подкрепа на подобно тълкуване е аналогията с τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα. За съжаление Вестберг никъде не е доказал, че „царуващият

¹⁷² Suppl. grec 858, f. 348v; Anonyme de Hase, p. 40.

¹⁷³ Куник, Готских топарх, с. 123—124. Куник изказа същата мисъл, когато разглежда обозначението καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα.

¹⁷⁴ Васильевский, Записка, с. 105.

¹⁷⁵ Бурачков, Готский топарх, с. 227.

¹⁷⁶ Westberg, Fragmente, S. 55; същият, Записка, с. 103 сл.

на север от р. Дунав“ е княз Светослав (според него тази идентификация не подлежи на никакво съмнение и заради това той не се е постарал да я аргументира, разбира се, при положение, че това е възможно).

Все пак той бе принуден да признае, че не може да даде обяснение на хрумването да се представи Киевското княжество като τὰ βόρεια τοῦ Ἰστρου. Той е склонен да приеме, че това понятие е във връзка с пътуванията, описани в I и III фрагмент. Най-сетне, след като вече е използвал това географско посочване в подкрепа на своята теза, Вестберг заключава: „все пак трябва да се пазим да строим каквито и да било по-положителни хипотези, при несигурността на израза τὰ βόρεια“¹⁷⁷.

В най-ново време καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστρου привлече вниманието на двама учени. Докато М. Левченко възприе мнението на Василевски относно стойността на този израз, както и неговия превод,¹⁷⁸ то Г. Г. Литаврин положи доста старания, за да подкрепи негативното отношение към него. Той се опита да отрече историко-географската стойност на този израз, като приведе някои примери, в които се среща понятието τὰ βόρεια. Опирайки се на тези аналогии, Литаврин стигна до твърде пресилено заключение, че изразът „северно от Истр“ е литературен трафарет и че да се види „под етим выражением земли расположенные только непосредственного по северному берегу Дуная, было бы опрометчиво“¹⁷⁹.

Примерите, преведени в подкрепа на това съждение, обаче не са никак убедителни. Нима е възможно с пасажи като Ἀπὸ δὲ κάτωθεν τῶν μερῶν Δαναόβειος ποταμοῦ τῆς Δίστρας ἀνίπτερα ἢ Πατρίωνία παρέρχεται (D. A. I., §42, р. 182₂₀₋₂₁) или... εἴτε Χαζάροι, εἴτε Τοῦρκοι, εἴτε καὶ Ρῶς ἢ ἑτερόν τι ἔθνος τῶν βορείων καὶ Σκυθικῶν... (D. A. I., §13, р. 66₂₄₋₂₅) да се докаже, че изразът τὰ βόρεια τοῦ Ἰστρου постепенно се е превърнал в литературен трафарет и няма никаква стойност при определянето на точното местоположение на земите, които той означавал? В първия случай понятието τὰ βόρεια изобщо липсва. Константин Багренородни отбелязва само, че в „от долните области на Дунав (т. е. Долни Дунав) срещу Дръстър (Силистра) (та чак до Саркел) се простира Печенегия“. Но дори и да беше употребен изразът τὰ βόρεια (τοῦ Ἰστρου), то той би трябвало да бъде тълкуван именно в този смисъл — земите по левия бряг (в случая, разбира се, не само те), защото Константин Багренородни е категоричен — Печенегия започва от дунавския бряг срещу Дръстър.

Що се отнася до втория пример, то той има почти същата доказателствена стойност, както и първият. Наистина в него се среща понятието βόρεια (но не и τὰ βόρεια), но то има съвсем друго значение (като оставим настрана факта, че никъде не се говори за Истр). След като авторът изброява хазари, турки, руси, той добавя и някои северни народи и скити.¹⁸⁰ Тук няма нищо непонятно и в същото време нищо, което да подкрепя мисълта на Литаврин. И хазарите, и тюрките, и русите са

¹⁷⁷ Westberg, *Fragmente*, S. 56; същият, *Записка*, с. 104.

¹⁷⁸ Левченко, *Очерки*, с. 314.

¹⁷⁹ Литаврин, *Записка*, с. 121.

¹⁸⁰ Едва ли е необходимо да посочваме много примери за подобна квалификация на редица племена и народи, които за византийците са северни. Ще се задоволим да отбележим само един. Говорейки за битката край Анкара (1402 г.) между Тимор Ленк и Баязид, Макарий Мелисенски пише: ὁ Ντιμὴρης ὁ βασιλεὺς Μααγυτῶν καὶ Περσῶν καὶ βορείων Σκυθῶν (*Sphrantzes*, *Majus*, I, 18, р. 208₆₋₇).

наистина *северни народи за византийците*. Те обитават земи, разположени не на север от Истър, а изобщо на север от Византийската империя.

Известна стойност, но само на пръв поглед, има един цитат от Евстатий Солунски, според когото готите и сарматите живеят в земите на север от Истър (*πρὸς βορᾶν τοῦ Ἰστρου*).¹⁸¹ Това наистина е едно твърде общо посочване, което трудно може да даде материал за точното определяне на местоживелищата на тези два народа. Но Евстатий Солунски пише осем столетия след като готите са напуснали посочените области, и е твърде трудно да се приеме това известие като сравнителен материал при изучаването на израза *καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βορρεια τοῦ Ἰστρου*. Още повече, че той наистина пише от гледна точка на византиец, който живее на юг от Дунав.

Най-сетне възраженията на Литаврин биха имали стойност, ако събитията, описани в Анонима, се локализираха далеч на север от Дунав, някъде из южноруските степи. Но при положение, че той ги отнася в Кримския полуостров и че авторът на Анонима живее постоянно (или дори временно!) там, няма никакво основание да се допуска, че той ще използва като ориентир Дунав, пък било то най-неопределено и най-общо.

Накрая бихме искали да спрем вниманието си и на превода на тази фраза, направен от Г. Г. Литаврин. Съветският учен приема, че предлогът *διὰ* се отнася само към първата част на фразата, тъй като не се среща след повторната употреба на съюза *καὶ*. В съгласие с това той я превежда: „и защото все северное от Истра“¹⁸². Този превод на Литаврин съответствува не толкова на граматическия строеж на фразата, колкото на неговата локализация на събитията в Кримския полуостров. Защото дори като следваме неговите разсъждения за употребата на *διὰ*, преводът трябва да гласи: „и заради това и местата (земите) на север от Истър“¹⁸³.

Преди всичко от обяснение се нуждае любопитният факт, че тази фраза, веднъж изписана, след това е задраскана и не е употребена в по-нататъшното изложение. Веднага трябва да отхвърлим мисълта, че анонимният автор е направил грешка при обозначаването на географския ареал на описваните от него събития. Подобно допускане не само че ще бъде необосновано, но и несериозно. Напротив, това споменаване на Дунав показва, че събитията наистина са се развили някъде на север от нея. Но защо този израз е задраскан впоследствие? Както вече отбелязахме, Василевски предложи едно сполучливо обяснение — той е затруднявал по-нататъшното построяване на фразата и правилното изразяване на авторската мисъл.¹⁸⁴ М. Шангин и А. Вишнякова отидоха още по-далеч. Без да се спират подробно на случая с *καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βορρεια τοῦ Ἰστρου* и след като доказаха, че поправките на текста са дело на неговия автор, двамата съветски учени приеха (и то с основание!), че всички те са

¹⁸¹ Литаврин, Записка, с. 121.

¹⁸² Пак там.

¹⁸³ Преводът на Литаврин поставя и някои други въпроси — защо се изпуска вторият съюз *καὶ*? Откъде е взел това *все*?

¹⁸⁴ Васильевский, Записка, с. 155.

правени, защото анонимният автор е искал да спазва ритмиката на отделните фрази.¹⁸⁵

Струва ни се, че мисълта на Василевски трябва да бъде доразвита. По всяка вероятност запазването на израза *καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ* е затруднявало не само по-нататъшното построяване и завършване на началната фраза, а целия (или поне една част) по-нататъшен разказ. Защо? В първоначалния си вид II фрагмент, или началото на основния текст на Анонима, е започвал по следния начин: „*Ἀρχὴν γὰρ δὴ τότε τοῖς βαρβάροις πολεμεῖν ἔγνωμεν καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ...*“¹⁸⁶. т. е. „Впрочем тъкмо тогава решихме първи да започнем война с варварите и *заради това и земите на север от Истр*“. Очевидно е, че в този си вид фразата е твърде тежка и трудно може да бъде завършена сполучливо и задоволително. На всяка цена авторът е трябвало да обясни две неща: какво се крие зад това *διὰ τοῦτο* и кои са тези места (земи) на север от Дунав (и какво е неговото отношение към тях). Анонимният автор е решил това затруднение по един твърде лесен начин — задраскал е въпросния израз. Какви са били съображенията, от които се е ръководил той, за нас остават неизвестни. Да се правят предположения е твърде несигурно, пък и опасно. Ще си позволим обаче да подкрепим мисълта за грижата за стила — едно изискване, което анонимният автор вероятно си е поставил. Кое ни кара да мислим така? Наистина в текста, който следва, авторът не употребява израза *τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ* освен веднъж, и то по друг повод — когато говори за *τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα*. Но въпреки това той е дал, макар и косвено, отговор на двата въпроса, които поставя задрасканият израз.

Безспорно *заради това* (*διὰ τοῦτο*) крие в себе си основната причина за неговото тежко положение — настъплението на варварите и тяхната жестока разправа с местното население. Тъкмо това го е принудило да започне военни действия с тях или, както отбелязва самият той: „...или ако трябва да кажем истината, изплашени да не бъдем изпреварени и унищожени от тях, отстъпихме и решихме да им се противопоставим според силите си“¹⁸⁷.

От друга страна, няма съмнение, че земите на север от Дунав са онези земи, които са принадлежали на „царувания на север от р. Истр“, земите, които са били опустошавани от „варварите“. Там някъде се е намирала и управляваната от анонимния автор област — неща, за които той говори по-сетне.

И така използването на израза *καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ* и неговата правилна интерпретация — земите, разположени на север от Долни Дунав, ни улесняват значително при решаването на нашата задача — определяне посоката на движението на анонимния автор и неговия отряд. Като не забравяме, че крайната цел на това пътуване е била завръщането им в земите, в които те са пребивавали постоянно (в случая те са били принудени да ги напуснат временно) — *τὰ οἰκῆα*, както се изразява авторът на Анонима, имаме възможност да ги локализираме сравнително точно.

¹⁸⁵ Шангин, Вишнякова, Из коментария, с. 99 — 100.

¹⁸⁶ Suppl. grec 858, f. 348v; Anonyme de Hase, p. 40. Василевски (Записка, с. 155) погрешно е поставил въпросния израз в началото на фразата. Същата грешка е направена и в ГИБЛ, V, с. 299.

¹⁸⁷ Anonyme de Hase, p. 40¹⁻³.

Какви са възможностите за тази локализация? От една страна, посоката на движението при обратното пътуване, от друга, изразът *καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ*. Най-западната точка в това пътуване е Маврокастрон, разположен край устието на Днестър. Имаме всички основания обаче да допуснем, че Маврокастрон не е бил крайната цел на пътуването (Маврокастрон не е идентичен с *τὰ οἰκίαι*). Следователно областта, управлявана от анонимния автор, трябва да се търси още по на запад или по-точно югозапад. Другата крайна точка на целия район, в който са се развивали действията, е Долни Дунав. Като имаме пред вид, че областта на анонимния автор е била част от тази по-обширна територия и че тя е била разположена по на север-североизток от земите на неговите съседи (те първи са изпитали ударите на варварите, идващи от юг),¹⁸⁸ то можем да допуснем, че тя се е намирала в междуречието на Прут — Днестър (но без да включва Маврокастрон) или малко по на запад, между Прут и Серет, но без да опира до Дунав.

2. ЕТНИЧЕСКАТА ПРИНАДЛЕЖНОСТ НА МЕСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ

Един от най-важните въпроси, свързан с историческата интерпретация на „Анонимът на Хазе“, е въпросът за изясняването на отделните етнически групи, споменати в текста. Този феномен има двустранно значение: от една страна, играе важна, решаваща роля при определяне реалиите на този загадъчен текст и, от друга, предлага интересен материал за демографския облик на земите, в които се развиват описаните от автора събития.

В решаването на този въпрос има два момента — разграничаването на различните етнически групи, за които има сведения в текста, и определяне на тяхната народностна принадлежност.

Да пристъпим към изясняването на първия момент, без чието сполучливо решение не може да се направи нищо или почти нищо, за да се отговори на второто питане.

А. ЕТНИЧЕСКИ ГРУПИ В „АНОНИМЪТ НА ХАЗЕ“

1. Авторът на Анонима и неговите хора. Той говори за приближените си няколко пъти, като ги назовава веднъж *σβοи* (. . . *τοὺς ἐμούς*), друг път *στράτός*. Неговата военна част се състои от *ἐκπεῖς* (около 100 души), *τοξόται* и *σφενδονῆται* (над 300 души).

2. Жителите на областта, управлявана от анонимния автор, който ги назовава *προσέχοντες*, както и техните *ἄγιοι* участвували в свиканото от него събрание.

3. Населението на земите, съседни на областта на анонимния автор. То е характеризирано по отношение на варварите като *ἐπλήθοι*, *οἰκειότατοι*, *ἄνθρωποι* и представителите на местната знат като *ἡγεμόνες*.

4. „Варварите“ (*οἱ βάρβαροι*).

5. „Царуваният на север от Дунав“ (*τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα*) и населението на неговите земи.

¹⁸⁸ Вж. тук с. 23.

6. Населението на с. Ворион.

7. Неприятелите на автора и неговия отряд, заплашвали ги по време на пътя им от Ворион към Маврокастрон.

Както се вижда, един такъв малък текст, какъвто е „Анонимът на Хазе“, предлага значителни данни за етническия облик и демографските процеси в областта на Северозападното Черноморие в края на X в. В някои случаи идентификацията на споменатите народностни групи не представлява затруднение, но в повечето случаи изисква един задълбочен предварителен анализ. Затова ще започнем с по-лесните случаи.

1. *Авторът на Анонима* и неговите хора. Както посочихме вече, той нарича приближените си „свои“ (*ἑμοί*). Употребеното местоимение едва ли би могло да се изтълкува само в смисъл, че те са неговии служители, т. е. безлично, без да се изразява с това близост в народностно отношение. По-скоро то трябва да се тълкува като указание за еднаквата им етническа принадлежност. Безспорно е, че те, както и той, са били византийци — една войскова част от около 400—450 души, чийто командир е бил стратег на определена област, покорена от империята и присъединена към нея.

2. *Населението на с. Ворион*. Определянето на неговата етническа принадлежност представлява известно затруднение. За решаването на тази задача разполагаме с две възможности или по-скоро с две указания: отношението на местното население към анонимния автор и местоположението на Ворион.

Описвайки замиването си от Ворион, след краткия престой, анонимният автор съобщава: „И ние тръгнахме, съпровождани от местните хора. Всички ми ръкопляскаха и всеки гледаше на мен като на свой близък (*ὡς πρὸς οἰκεῖον*) и ми пожелаваха всичко най-хубаво.“¹ По-нататък той съобщава, че част от местните хора били използвани като *πρόβοι*, *ἀβλῦδοι*.

Няма съмнение, че жителите на Ворион се различават от неприятелите, през чиято земя минавал отрядът по своя път към Маврокастрон. При това положение за определяне на тяхната етническа принадлежност остават две възможности:

а. Жителите на Ворион са в етническа близост с *προβέχοντες* и *ὀλίγοι*. На това се дължи и тяхното благосклонно отношение към анонимния автор — добрия прием, радушното изпращане и осигуряването на придружители и съгледвачи. Това обаче е само едно предположение, което има своето място при обрисуването на демографския облик на Северозападното Черноморие — един въпрос, на който ще се спрем по-сетне.²

б. Втората възможност е по-приемлива, тъй като намира известна подкрепа в самия текст — населението на Ворион е близко в народностно отношение с автора и неговата военна част. Указанието, което имаме пред вид, е посочването на автора „всеки гледаше на мен *ὡς πρὸς οἰκεῖον*“. В повечето случаи понятието *οἰκεῖος* се употребява за означаване на определени отношения на зависимост на едно лице от друго, стоящо по-високо в социалната структура на империята, но не липсват и случаи,

¹ Anonyme de Hase, p. 46¹²⁸⁻¹³⁰.

² Вж. тук, с. 88 сл.

когато с него се означава цяла етническа общност.³ Тъкмо такъв е този случай.

И така бихме могли да приемем с основание, че населението на Ворион е било от гръцки произход. Подобно допускане ще бъде в съгласие с писаното вече за местоположението на селото. Както видяхме, то е било разположено край устието на Днепър — едно място, където биха могли да съществуват, макар и временни, византийски селища.⁴

3. „Неприятелите“ (края на т. нар. I фрагмент). Описвайки трудностите по време на пътя към Маврокастрон, предизвикани главно от негодите на времето, анонимният автор добавя: „Но най-голямо бедствие бе, че вървахме из вражеска земя (*διὰ πολεμίας ἐπορευόμεθα γῆς*) и от това нашите дела не бяха поставени благоприятно, понеже злото от *враговете* (*πολεμίων*) ни заплашваше наравно с бурята.“⁵ Безспорно *враговете*, от които се страхува нашият автор, не са *варварите*, с които той воюва. Указанието в цитирания пасаж е категорично: той и неговият отряд преминават през *вражеска земя*, т. е. това не е тяхната област, която се намира по-на запад. Пътуването, което е описано, е предприето с цел да се завърнат в нея.⁶ Кой е този народ, който в края на X в. обитавал земите между Днепър и Буг (Днестър)? Едва ли може да има съмнение, че това са били печенезите, чито осем племена са населявали земите по двата бряга на Днепър — четири на изток и четири на запад.⁷

Много по-голям интерес предизвикват останалите четири групи. Установяването на отношенията между тях, както и народностната им принадлежност, ще позволи да се обрисова пълната картина на демографския облик на земите по северозападното крайбрежие на Черно море, защото без съмнение те са били основното им население в края на десетото столетие.

4. Установяването на етническата принадлежност на *варварите* (верен на своя принцип да не назовава нещата с истинските им имена, анонимният автор прибегва до това често използвано от византийските писатели понятие) е твърде трудно, ако те не бъдат съпоставени с другите етнически групи, споменати в текста, и преди всичко населението на земите, съседни на областта на анонимния автор.

Назовал веднъж жестоките си врагове с термина *варвари*, анонимният автор е решил да скрие и етнонима на населението, обитаващо съседната нему област, изпитало първо техния удар. Все пак, за да ги обозначи, той използва три понятия.

Първото от тях е напълно безлично, лишено от всякакъв етнически смисъл — *ἄνθρωποι*, — понятие, което в повечето случаи изразява определени социални отношения.⁸ Другите две понятия също не крият в себе си преки указания за етническата принадлежност на населението, което означават, но предлагат добра възможност за установяването на тяхното отношение към „варварите“. Това са понятията *ἐπίμοι* и *οἰκέτοι*. Към

³ Приложение III.

⁴ Вж. тук, с. 56—57.

⁵ Anonyme de Hase, p. 46^{158—160}.

⁶ Вж. тук, с. 24, 26.

⁷ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 37, p. 168^{34—55}.

⁸ Вж. тук, с. 159 сл. (Приложение III).

тях трябва да добавим и *ἡγεμόνες* — местната знат. Но определянето на техните отношения с „варварите“ зависи от връзката между цялото останало население и „варварите“. Веднага трябва да отбележим, че тези две понятия *ἐπήκοοι* и *οἰκεῖοι*, особено първото от тях, са били предмет на специални изследвания и тяхното съдържание в една или друга степен е изяснено.

Значението на понятието *ἐπήκοοι* може да бъде проследено сполучливо от класическата гръцка епоха до късна Византия. Ако в Атина с него са означавали съюзниците, които са плащали данък, но не са имали собствено правораздаване, то във византийските текстове то се използва предимно, ако не и изключително, за означаване на *поданици* и се разграничава добре от *ἐνσπονδοί*, *ἐπόσπονδοί*, *σύμμαχοι*, *κατήκοοι* и *προξενοί*.⁹ Тук ще приведем само няколко примера за подобна употреба, и то само от текстове, датиращи от X — XI в.:

α. καὶ ἅμα τῇ αὐτῶν ἐκφωνήσῃ καὶ πολυτέχνῳ . . . τὸ ἐκ μελισσαγῶν χειλέων σταλάξαν ἅπασι τοῖς πιστοῖς ἐπηκόοις.¹⁰

β. Συμῶν τὸν πάνν . . . ἴσται μὲν πάντες οἱ τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας ἐπήκοοι.¹¹

γ. Ἰουστινιανὸς ἐκεῖνος οὗ μετὰ τῆς εὐσεβίας καὶ ἡ περὶ τὸ ἐπήκοον φροντίς . . .¹²

δ. Ἐὰν εἰ εἰς ἄκραν καὶ ἐκ τῶν ἐπηκόων τινὲς διὰ τινὰ αὐτίαν ἀνασχυντήσωσιν.¹³

ε. Ὁ βεστάρχης Λέων καὶ πριμικήριος τῶν βεστιαριτῶν ὁ Κεφαλᾶς, εὐγνώμων τυγχάνων ἐπήκοος καὶ τὴν εἰς τὴν βασιλείαν μου πίστιν θερμότητος . . .¹⁴

Списъкът на примерите може многократно да бъде увеличен, но това не е необходимо. Ще се задоволим да отбележим, че *ἐπήκοοι* се среща и в текстове от по-късната епоха — Слово на Георгий Торник¹⁵ за смъртта на Анна Комнина, писмата на император Теодор Дука Ласкарис,¹⁶ Псевдокодинос¹⁷ и др. Всичко това ни дава основа да заключим, че анонимният автор е означил с термина *ἐπήκοοι* *поданиците* на варварите. Нещо повече, цитираните по-горе примери позволяват съвсем оправдано да се допусне, че в нашия случай *ἐπήκοοι* означава не само *поданици*, *подчинено население*, но и едноплеменници на варварите. Това впечатление се превръща в увереност, когато разгледаме другото поня-

⁹ Thesaurus graecae linguae, VIII, s. v. D. Obolensky, The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy, Actes du XIIe Congrès international d'Etudes byzantines, I, Beograd, 1963, p. 57—58=idem, Byzantium and the Slaves, London, Variorum reprints, 1971, I; idem, Byzantine Commonwealth, p. 184; Ahrweiler, Les Byzantins et les Russes, p. 63.

¹⁰ Oikonomidès, Préséance, p. 1894—7.

¹¹ Symeonis Magistri et Logothetae Vita S. Symeonis Stylitae, PG, CXIV, col. 336 B.

¹² Léon VI, Nouvelles, n° XXX, p. 1216—7. За употребата на *ἐπήκοοι* през същата епоха вж. L. G. Westerink, Nicétas Magistros, Lettres d'un exilé (918—946), Paris, 1973 (Le Monde byzantin, VI, ep. 14, p. 918).

¹³ Кекавмен, с. 15821—22.

¹⁴ Lavra, n° 44, I, 7—8.

¹⁵ Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et discours, introduction, texte, analyse, traduction et notes par J. Darrouzès, Paris, 1970 (= Le Monde byzantin, IV), p. 24114, 26918.

¹⁶ Theodori Ducae Lascaris Epistolae CCXVII, ed. N. Festa, Firenze, 1898, ep. XLIV, p. 5229—33.

¹⁷ P. s. Codinus, Traité, p. 28223.

тие, с което е означено местното население — *οἰκεῖοι* (в нашия случай *οἰκειότατοι*).

Понятието *οἰκεῖοι* в сравнение с *ἐπὶ κμοι* е изучено по-малко. Едва напоследък то бе подложено на по-обстойно изследване от Ж. Верпо,¹⁸ който спря своето внимание най-вече на *οἰκεῖοι* на владетеля. В нашия случай интересното и важното е с кого може да бъде свързано това понятие — с цялото население, назовано вече *ἐπὶ κμοι*, или с представителите на местната знат — *ἡγεμόνες*. В първия момент главно под впечатление на употребения суперлатив (*οἰκειότατοι*) би могло да се допусне, че анонимният автор в случая е имал пред вид местната аристокрация. Внимателното изучаване на целия контекст, както и някои аналогии показват, че под *οἰκειότατοι* трябва да разбираме населението на цялата област, т. е. *ἐπὶ κμοι*, а не местните власти.¹⁹

Тази констатация ни позволява не само да сбlijим *ἐπὶ κμοι* и *οἰκεῖοι*, но и да достигнем до по-важното заключение за еднаквата етническа принадлежност на *βαρβαροι*, *ἐπὶ κμοι* и *οἰκεῖοι*.

5. *προσέχοντες-ἄριστοι*. Това е населението на областта, управлявана от анонимния автор. Когато има пред вид всички жители, той ги нарича *προσέχοντες*, а когато описва състоялото се събрание, той съобщава, че на него присъствували само *ἄριστοι*.²⁰ Безспорно е обаче, че те са сънародници. Тук се събъскваме със същото положение, както и при описанието на опустошителните действия на варварите в съседната област — авторът говори за *οἰκεῖοι*, *ἐπὶ κμοι*, *ἄνθρωποι* и за техните власти *ἡγεμόνες*.

Какви са отношенията на *προσέχοντες-ἄριστοι* с останалите народностни групи и най-вече с варварите и *οἰκεῖοι* (*ἐπὶ κμοι ἄνθρωποι*), за които установихме, че са едноплеменници? Преки указания липсват. Но все пак някои данни ни позволяват, ако не да решим окончателно въпроса, то поне да изложим някои съображения, които в една или в друга степен ще спомогнат за неговото решаване.

Кои са тези данни? Безспорното в случая е, че *οἰκεῖοι* (*ἐπὶ κμοι, ἄνθρωποι*), от една страна, и *προσέχοντες*, от друга, обитават съседни земи — областта, разположена на север-североизток от Долни Дунав. Този факт ни навежда на мисълта, че и едните, и другите принадлежат към една и съща етническа група. И наистина напълно логично е да се приеме, че цялата тази област е имала еднородно население. Противното, а именно, че едната нейна част (южната, по-близката до Дунав) е била обитавана от един народ, а другата, по-северната — от коренно различно по своята етническа принадлежност население, е недопустимо, най-малко противоречи на всякаква логика и на действителното демографско състояние на тези земи в края на десети век.²¹

Схващането за общия етнически произход на варварите, *οἰκεῖοι* (*ἐπὶ κμοι, ἄνθρωποι*) и *προσέχοντες* (*ἄριστοι*), може да бъде доказано и по друг път — чрез обстоен анализ на целия текст. Или по-точно чрез изясняването на всички демографски и политически отношения, затворени в три-

¹⁸ Verreaux, Les oikeioi, p. 89—99.

¹⁹ Вж. тук Приложение III.

²⁰ Apollonius de Hase, p. 42⁶⁵—66.

²¹ Вж. тук, с. 102.

тъгълника *βάρβαροι* и *οἰκεῖοι* (*ἐπὶ κῆοι, ἄνθρωποι*), *προσέχοντες* (*ἄριστοι*) и „царувация“ и неговият народ.

6. „Царувацият на север от Дунав“ (*τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα*) и неговият народ. Безспорно те играят решителна роля в описаните събития и са ключ при решаването на поставената задача. Какво е известно и какво не в условието на задачата? 1. *βάρβαροι* = *οἰκεῖοι* (*ἐπὶ κῆοι, ἄνθρωποι*) — това не подлежи на съмнение; 2. От своя страна те са сънародници на *προσέχοντες* — до известна степен решено, но все пак се нуждае от още доказателства; 3. „Царувацият“ и неговият народ = *προσέχοντες*. В това анонимният автор е категоричен: *ἡθεοὶ τε τοῖς ἐκεί τὰ παρὰ σφῶν αὐτῶν οὐκ ἀποδιαφέροντες*,²² т. е. техните (на *προσέχοντες*) собствени нрави не се отличаваха от тамошните (у „царувация“) обичаи. Тук едва ли става дума само за една близост в духовния живот и в състоянието на материалната култура. Не ще и съмнение, че авторът на Анонима, макар и в завоалирана форма (и тук той не отстъпва от своя стил на деконкретизация!), съобщава, че подвластните нему жители са сънародници на поданиците на „царувация на север от Дунав“.

Тъй като вече установихме, макар и не съвсем окончателно, връзката между „варвари“ — *οἰκεῖοι* и *προσέχοντες*, следва изводът, че „варвари“ — *οἰκεῖοι* = народа на „царувация“, като по този начин затворим триъгълника. Казахме обаче, че народностната общност на „варвари“ — *οἰκεῖοι* и *προσέχοντες*, се нуждае от по-солидна аргументация. Тъкмо поради това ще си позволим да направим един по-обстоен екскурс върху отношенията между анонимния автор, варварите и „царувация“ — нещо, което би ни позволило да изясним окончателно и етническите връзки между отделните народностни групи.

а. Описвайки събранието, на което той заедно с представителите на местното население (*ἄριστοι*) трябвало да решат към кой владетел да се обърнат, анонимният автор отбелязва, че те, отхвърляйки византийския император, предпочели по разни причини царувация на север от Дунав. След това той добавя: *ἐκείνων καὶ πείσασθαι καὶ παραδώσειν σφᾶς ξυνέθεντο, καὶ τὰ τοιαῦτα πράξειν κοινῇ πάντες ἐπεψηφίσαντο*,²³ т. е. те се съгласиха да сключат мир с онези и да се предадат и всички гласуваха и аз да направя това заедно с тях. Какво прави впечатление в тази фраза? — Употребата на местоимението *ἐκεῖνος* в множествено число (*ἐκείνων*), след като става дума за едно лице — „царувация на север от Дунав“.

Показателно е, че навсякъде след това, за да обозначи противната страна, анонимният автор употребява единствено число: *Καὶ ἀπῆεν, ἵνα τὰ ἡμέτερα σωθῶσι, καὶ ἐνέτυχον αὐτῷ... καὶ, ὡς δυνατόν ἐν βραχεὶ λόγῳ πᾶν συμπράνας αὐτῷ, ἐκεῖνος μὲν παντὸς μᾶλλον μεῖζον τὸ πρᾶγμα ἐλογίσατο, ἔμοι δὲ τὴν τῶν Κλημάτων ἀρχὴν αὐθις ἀσμένως πᾶσαν ἔδοτο, καὶ προσέθηκε καὶ σατραπείαν ὅλην, ἐν τε γῇ αὐτοῦ προσόδους ἐπιτελείους ἱκανὰς ἔδωκε ἵστατο*.²⁴

Тоест: „И аз отидох, за да бъдат запазени нашите (владения), и го заварих — и по възможност в кратък разговор с него аз постигнах всичко. Той сметна това дело за по-важно от всичко, на драго сърце ми даде отново цялата област на Климатите, прибави цяла сатрапия и ми даде значителни ежегодни доходи в своята земя.“

²² Anonyme de Hase, p. 42₇₄—76.

²³ Ibidem, p. 42₇₅—77.

²⁴ Ibidem, p. 42₇₇—83.

При това положение напълно естествено възниква въпросът, правилно и на място ли е употребено *ἐκείνων*. На тази привидна несъгласуваност обърна внимание Василевски, който отбеляза: „*ἐκείνων*, конечно, естѣ ошибка и читатѣ нужно *ἐκείνῳ*.“²⁵ Същото мнение бе изказано и от Вестберг: „*lies ἐκείνῳ* oder *ἐκείνων*.“²⁶ Подобна корекция обаче не е необходима. Противоречието, състоящо се в употребата на множествено число в първата фраза и на единствено число в цитирания след това пасаж, е само привидно. В първия случай на събранието е било обсъдено общото положение и в резултат на това се е стигнало до решението да се сключи мир²⁷ и да се предадат на *онези*. По този начин може да се визира само една воюваща страна. Коя е тази воюваща страна за анонимния автор? Естествено това са варварите. През цялото време той говори за опасността, идваща от тях, за стълкновенията си и за свиканото събрание, на което трябвало да се избере пътят за отстраняването на тази заплаха. Местната знат предпочела, вместо да се обърне за помощ към византийския василевс, който бил твърде далеч, да приеме върховенството на „царувания“, да сключи мир и да се предаде на *онези*, т. е. варварите. В това няма нищо нелогично, само че анонимният автор е пропуснал, верен на традицията си, да спомене пряко за връзката между варварите и „царувания“.

В пасажа, който цитирахме по-горе, положението е съвсем различно. Мирът е сключен, авторът на Анонима отива да се предаде. В този случай той има работа не с цялата воюваща страна, а само с един неин представител — „царувания“. Ето защо тук употребата на единствено число навсякъде е правилно и не бива да ни учудва.

И така идваме до мисълта, че варварите са народ, подчинен на „царувания“. По-нататъшният анализ на събитията подкрепя убедително това мнение.

б. Описвайки своята среща с „царувания на север от Дунав“, авторът на Анонима съобщава: „И по възможност в кратък разговор с него аз постигнах всичко.“ Какво трябва да разбираме под „постигнах всичко“? Авторът обяснява сам: „Той сметна това дело за по-важно от всичко, на драго сърце ми даде отново цялата област на Климатите, прибави цяла сатрапия и ни даде значителни ежегодни доходи в своята земя.“²⁸ Наред с всички тези придобивки той успял да постигне още нещо, основното, най-важното, което не е указано пряко, но се разбира от контекста — отстраняването на опасността от варварите.

Как анонимният автор е успял да постигне всичко това? За да отговорим на този въпрос, необходимо е да хвърлим един бегъл поглед върху неговото положение до срещата му с „царувания“.

²⁵ Васильевский, Записка, с. 186.

²⁶ Westberg, Fragmente, S. 74; idem, Записка, с. 129.

²⁷ М. В. Левченко (Очерки, с. 317) се противопоставя на превода на *σκληροῦς* като „да сключат мир.“ Според него „толкование Васильевского вызывается предвзятым мнением, будто варвары, напавшие на климаты, тождественны с русскими“. Левченко смята, че правилният превод е „да сключат договор“. Тук бихме искали да направим две бележки. Първо, глаголът *σκληροῦς* означава както *сключвам договор*, без да бъде предшествуван от война, така и *сключвам мир* след водене на военни действия. Второ, другият глагол в същата фраза — *παράδωκεν* („да се предадат“), подкрепя убедително предложеното от Василевски и прието от нас тълкуване на *σκληροῦς* — сключване на мир или мирен договор, слагащ край на военно стълкновение.

²⁸ Anonyme de Hase, p. 427—83.

Както казахме вече, той е бил изправен пред една твърде сериозна опасност — второто нахлуване на варварите, които са се разправяли с местното население, а и вероятно с представителите на византийската администрация по безмилостен начин. Наистина първото стълкновение под стените на разрушения и след това набързо възстановен град завършило с успех за византийците.²⁹ С това обаче опасността не била отстранена, тъй като варварите се намирали близо до града, вероятно са окупирали част от областта и били очаквани на следващия ден да се появят отново.³⁰ При това положение анонимният автор бил принуден да свика събрание с участието на местните първенци (*ἄριστοι*), на което трябвало да се реши към кого трябва да се обърнат за помощ — византийския император или „царувашия на север от Дунав“. В крайна сметка събранието избрало втората възможност. В съгласие с наложеното му решение авторът на Анонима бил принуден да се обърне към „царувашия“ — *Καὶ ἀπῆλθεν, ἵνα τὰ ἡμέτερα σωθῶσι*.³¹

С тази кратка фраза, но затова пък съвсем ясно е изразена неговата цел, преследвана с тази среща.

Казахме вече, че той е трябвало да спасява живота и владенията си от варварите — нещо, което е сполучил да постигне в краткия разговор с „царувашия“. Как обаче е станало това? След като описва събранието и взетото решение да се склочи мир с *онези* и да се предаде, анонимният автор вече не споменава нито веднъж варварите. Сякаш те слизат от сцената, престават да участвуват в събитията. Те не се споменават дори в разговора му с „царувашия“, въпреки че той е отишъл при него тъкмо защото е застрашен от тях. Нещо повече, от разговора, така както ни е предаден, е видно, че „царувашият“ не е взел никакви мерки срещу варварите, за да защити своя нов поданик. Сякаш той не е обърнал никакво внимание на опасността, идваща от тях. Очевидно е, че срещата на анонимния автор с „царувашия“, последвала решението за мир и *предаване*,³² отстранила опасността от варварите.

Другите придобивки, получени в резултат на този разговор, били реална последица от отстраняването на опасността. Кои са те? Анонимният автор получил отново *цялата* област на Климатите (*τῶν Κλημάτων... πᾶσαν ἔδωτο*). Употребата на *πᾶς* е особено показателна. Той искал да покаже, че е получил и онази част от Климатите, която била окупирана от варварите (друго тълкуване е невъзможно, тъй като тогава употребата на *πᾶς* би била безсмислена). Като добавка той получил още една област, цяла сатрапия — вероятно земите (или поне част от тях), опустошени от варварите, земите, в които се намирали 10-те града и 500-те села. Най-сетне „царувашият“ му дал „значителни ежегодни доходи в своята земя“.

След всичко казано напълно естествено е да си зададем въпроса, как „царувашият“ успял да постигне всичко това, а именно да отстрани опасността от варварите, да върне на автора на Анонима онази част от

²⁹ Anonyme de Hase, p. 42⁵⁵—57.

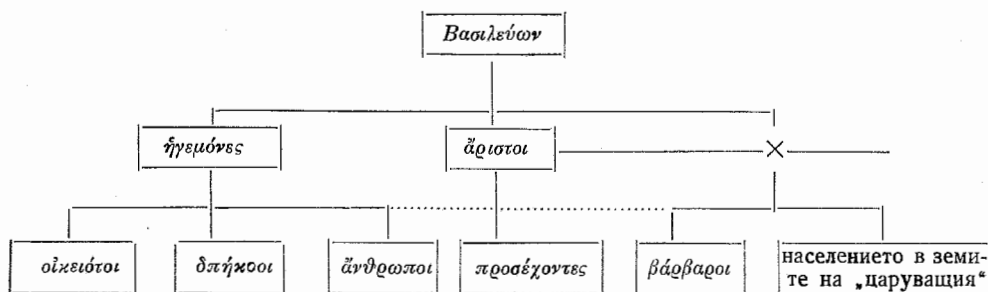
³⁰ Ibidem, p. 42⁵⁷—59.

³¹ Ibidem, p. 42⁷—778.

³² Употребата на глагола *παράδωκεν*, освен че доуточнява в случая значението на глагола *πλένω* (вж. тук, з., б. 27), е показателна и в още едно отношение. Авторът на Анонима може да се *предаде* само на воюваща страна. Събранието решава той да се предаде на *онези* (варварите) и в резултат на това той отива при „царувашия“. При това положение връзката между варварите и „царувашия“ е очевидна.

Климатите, окупирана от тях, да добави към тях земите, опустошени и окупирани от самите варвари, без каквито и да било военни действия срещу противната страна. Казахме вече, че всичко това е представено като последица от разговора между двамата и решението на анонимния автор да се предаде с всичките си подвластни и цялата си област на „царувания“. При това положение се налага изводът за съществуващата връзка между варварите и „царувания“, връзка, която се изразявала в това, че те били негови подчинени, а той техен владетел.

С тази констатация се затваря окончателно триъгълникът βαρβαροι, οἰκεῖτοι (δπῆκοι, ἄνθρωποι) и ἡγεμόνες, προσέχοντες и ἄριστοι и „царуваният“ и неговият народ. Направеният анализ на текста показва, че всички те са принадлежали към една и съща етническа общност, начело на която е стоял „царуваният“ — извод, който може да бъде изразен графически по следния начин:

И така в заключение какво може да се каже за отделните етнически групи в „Анонимът на Хазе“? В земите между Долни Дунав и Днестър, където се локализируют описаните в текста събития, са засвидетелствувани: печенежи, византийци (населението на с. Ворион (?), анонимният автор и неговите хора) и на трето, последно място най-многобройната етническа група, състояща се от населението на Климатите и съседните земи (земите между Долни Дунав, Прут и Днестър), което е било еднородно с настъпващите варвари и техния владетел. Кой е този народ, населявал земите на север-североизток от Долни Дунав в края на Х в., към кой етнос принадлежат варварите и техният владетел?

Б. НЯКОИ БЕЛЕЖКИ КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЕТНИЧЕСКАТА ПРИНАДЛЕЖНОСТ НА НАСЕЛЕНИЕТО В ЗЕМИТЕ НА СЕВЕРОИЗТОК ОТ ДОЛНИ ДУНАВ

Едва ли е необходимо да изтъкваме в тези няколко уводни думи, че цялостното разглеждане на въпроса за етническия облик на населението, обитавало северозападното крайбрежие на Черно море (от Дунав до Днестър) през първото хилядолетие на нашата ера, в рамките на това изследване е невъзможно. Да отбелязваме всички трудности, съпътстващи подобно проучване, едва ли е нужно. Повече от очевидно е, че решаването на такава комплексна задача — почти непосилна за самостоятелно изследване — може да бъде предмет на усилията на учени с раз-

лични специалности, най-вече историци, археолози, лингвисти, антрополози, и резултат от тяхната многогодишна, упорита издирваческа дейност.

Нашата задача е значително по-скромна. Тъй като съдбините на тези земи през последните три столетия и половина на първото хилядолетие са били свързани до голяма степен с историята на българската държава, ще се постареем да приведем онези данни — почерпани от писмените извори или материалната култура, които свидетелствуват за присъствието на български етнически елементи в земите на североизток от Долни Дунав.

Преди да пристъпим към подробното и критично разглеждане на тези свидетелства, трябва да направим някои уговорки. Като говорим за български етнически елементи, трябва веднага да отбележим, че в повечето случаи данните, с които разполагаме, говорят за *прабългари*. Това, разбира се, не означава в никакъв случай, че тези земи не са били обитавани от славяни, и то такива, които са били сродни на славяните, ввели се в българската държава и формирали по-сетне съвместно с прабългарите българската народност. Достатъчно е да припомним само няколко неща, а именно, че за граница на ранните местоживелища на славяни и анти се сочи от мнозина тогавашни автори (Йордан, Прокопий³³) реката Днестър, че в Прутско-Днестровското междуречие, по-точно в неговата южна част, е засвидетелствувана материална култура, характерна за южните славяни,³⁴ и най-сетне многобройните материали от разкопки, провеждани в последно време.³⁵ И ако ние не наблягаме много на този факт, то е, защото прабългарските материали до известна степен са по-лесно отличими (тук не говорим за това, че писмените данни свидетелствуват изключително за прабългари) и, второ, от IX в. нататък може да се говори вече за *българска* култура (може би с известни уговорки), формирала се на базата на сливането на двете култури — прабългарска и славянска.

Появата на прабългарите в Европа обикновено се свързва с движението на хуните и най-вече съществуването на Атиловата държава с център Панония. Писмените вести за този твърде ранен период от прабългарската история са оскъдни и затова е трудно да се каже нещо по-определено. За щастие разполагаме с един изключителен по своята историческа стойност паметник, който хвърля известна светлина върху отношенията на прабългарите с хуните и най-ранната поява на прабългарите в Европа.

Думата ни е за т. нар. „Именник на българските ханове“ — един паметник, съставен вероятно на два пъти през VII—VIII в., но достиг-

³³ Getica, § 35, с. 136. Вж. напоследък Е. М. Михайлов, Обособяване на източните и южните славяни, ИПр, 1971, 3, с. 63—80; същият, Славяни и анти в долнодунавските земи, ГСУ ФИФ, т. XIV, кн. III, история, 1970, София, 1971, с. 27—52; И. А. Рафалович, Молдавия и пути расселения славян в Юго-Восточной Европе, Сб. Юго-Восточная Европа в средние века, Кишинев, 1972, с. 7—30; П. Н. Третьяков, У истоков древнерусской народности, Ленинград, 1970 (МИА СССР, 179).

³⁴ Федоров, Итоги, с. 27—28.

³⁵ Тук едва ли е възможно да се посочи натрупаната през последно време обилна литература. Ще се задоволим да отбележим само най-новите работи: И. А. Рафалович, Славяне VI—IX веке в Молдавии, Кишинев, 1972; същият, Исследования раннеславянских поселений в Молдавии, АИМ (1970—1971), с. 134—154; И. Г. Хынку, И. А. Рафалович, Славяне и тюрко-болгары, с. 161—182, както и материалите, публикувани в АИМ 1970, 1971, 1972, 1973.

нал до нас в три ръкописа от XV в.³⁶ Тук ще припомним неговата начална част, която представлява определен интерес при разглеждането на поставения от нас въпрос: „Авитохол живя 300 години. Родът му (беше) Дуло, а неговата година (на заемаването на властта) дилом твирем. Ирник живя 150 години. Родът му (беше) Дуло, а неговата година (на заемаването на властта) дилом твирем.“³⁷ Твърде отдавна е изказана мисълта, че Авитохол трябва да бъде идентифициран с Атила, а Ирник — с неговия най-малък син Ирник (*Ирнѣхъ*, *Ирнѣхъ*).³⁸ Това включване на двамата хунски владетели в списъка на българските канове явно не е случайно. Безспорно този факт се дължи на участието на прабългарите (или на една част от тях) в хунския съюз и на ролята, която те са играли в него.

Както справедливо отбеляза В. Н. Златарски,³⁹ в средата на втората половина на V в. прабългарите започнали да играят първенстваща роля в областта на Среден и Долен Дунав.

Има ли данни, които биха ни позволили да допуснем, че към това време, т. е. втората половина на V в., прабългарите са обитавали трайно земите на Северозападното Черноморие? Описвайки разселването на хуните след смъртта на Атила (453 г.) и разпадането на хунския племенен съюз, Йордан съобщава: „Hernac quoque iunior Attilae filius cum suis in *extrema minoris Scythiae sedes delegit*.“⁴⁰ Както бе доказано напоследък,⁴¹ под *extrema minoris Scythiae* трябва да се разбира не само крайният североизточен ъгъл на Малка Скития (Добруджа), но и земите отвъд дунавското устие. От друга страна, като имаме пред вид цитирания по-горе пасаж от Именника — представянето на Атила (Авитохол) и Ирник (Ернах) за български канове и генеологическата връзка между тях и следващите владетели (и едните, и другите според текста били представители на рода Дуло), няма да сгрешим, ако допуснем, че наред с хуните, придружили Ернах, в земите на североизток от Долни Дунав се поселили и голяма група прабългари.⁴²

³⁶ А. Попов, Обзор хронографов русской редакции, т. I, Москва, 1866, с. 25—27; М. Н. Тихомиров, Именник болгарских князей, ВДИ, 1946, 3, с. 89—90; За Именника вж. О. Pritzak, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, 1955; Haussig, Die protobulgarische Fürstenliste, S. 9—29; Beševliev, Inschriften, I, S. 306—323; същият, Надпис ли е бил Именникът на българските князе? ИАИ, XXIV, 1961, с. 1—8.

³⁷ Beševliev, Inschriften, I, Nr. 79, S. 306; Дуйчев, СБК, I, с. 1—2.

³⁸ B. von Arnim, Wer war Avitochol (Zur Fürstenliste), Сб. в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му, София, 1933, с. 373—375; G. Fécuyer, Attilas Sohn Irnik. Zur Frage der ungarischen und protobulgarischen Hunnenüberlieferung, Ungarische Jahrbücher, XV, 1935—1936, S. 408—432; Beševliev, Inschriften, I, S. 316—317; Iv. Dujčev, Poesia epica bulgara con reminiscenze dell' epoca medioevale в La poesia epica e la sua formazione, Roma, 1970, p. 449—450; същият, „Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция, Векове, 1973, 1, с. 10—11; Ангелов, Българската народност, с. 125.

³⁹ Златарски, История, I, 1, с. 82.

⁴⁰ Getica, § 266, с. 274.

⁴¹ В. Бешевлиев, *Extrema minoris Scythiae*, ИОНМ и БИД, Толбухин, 1, 1973, с. 139—141; idem, *Extrema minoris Scythiae*, In Memoriam Constantini Dalcoviciu, Cluj, 1974, S. 35—37. Тази локализация бе предложена на времето от В. Н. Златарски (История, I, 1, с. 78, б. 51), който основателно допусна, че Ернах се заселил между Дунав и Днепър. Вж. също Haussig, Die protobulgarische Fürstenliste, S. 10—11.

⁴² Вж. в този смисъл Ангелов, Българската народност, с. 126, б. 129.

На друго място пак Йордан отбелязва: „Ultra quos(gens Acatzirum — б. а., И. Б.) distendunt supra mare Ponticum Bulgarum sedes, quos notissimos peccatorum nostrum mala tearunt.“⁴³ Трудно е да се каже кои българи визира готският историк — онези, които се върнали към Северното Черноморие, след разпадането на хунската държава, българите, които били извън хунския племенен съюз (кутригури, утигури), или едните и другите. Най-оправдано е предположението на В. Н. Златарски, според което това са българите-кутригури,⁴⁴ чиято мощ се засилила особено много след завръщането на хунските племена в Черноморието. Българите-кутригури успели да наложат своята власт над хуните, като техните владения допирали до границите на Източната Римска империя,⁴⁵ т. е. до Долния Дунав.

Присъствието на кутригурите в тези земи е безспорно през следващото столетие. Като описва разселването на *хуните*, означавайки с този етноним различни народи — на първо място кутригури, утигури, ултизури и т. н.,⁴⁶ Агатий Миринейски съобщава: „Хуните (в случая кутригурите — б. а., И. Б.) обаче, като слезли в земите на юг, се настанили, където искали, недалеч от бреговете на р. Истър.“⁴⁷ Визирайки вероятно същата картина, т. е. демографския облик на Северното Черноморие, Прокопий отбелязва: „А от град Херсон до устието на реката Истър, която наричат и Дунав, има десет дни път и *варварите* владеят цялата тамощна земя.“⁴⁸

Приведените дотук писмени вести за заселването на прабългари българи-оногури или българи-кутригури) през V—VI в. в Северозападното Черноморие получават още по-убедително звучене при съпоставянето им с някои данни от материалната култура в тези области. Преосмисляйки редица материали, произхождащи от Северозападното Черноморие, М. И. Артамонов отдели група паметници, които обедини под условното наименование „Пастирска култура“.⁴⁹

Кои са характерните белези на тази култура и каква е нейната етническа принадлежност? Според съветския археолог тя била разпростра-

⁴³ Gética, § 37, с. 136.

⁴⁴ Дълго време българската принадлежност на кутригурите не бе оспорвана от никого. Опит да се докаже различната етническа принадлежност на българи и кутригури е, сторен от Ал. Бурмов (Към въпроса за произхода на прабългарите, ИБИД, XXII—XXIV—1948, с. 316—323), чиито възгледи се наложиха за известно време в българската истори-ческа наука (вж. например категоричното мнение на П. Петров във В. Н. Златарскиа История, I, 1, с. 83, б. 68). Тук нямаме възможност да се спираме обстойно на това схващане и най-вече на някои особено невралгични пунктове (например въпроса за изчезването на кутригурите). Ще отбележим само, че то не намери сериозна подкрепа в чуждата историопис, където убедително се поддържа старото схващане (Артамонов, Хазар, с. 79 сл.). В съвременната българска историография мнението на Бурмов бе модифицирано, като се застъпва компромисната теза за родство между българи и кутригури, като в същото време се твърди, че те били два различни етноса. Срв. Ангелов, Българската народност, с. 133.

⁴⁵ Златарски, История, I, 1, с. 82.

⁴⁶ Agathius, p. 1771—3.

⁴⁷ Че в случая Агатий има пред вид кутригурите, е видно от факта, че малко по-нататък в своя разказ той говори за преминаването на Дунав от кутригурите под предводителството на Заберган (Agathius, p. 17719—20).

⁴⁸ Procopius, Orega, II, VIII, 5, p. 50811—14.

⁴⁹ Артамонов, Пастирската култура, с. 1—9.

нена в долното степно поречие на Днепър, различавала се от културата с богати погребения с трупоиизгаряне и предмети като тези от Перешчепинското съкровище (с. Вознесенская, Глодоси и др.) и принадлежала на номадско население, частично уседнало, чиито погребения били извършвани чрез трупополагане. Към предметите, характерни за тази култура, се отнасят големи сребърни и бронзови фибули — антропологични и двупластинчести, два вида керамика — т. нар. *пенковска*, изработвана на ръка, и *пастирска* (солтоидна, работена на гърнчарско колело, украсена с излъскани ивици).⁵⁰ Отчитайки етническата картина на Северозападното Черноморие през VI в., М. И. Артамонов свързва създаването и разпространяването на тази култура с кутригурите.⁵¹

Независимо от някои спорни моменти в схващането на М. И. Артамонов (например етническата принадлежност на пенковската керамика⁵²), които предизвикваха появата на негативни оценки,⁵³ определено трябва да кажем, че хипотезата на покойния съветски археолог има изключително голямо значение за изясняването на някои демографски явления в тези области.

Без да се впускаме в спорове по един или друг от въпросите, поставени от М. И. Артамонов, ще отбележим, че основното схващане на съвесткия учен — кутригурската принадлежност на пастирската култура — не само че може да бъде прието, но и до известна степен доразвито.

Преди всичко свързването на тази номадска култура с българите-кутригури и онези българи, които са придружили Ернах, става още по-убедително, като се вземат пред вид изнесените по-горе данни, а именно свидетелствата за продължителното присъствие на български етнически елементи в тези земи — от средата на V в. насетне. Безспорно през същия този период Северозападното Черноморие е почувствувало присъствието и на други етнически групи. Не бива да се забравя и обстоятелството, че при формирането на българското население в Северното Черноморие известна роля са играли тюркоизирания сармато-алански елементи, чиято култура е изиграла определена роля при изграждането на българската култура.⁵⁴ Но все пак продължителното, бихме казали непрекъснато пребиваване на български етнически елементи от втората половина на V в. до образуването на „Велика България“ и след това, с появата на Аспаруховите българи на север от Долни Дунав, дава твърде голямо основа-

⁵⁰ Артамонов, Пастирската култура, с. 6 — 7.

⁵¹ Артамонов, Пастирската култура, с. 7 — 8; същият, Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья, Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР, вып. 15 (Этнография), Ленинград, 1970, с. 3 — 37; същият, Некоторые вопросы отношения восточных славян с болгар в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья, СА, 1974, 1, с. 245 — 251; същият, Славяне и Болгары в Поднепровье, II Internationales Kongress für slavische archäologie, Berlin, 1970, Bericht, I, S. 119 — 132.

⁵² Преди и след появата на хипотезата на М. И. Артамонов пенковската керамика се приписва по традиции на славяните. Срв. В. А. Ильинская, Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепровской левобережной лесостепи, Славяне и Русь, Москва, 1968, с. 58 — 61; П. И. Русанова, О керамике раннесредневековых памятников верхнего и среднего Поднепровья, Славяне и Русь, с. 143 — 150; И. А. Рафалович, Исследования раннеславянских поселений в Молдавии, АИМ, 1970 — 1971, с. 143 — 144.

⁵³ П. Н. Третьков, Что такое „Пастырская культура“, СА, 1971, 4, с. 102 — 103; същият, Предговорът към Раннесредневековные восточнославянские древности, с. 7.

⁵⁴ Артамонов, Пастирската култура, с. 8.

ние „пастирската култура“ да бъде свързана с българското племе кутригури.

Не по-малко важно в случая е, че ареалът на „пастирската култура“ може да бъде значителна разширен, разбира се, при положение, че приемаме като нейни сигурни атрибути изброените от М. И. Артамонов паметници — най-вече пенковската керамика и палчатите фибули. Пенковската керамика била разпространена на една твърде широка територия — между Днепър и Южен Буг,⁵⁵ между Днестър и Прут — Ханска II, Селище I и др.⁵⁶ Керамиката „пастирски“ тип (сива керамика, изработена на грънчарско колело, украсена с излъскани ивици, различаваща се от салтовската по своите форми⁵⁷) се среща в Поднепровието (най-вече в Пастирското градище⁵⁸), по долината на р. Буг и в последно време в Прутско-Днестровското междуречие.⁵⁹ Палчатите и антропоморфните фибули също били разпространени освен в Поднепровието и в Молдавия — подобни фибули са открити в Ханска II,⁶⁰ Сучава,⁶¹ а освен това и в Сърата Монтеору.⁶²

Безспорно това съвпадение на тези три основни компонента на „пастирската култура“ не е случайно и доказва още веднъж, че тяхната съвкупност формира един културен феномен със своя специфика и етническа принадлежност. Особено важно в случая е, че тези три типа паметници в много случаи се срещат в едно и също място — Пенковка (двата вида керамика),⁶³ Селище I (пастирска и пенковска керамика),⁶⁴ Ханска II (керамика от двата типа и фибули)⁶⁵.

Тук трябва да отбележим и един друг важен факт. На територията на Молдавската ССР са открити според И. А. Рафалович в раннославянски селища редица интересни материали — сложен лък, големи, масивни лопатовидни върхове за стрели, миниатюрни керамични модели на дървени седла с предна дъгообразна и задна изцяло кръгла форма,⁶⁶ характерни за българите.⁶⁷ Тези предмети, особено моделите на седла, свидетелствуват не само за българско влияние върху славяните, както прие-

⁵⁵ Вж. литературата, посочена в бел. 52.

⁵⁶ Рафалович, Ханска II, с. 94—101; Хынку, Рафалович, Славяне и тюрко-болгары, с. 165.

⁵⁷ Артамонов, Пастирската култура, с. 3.

⁵⁸ М. Ю. Брайчевский, Исследование пастырского городища в 1955 г., КСИА, АН УССР, 7, Киев, 1957, с. 94—96; Артамонов, Пастирската култура, с. 4.

⁵⁹ Рафалович, Ханска II, с. 99—100.

⁶⁰ И. А. Рафалович, Молдавия на пути расселения славян, с. 25. Според автора намеренията в Ханска II две фибули имат пълна аналогия с находките от Пастирското градище.

⁶¹ М. Д. Матей, Славянские поселения в Сучаве, Dacia, IV, 1960, с. 383, фиг. 7.

⁶² I. Nestor și E. Zaharia, Săpăturile de la Sărata Monteoru, MCA, VI, 1958, p. 511, fig. 1.

⁶³ Д. Т. Березовец, Поселение уличей на р. Тясминь, МИА, № 108, Москва, 1963, с. 189.

⁶⁴ И. А. Рафалович, Раскопки раннеславянского поселения VI—VII вв. в Селиште, АИМ, 1968—1969, с. 122—127; И. А. Рафалович, В. Л. Лапушнян, Работы Ревутской археологической экспедиции, АИМ, 1972, с. 128; Хынку, Рафалович, Славяне и тюрко-болгары, с. 165.

⁶⁵ Рафалович, Ханска II, с. 99—100; Хынку, Рафалович, Славяне и тюрко-болгары, с. 165.

⁶⁶ Хынку, Рафалович, Славяне и тюрко-болгары, с. 167.

⁶⁷ Артамонов, Хазар, с. 100.

мат молдавските учени,⁶⁸ но най-малко за съвместно пребиваване на прабългари и славяни. Независимо от това, дали тези предмети ще бъдат свързани с „пастирската култура“, т. е. с кутригурите, или не, те свидетелствуват, че през V—VII в. — времето, към което те обикновено се отнасят — Прутско-Днестровското междуречие е било населено поне отчасти с български етнически елементи.

Според М. И. Артамонов „пастирската култура“ заедно със своите носители кутригурите изчезнала в края на VII и началото на VIII в., вероятно в резултат на развиващата се в това време хазарска експанзия на Запад, в поречието на Днепър.⁶⁹ Разбира се, съветският археолог не пропуска да отбележи включването на кутригурите в основаната от Кубрат „Велика България“, както и това, че „пастирската култура“ изиграла известна роля при формирането на културата на Аспаруховите българи.⁷⁰ Решаването на въпроса за съдбата на „пастирската култура“ не е никак лесно и на него ще се спрем, доколкото е възможно, по-сетне. Няма съмнение, че той трябва да бъде разгледан не изолирано, а в съчетание с данните за материалната култура в земите между Дунав и Днепър през VIII — началото на IX в., т. е. да се потърси някаква генетическа връзка между тях.

Тук искаме да подхванем другата мисъл, на която набляга Артамонов — включването на кутригурите в Кубратовата „Велика България“. Според нас това предположение на съветския учен е основателно. Наистина преки данни, т. е. указания на хронистите, няма. Патриарх Никифор съвсем бегло отбелязва създаването на „Велика България“: „По същото време господарят на уногундурите Кубрат, племенник на Орган, въстанал срещу хагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската, която била оставена от него, и я изгонил от своята земя.“⁷¹ Определянето на територията, която Кубрат успял да изтръгне от властта на аварите, е трудно. Известно указание за това е изразът *τῆς οἰκείας γῆς*. Какво разбирал патриарх Никифор под израза *своята земя* — земите, обитавани от племето на уногундурите, или цялата по-сетнешна територия на „Велика България“? По-основателно по наше мнение е второто допускане, тъй като създадената държава включвала и други български племена (например котраците).

Какъв бил териториалният обхват на „Велика България“? Това е въпрос, който и в наше време не може да се счита за окончателно решен. Обикновено се допуска, че новосъздадената държава обединила земите между Азовско море и р. Кубан,⁷² но някои учени са склонни да приемат за нейна западна граница р. Днепър.⁷³ Като имаме пред вид, че към това време (нач. на VII в.) аварската власт, макар и номинална, едва ли се е разпростирила чак до Предкавказието, то трябва да приемем, че земите, които Кубрат освободил от тяхното господство и от които образувал

⁶⁸ Хынку, Рафалович, Славяне и тюрко-българи, с. 165.

⁶⁹ Артамонов, Пастирската култура с. 7.

⁷⁰ Пак там, с. 8.

⁷¹ Nicephorus, р. 249—12.

⁷² Златарски, История, I, 1, с. 140—141, бел. 26.

⁷³ Вестберг, Записка, с. 119, 248; История на България, I, София, 1961, с. 54; М. И. Артамонов (Хазар, с. 166) приема, че западната граница на „Велика България“ била р. Дон, но кутригурите били включени в държавата на Кубрат.

„Велика България“ (или поне част от тях), били разположени и на запад от Азовско море, може би до Днепър, опирайки до ареала на „пастирската култура“. По този начин кутригурите били привлечени към едно държавно обединение и установили по-близки връзки с родствените им племена на уногундури, котраги, остатъци от утигури и др. Макар че този съвместен живот в рамките на Кубратовата държава продължил само няколко десетилетия, той създал благоприятни условия за културни влияния между различните български племена и, което е още по-важно, спомогнал за трайното настаняване на българите по северния бряг на Черно море.

След смъртта на Кубрат (между 663 и 668 г.)⁷⁴ неговата държава се разпаднала под натиска на хазарите, с които българите воювали още от времето, когато двата народа се намирали под властта на Западнотюркския хаганат.⁷⁵ Ударът на хазарите довел до разселване на българските племена. Уногундуриите начело с Аспарух,⁷⁶ а вероятно и кутригурите, които заемали най-западните области на „Велика България“, се отправили към Долния Дунав. Това движение на Аспарух довело до засилване на българския етнически елемент в земите между Днепър и Долен Дунав. Тази констатация се отнася както за областта между Днестър и Серет (най-вече Онгъла⁷⁷), където се настанила основната маса българи, така и за областта между Днестър и Днепър. Има всички основания да се допусне, че отделни български групи се откъсвали от основното ядро, което постепенно се придвижвало на запад, и се настанявали за постоянно или временно местожителство в удобни за тази цел места.

Ако писмените извори не дават основание за подобно твърдение, то някои интересни археологически открития от началото на столетието до наши дни позволяват да се надникне в миграционния процес на Аспаруховите българи. Думата ни е за известното Перещепинско съкровище (открито край Полтава), погребението при с. Вознесенское (Запорожието) и находките от с. Глодоси (в района на Южен Буг) — паметници, които напоследък се свързват с българите или по-общо с носителите на салтовомаячката култура.⁷⁸

Прехвърлянето на държавния център след 681 г. на юг от Дунав, в Плиска, не означава, че всички българи преместили своите местоживелища в Малка Скития и Мизия и че земите на север-североизток от Долни

⁷⁴ Според Теофан (р. 357 11—12) Кубрат починал, когато император Константин (Констанс), управлявал *ἐκ τῆς δόξης* (тук се визира пребиваването му в Рим и най-вече в Сиракуза), т. е. между 663 и 668 г. (срв. Острогорски, *История Византије*, с. 136—137); А. Στράτον, *Τὸ Βυζάντιον σὺν τῇ Ζαῖδωνι*, т. А', *Αθήναι*, 1972, с. 217—222; 263—273). Вж. в този смисъл Haussig, *Die protobulgarische Fürstenliste*, S. 13.

⁷⁵ Те са участвували в междусобните борби в Западно-тюркския хаганат, като българите подкрепяли рода Дулу, а хазарите — Нушиби. Срв. Артамонов, *Хазар*, с. 170—171.

⁷⁶ Константин Багренородни (*De thematibus*, р. 463—4), когато говори за заселването на българите на Балканския полуостров, ги назовава с името уногундури. Вероятно това не е случайност, а се дължи на факта, че именно уногундуриите съставлявали основната маса на българите, които Аспарух повел на запад.

⁷⁷ За Онгъла вж. Приложение VI.

⁷⁸ Артамонов, *Хазар*, с. 174—175; Плетнева, *Кочевий*, с. 101; А. Т. Сміленко, *Глодоскі скарби*, Київ, 1965; П. Н. Третяков (*У истоков древнерусской народности*, с. 107—108) ги отдава на сармато-аланите, без да отчита, че през този период преобладаващият етнос в тези земи бил българският.

Дунав били обезбългарени, а онези групи българи, пръснати между Днестър и Днепър, оставени сами на себе си. Още на времето бе изказана мисълта, че Аспарух в никакъв случай не е можел да изостави северно-дунавските области и по този начин да оголи своя тил срещу хазарите.⁷⁹ И наистина наскоро последвалите събития показват основателността на това мнение.

Византийските хронисти не дават никакви сведения за международното положение на България след сключения в 681 г. мирен договор. Но някои свидетелства от български произход показват, че първостроителят на българската държава повел активна политика в североизточна посока и дори намерил своята гибел в битка срещу старите врагове на българиите — хазарите, някъде в отвъддунавските владения на България.⁸⁰ Политиката на Аспарух била продължена от неговите наследници през първата половина на VIII в. и резултат от нея било утвърждаването на българското господство в земите по северния бряг на Черно море, на изток от Днестър.⁸¹

Важното за нас е, че тази политика не била плод на случайно хрумване, а предизвиквана от необходимост — интегрирането на тамошното българско население към българската държава, политика, идентична на тази, провеждана по отношение на югозападните части на Балканския полуостров (Македония) и на северозапад от Дунав (Банат, Трансилвания).⁸²

За да видим какви били основанията за подобна политика, трябва да се обърнем пак към материалната култура. Изучавайки салтово-маяцката култура, С. А. Плетнева разграничи в нея няколко варианта. В случая за нас особен интерес представлява т. нар. *степен вариант*, разпространен в земите между Днестър (по-точно междуречието Днестър — Буг) и Днепър.⁸³ Според съветската археоложка — един от най-добрите познавачи на салтово-маяцката култура — този вариант е все още слабо проучен. Независимо от тази констатация могат да се изкажат известни съображения относно неговата етническа принадлежност.

Преди всичко трябва да припомним някои важни изводи на С. А. Плетнева: 1. Българите, примесени с алански елемент, били основните създатели на салтово-маяцката култура. „Характерно е — добавя тя, — че паметниците на тази култура се срещат именно там, където писмените извори или археологическите материали фиксират пребиваването на българи.“⁸⁴ 2. Три от петте варианта на салтовската култура, разпространени на територията на Хазарския каганат, са оставени от български племена (останалите два са алански и хазарски). Другите български варианти са паметниците от Дунавска България (разпространени на територията на дн. Североизточна България, Северна Добруджа, част от Влахия, Мунтения, Бесарабия и част от междуречието Днестър — Буг) и Волжко-Камска България.⁸⁵ (Тук бихме добавили и паметниците на салтово-маяцката кул-

⁷⁹ Вигу, Eastern Roman Empire, p. 357, п. 2.

⁸⁰ Вж. Приложение VII.

⁸¹ Пак там.

⁸² Божилов, Културата Дриду, с. 123.

⁸³ Плетнева, Кочевий, с. 187, рис. 50.

⁸⁴ Пак там, с. 188.

⁸⁵ Пак там.

тура, разпространени в югозападните области на Кримския полуостров.⁸⁶⁾ И накрая, което според нас е най-важното, налагащата се констатация от всичко казано дотук, че степният вариант е заграден от двете страни с български варианти.⁸⁷ Всичко това ни дава основание да свържем степния вариант на салтово-маяцката култура с български етнически елементи, пръснати из земите между Днестър, Буг и Днепър.

Този вариант на салтовската култура (тук използваме терминологията или по-скоро разграничението, въведено от С. А. Плетнева) бе свързан с българите от Д. Т. Березовец. Според него салтовската керамика през VIII в. била разпространена по десния бряг на Днепър, в поселенията по р. Тясмина и в поречието на Буг. Център, от който се разпространявала тази керамика, било известното Пастирско градище, което давало 50% от керамиката, произвеждана на грънчарско колело. Населението на това градище се състояло според съветския археолог от славяни и българи с култура, много близка до салтовската.⁸⁸

Приведените данни не оставят съмнение, че през VIII — нач. на IX в. земите между Днестър, Буг и Днепър били обитавани от български етнически елементи. Единственият въпрос, който трябва да бъде решен, е кога се е появило там това население и откъде е дошло. Както вече изтъкнахме, вероятно към кутригурите, обитавали Пастирското градище, а и не само него, през втората половина на VII в. се присъединили българи-уногундури, които следвали Аспарух в неговия път на запад. Това довело до засилване на българския елемент в Северозападното Черноморие, до продължаване на живота на Пастирското градище и съществуването на цялата пастирска култура — вече като *степен вариант на салтово-маяцката култура*.⁸⁹

Не е изключено засилването на българския елемент в тези земи да ставало и по още един път — преселване на българи от територията на Хазарския каганат. Подобна миграция е напълно логична и сравнително лесно обяснима. Етническата близост на българите, живеещи в хазарската държава, с българите от Дунавска България способствувала за възникването и развитието на тези миграционни процеси. В следващото, деветото столетие те били стимулирани и от още един фактор — маджарското, а малко по-сетне и печенежкото придвижване.

Особен интерес за нашето изследване представляват данните от материалната култура, разпространена в тези земи през периода IX—X в. Тук ще се спрем само на една част от тази обширна област — земите на север от Долни Дунав и Прутско-Днестровското междуречие, т. е. юго-източните области на Румъния (от източните склонове на Карпатите до

⁸⁶ А. Л. Якобсон, Раннесредневековые сельские поселения югозападной Таврики, Ленинград, 1970 (МИА СССР, № 168), с. 182 — 195.

⁸⁷ Плетнева, Кочевий, с. 187, рис. 50.

⁸⁸ Д. Г. Березовец, Славяне и племена салтовской культуры, Славяните и средиземноморският свят, с. 272.

⁸⁹ Напоследък Д. Ил. Димитров (По някои въпроси от ранната история на прабългарите, ЕВ, 1975, под печат) установи няколко племенни групи прабългари. Първата обитавала Плисковското поле; втората — източната половина на Североизточна България и цяла Добруджа; третата — отвъд Дунав, в Мутения между Прут и Кълъраши. Четвъртата група, за която той се изказва съвсем предпазливо, била тъкмо тая група прабългари, която сполучливо може да се свърже със степния вариант на салтово-маяцката култура. Наличието на най-малко две племенни групи прабългари на север-североизток от Долни Дунав оправдава вариантите в разпространената там материална култура.

р. Прут), част от южните райони на Молдавската ССР и крайните юго-западни области на Украинската ССР. През последните две-три десетилетия тези територии са предмет на усилено археологическо проучване от страна на румънски и съветски учени. По време на тези дългогодишни теренни проучвания са разкопани, обнародвани и изучени около 180 селища с култура, характерна за Първото българско царство.⁹⁰

На територията на Румъния, т. е. областта между източните склонове на Карпатите и р. Прут,⁹¹ са разкрити 78 селища, които румънските археолози датират в VIII—IX в. (I етап) и 29 — към X—XI в. (II етап).⁹² Те са разположени в седем района — басейна на р. Бахлуйул, равнините на Горна Жижий, Сучавското плато, Централното Молдавско плато, долината на Хуши — Елан — Хоринчя, Подкарпатието и равнината по долното течение на р. Серет. Основната група паметници (над 50)⁹³ са съсредоточени в два района — долината на Бахлулуй и долината на Хуши — Елан — Хоринчя (и в двата случая предимно по десния бряг на Прут). Тъй като от 29-те селища, съществували през втория период (X—XI в.), 17 са известни и от предшестващия етап (VIII—IX) (и в двата случая според хронологията, предложена от румънските учени), то общият брой на селищата, разкрити на интересувашата ни територия на Румъния, е 90.

Същият брой селища (90) са разкрити и в Прутско-Днестровското междуречие. Те могат да бъдат разпределени в две групи: източна (до десния бряг на Днестър и притоците му) — 27, и западна (в района на дунавските езера и Долен Прут) — 63.⁹⁴ В хронологията на тези селища също се разграничават два етапа (според Г. Ф. Чеботаренко): I етап — VIII—IX в.; II етап — X в.⁹⁵

⁹⁰ Вж. тук по-долу.

⁹¹ За левобрежието на Дунав между десния бряг на р. Олт и р. Кълъраши (некрополите при Обършиа Ноуа, Изворул, Фрътеш, Султана, Киридж), обитавано от компактна маса прабългари, вж. Д. Ил. Димитров, По някои въпроси от ранната история на прабългарите (под печат в ЕВ).

⁹² Zaharia, Petrescu-Dimbovița, Zaharia, Așezările, р. 119, 127. Към втория етап по-несигурно се отнасят още 10 селища (ibidem, р. 127).

⁹³ Ibidem, р. 119, 127.

⁹⁴ Чеботаренко, Материали, с. 214—215, 228—229. В последната си работа съветският археолог (Г. Б. Федоров, Г. Ф. Чеботаренко, Паметници древних славян (VI—XIII вв.), Кишинев, 1974 (Археологическая карта Молдавской ССР, выпуск 6)) предложи малко по-друга класификация на селищата в Прутско-Днестровското междуречие. С българската държава той свързва 49 обекта (47 селища, 1 градище и 1 некропол — с. 6, с. 40—52, №133—181), които са описани в главата „Паметници балкано-дунайской культуры (южнославянские)“. В първите две глави („Паметници VI в.“ и „Паметници VIII—IX вв.“) са събрани 132 обекта, на които не е определена категорично тяхната етническа принадлежност (в уводните бележки [с.6] те са квалифицирани като общославянски). Сред тези групи паметници обаче има много, които се свързват с обекти от третата група — п° 2, 3, 32, 35, 39, 98, 120, 122 — 127, 130, 131. Тук могат да бъдат прибавени и п° 247—250 (Устие I—IV), които се свързват с Устие (п° 145, с. 42). В редица случаи селищата, отнесени към третата група паметници (южнославянските, т. е. български), са съществували и през предшестващата епоха, какъвто е случаят с п° 135 (вж. п° 61), п° 159 — Костеша III (вж. п° 113), п° 160 — Костеша IV (вж. п° 33 и 114), п° 161 — Костеша V (вж. п° 115), п° 162 — 164 — Ханска, I, II, III (вж. п° 34, 36, 116, 117, 118) и др. При това положение е очевидно, че една част от селищата, и то голямата, включени във втората група (п° 40 — 132), квалифицирани като общославянски, принадлежат на българската държава. Така че общият брой на тези обекти е далеч по-голям от 49 и е по-близък до първоначалната цифра 90.

⁹⁵ Чеботаренко, Материали, с. 212. По-подробно за хронологията вж. тук, с. 97, бел. 115.

Тук не е необходимо да се спираме на подробното описание на тези селища и на същността на материалната култура, разкрита в тях. Достатъчно е да отбележим само някои най-характерни черти. Основният тип жилища са полуземлянки или надземни жилища, а масовият материал, откриван в тях, е керамичният. Керамиката може да бъде разделена (по техниката на изработване и украсата) на две основни групи: 1) ръчна керамика и керамика, изработена на бавно или бързо въртящо се колело, с червеникавокафяв цвят, украсена с линейно-вълнисти орнаменти; 2) сива керамика, изработена от добре пречистена глина на бързо въртящо се колело, украсена с излъскани ивици.

Два са основните въпроси, свързани с изучаването на тази култура: хронологията (възникване, развитие, загиване) и нейната етническа принадлежност. По тях е писано твърде много, пише се и днес, а вероятно ще се пише и в бъдеще и което е по-важно, липсва единство между учените. Тъкмо поради това ще си позволим да се спрем малко по-обстойно на тези два въпроса.

Изучаването на материалната култура, разпространена във Влашко (най-вече Мутения), Молдовия и отчасти в Трансилвания, има вече своята история, а вижданията за нейната етническа принадлежност — сравнително кратка, но затова пък ярко изразена еволюция. Без да се впускаме в подробности, ще отбележим, че в края на 50-те години тази култура се разглеждаше от румънските учени като свидетелство за господството на Първото българско царство в земите на север от Дунав.⁹⁶ Само няколко години след това бе създадена хипотезата за проторумънския характер на същата култура, която получи наименованието култура Дриду.⁹⁷ Последната еволюция в становището на румънската наука по този така важен въпрос се характеризира с някои уточнения в хронологията на културата Дриду — окончателното ѝ датиране в X—XI в. и разграничаването на един предшествуващ етап: *протодриду* (прото проторумънска — VIII—IX в.) — т. нар. култура Ипотещи-Къндеши.⁹⁸

Тези схващания на някои румънски археолози, наложили се твърде бързо като официално становище на румънската историческа наука, не само че не почиват на сериозна аргументация, но и не получиха подкрепа на всички румънски изследвачи. Така например П. Дякону, макар и да употребява понятието Дриду като характеристика на определен вид паметници (той говори само за *керамика Дриду*), отрича тяхната генетическа връзка с т. нар. култура Ипотещи-Къндеши и приема, че те имат локален характер — Добруджа.⁹⁹

Един от учените, който се занимава най-продължително и задълбочено с проблемите за произхода, етническата принадлежност и хроноло-

⁹⁶ M. Comşa, Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX und X Jahr. im Lichte der archäologischen Forschungen, Dacia, IV, 1960, S. 395—422.

⁹⁷ Създател на хипотезата за проторумънския характер на културата Дриду е покойният Йон Нестор. Нейните основни положения са развити обстойно от Е. Захария (E. Zaharia) в монографията „Săpăturile de la Dridu. Contribuții la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului roman“, București, 1967 (=Biblioteca de arheologia, XII), p. 1—271.

⁹⁸ I. Nestor, Autochtons et slaves en Roumanie, Славяните и средиземноморският свят, p. 33; Zaharia, Petrescu-Dimbovița, Zaharia, Așezările, p. 118.

⁹⁹ Diaconu-Vîlceanu, Păciul lui Soare, p. 121—129. Критика на това схващане у Божилов, Păciul lui Soare, с. 325.

гията на материалната култура, разпространена на територията на дн. Румъния, е Мария Комша. На първо време тя свързва тази култура с българското господство в откъддунавските земи през IX—X в.,¹⁰⁰ впоследствие тя ѝ даде наименованието *балкано-дунавска култура*, като, наред със славяните и прабългарите тя вмъкна и местното романизирано население между етническите групи, създали тази култура.¹⁰¹ Най-сетне, преди няколко години, тя за последен път модифицира своето становище, като разграничи две култури, съществували на територията на дн. Румъния през IX—X в. — *проторумънска култура* (или култура Буков), разпространена на територия, надхвърляща някогашна Дакия, и *балкано-дунавска*, засвидетелствувана в Мунтения (Дриду, Султана и др.) и Молдавия.¹⁰²

Особен интерес представлява мнението на Х. Дайковичиу, затова ще си позволим да приведем изцяло неговите заключения: „Останките от т. нар. култура Дриду, открита във Влахия и Южна Молдавия, но не (или съвсем малко) в Трансилвания, се свързват с българо-славянското присъствие на север от Дунав. Разглеждана погрешно от някои археолози като старорумънската (проторумънска), тази култура е в действителност славяно-българска, защото тя е богато засвидетелствувана и на юг от Дунав. Характерно е, че следите на „културата Дриду“ се намират преди всичко в онези области на Румъния, които никога не са били части от провинцията Дакия и които никога не са били колонизирани и романизирани.“¹⁰³

Струва ни се, че към тези мисли на румънския археолог би могло да се добави много малко. И наистина тази култура със своите характерни белези — жилища и най-вече две групи керамика, разпространена в Северна Добруджа и днешните български земи, т. е. това е материалната култура на Първото българско царство. Появата и разпространението на тази култура отвъд Дунав, в днешните румънски земи, в никакъв случай не бива и не може да се откъсва от господството на българската държава в тези области.¹⁰⁴

В тълкуването, най-вече в хронологията и етническата принадлежност на културата, засвидетелствувана на територията на Прутско-Днестровското междуречие (южните области), също има разногласия. Така някои молдавски археолози (най-вече И. Г. Хинку) възприемат наименованието *балкано-дунавска култура*; отдават голямо значение на местните романски традиции и на романизираното население при нейното формиране и

¹⁰⁰ Вж. тук, бел. 96.

¹⁰¹ M. Comşa, La civilisation balkano-danubienne (IX—X) sur le territoire de la R.P. Roumanie, Dacia, VII, 1963, p. 413—438.

¹⁰² M. Comşa, Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population roumaine et ensuite protoroumaine aux VIe—Xe siècles sur le territoire de la Roumanie, Dacia, XII, 1968, p. 355—380.

¹⁰³ M. Constantinescu, C. Daicoviciu, Şt. Pascu, Histoire de la Roumanie (des origines à nos jours), Collection „Histoire des Nations Européennes“, Paris, Édition Horvat, 1970, p. 81.

¹⁰⁴ Обстойно по въпроса за т. нар. „култура Дриду“ — възникване, развитие, хронология, характеристика, етническа принадлежност, у Божил ов, Културата Дриду, с. 115—124. Опитът на Е. Захария (E. Zaharia, Les sources archéologiques de la continuité daco-romaine, Arulum, XII, Alba Iulia, 1974, p. 279—294) да опровергае нашите възражения е несполучлив. Вместо да отговори на критиката пункт по пункт, румънската археоложка се е задоволила да нарисува една най-обща картина на материалната култура, разпространена в откъддунавските земи през III—X в. — картина, която почива по-скоро на умозрителни построения, отколкото на реални факти.

я отнасят към периода X—XIV в.¹⁰⁵ Тук няма да се спираме подробно на това становище,¹⁰⁶ което по същество е почти идентично с някои схващания на румънските учени, за които се говори по-горе.

Достатъчно е да посочим само един факт, за да се убедим в несъстоятелността на подобни мнения. В един от най-големите центрове на тази култура на територията на Молдавската ССР, с. Ханска (Котовски район) бе открит некропол. Изследванията на черепите от този некропол, извършено от М. С. Великанова, даде интересни резултати — мъжките черепи са брахирани, теснолики, с монголоидни черти.¹⁰⁷ Съпоставянето им с черепи, открити в некрополи от ареала на салтово-маяцката култура, показва, че те принадлежат на население, близо до населението, оставило един от българските варианти на територията на Хазарския каганат (Зливинския некропол). Съветската антроположка, ръководейки се от погрешната датировка на некропола — XI—XIII в., предложена от И. Г. Хинку, отнесе появата на тези българи в Прутско-Днестровското междуречие към XI в. Тази неточност в датата бе коригирана от Г. Ф. Чеботаренко, който го отнесе към IX—X в. За тази датировка говорят както откритите в некропола материали, така и редица съображения от исторически характер. Най-важното в случая обаче е, че тези погребения са оставени от българско население и че некрополът се свързва с историята на Първото българско царство.¹⁰⁸

Значително по-правилно и по-точно материалната култура на територията на южните области на Прутско-Днестровското междуречие бе интерпретирана от Г. Б. Федоров¹⁰⁹ и особено от Г. Ф. Чеботаренко,¹¹⁰ които свързаха появата и разпространението на тази култура на територията на Молдавската ССР и Украинската ССР с господството на Първото българско царство в тези земи. Нещо повече, тя бе характеризирана определено като българска култура¹¹¹ и бе изказано убедителното съображение, че тази култура отразява процеса на етногенезиса на българския народ.¹¹²

В схващането и на двамата съветски археолози има едно положение, на което искаме да обърнем внимание — това е хронологията на паметниците, открити в южните области на Прутско-Днестровското междуречие, а оттук и на българското присъствие в тези земи. Както вече посочихме, Г. Ф. Чеботаренко разграничава два етапа в развитието на тамошната материална култура — първи, който обхваща VIII—IX в., и втори — X в. Първия период той назовава *славянски*, а втория — период

¹⁰⁵ Хинку-Рафалович, Славяне и тюрко-болгары, с. 161—182; Э. А. Рикман, И. А. Рафалович, И. Г. Хинку, Очерки истории культуры Молдавии, Кишинев, 1971, с. 119—178.

¹⁰⁶ Вж. рецензията на Ст. Ангелова, ИПр, 1974, 3, с. 109—111.

¹⁰⁷ М. С. Великанова, Об одной группе средневекового населения Молдавии по антропологическим данным, СЭ, 1965, 6, с. 61—75.

¹⁰⁸ Чеботаренко, Материалы, с. 214; Божилов, Културата Дриду, с. 123.

¹⁰⁹ Г. Б. Федоров, Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э., Москва, 1960 (МИА СССР, № 69); същият, Итоги, с. 21—31.

¹¹⁰ Чеботаренко, Материалы, с. 211—225; същият, Калфа, с. 80—88.

¹¹¹ Чеботаренко, Калфа, с. 5, 9—10.

¹¹² Федоров, Итоги, с. 27.

на *Първото българско царство*.¹¹³ Или, казано с други думи, Прутско-Днестровското междуречие било включено в българската държава едва в началото на десетото столетие.¹¹⁴

Тук няма да се спираме подробно на това становище,¹¹⁵ тъй като това сме сторили другаде.¹¹⁶ Искаме да отбележим още веднаж, че констатацията на Г. Ф. Чеботаренко за българския характер на материалната култура в южните части на Прутско-Днестровското междуречие е напълно правилна. Обаче нейната хронология или по-скоро хронологията на българското господство (Чеботаренко свързва тези две неща) трябва да бъде променена. Българската власт в земите на северо-североизток от Долни Дунав, както видяхме вече, съществувала още в края на VII в., като достигнала своето най-голямо разширение в началото на IX в. През десетото столетие България продължила да господства над тези области, но нейната власт се разпространила само до Днестър, тъй като земите на изток от тази река до Днепър били окупирани от печенезите.

И така какво можем да кажем в заключение? Независимо от противоречивите, често пъти погрешни и тенденциозни тълкувания материалната култура, засвидетелствувана през периода IX—X в. на територията, разположена между източните склонове на Карпатите и Днестър, е културата на Първото българско царство. Нейното създаване и разпространяване в тези области наред с други части от българската държава се дължи на решителното присъствие на български етнически елементи.

Тази констатация може да бъде подкрепена с данни от някои писмени извори, които поради своята неяснота не са използвани досега като градиво за средновековната българска история.

Някои арабски и персийски географи и историци, описвайки Източна Европа, говорят за народ под името V. p. nd. g., N. p. d. g., V. l. nd. g., които според техните неясни посочвания обитавал земите по Северозападното Черноморско крайбрежие. Така например в „Худуд-ал-Алам“ (анонимен персийски географски трактат от 982 г.¹¹⁷) се съобщава, че народът V. p. nd. g. живее на запад от *буртасите*,¹¹⁸ на север от хазарите и на юг от маджарите.¹¹⁹ Малко по-точно е определено тяхното местоположение в съчинението на персийския географ Гардизи (XI в.), според който

¹¹³ Чеботаренко, Материали, с. 214—215; 228—229; същият, Калфа, с. 76—86.

¹¹⁴ Чеботаренко, Калфа, с. 87.

¹¹⁵ Хронологията на Г. Ф. Чеботаренко е изградена на базата на различието в керамичните материали. Според него първият период се характеризира със славянска керамика, изработена на ръка, а вторият — с керамика, произведена на бързо въртящо се грънчарско колело, и най-вече със сива керамика, украсена с излъскани ивици (Чеботаренко, Калфа, с. 76, 80). Вторият период или наличието на тази керамика се обяснява според Чеботаренко с колонизацията на тези земи от прабългарските етнически групи. Това допущане е напълно правилно, само с една уговорка — тази колонизация, извършена в края на IX — нач. на X в., не бива да се обвързва със схващането, че тъкмо тогава българската държава разпростряла своето господство над Прутско-Днестровското междуречие. Наред с това не бива да се забравя, че прабългарски групи, носители на сива керамика, украсена с излъскани ивици, обитавали тези земи още от V—VI в. (вж. тук, с. 85—87). И накрая колонизацията на Прутско-Днестровското междуречие с прабългари могло да стане и по друг път — с прабългари, идващи от Хазарския каганат, и то още през втората половина на VIII — началото на IX в. Вж. Божилков, Културата Дриду, с. 123.

¹¹⁶ Božilov, Kalfa, p. 123—124.

¹¹⁷ Hudūd al-'Ālam, p. VII.

¹¹⁸ Страната на буртасите се намирала в близост до Волжка България. Срв. Hudūd al-'Ālam, § 52, p. 162, p. 462—465; Артамонов, Хазар, с. 220

¹¹⁹ Hudūd al-'Ālam, § 53, p. 162; p. 465—471 (обстоен коментар).

N. p. d. r. (безспорно V. p. nd. r.) били западни съседи на маджарите, когато последните пребивавали в Ателкузу¹²⁰ — по-точно Атил и, Кузу ('Αττλ καὶ Κοῦζοῦ) — вероятно междуречието на Днепър и Буг.¹²¹ Или казано с други думи, народът V. p. nd. r. (N. p. d. r.) обитавал земите на запад от р. Буг.

За същия народ под името V. l. p. d. r. споменава и Мас'уди в съчиненията си „Китаб ат Танбих“ и „Мурудж аз захаб“,¹²² а като W. b. nd. r. — Ибн ал-Атир.¹²³

Тези вести са обърнали внимание на учените отдавна.¹²⁴ Те са подлагани неколккратно на обстойна интерпретация с цел да се определи етническата принадлежност на V. p. nd. r. (N. p. d. r., V. l. p. d. r.). Тъй като тук нямаме възможност, пък и това не е необходимо, да разгледаме всички съществуващи мнения, ще се спрем само на някои от тях, които категорично застъпват едно или друго становище.

Покойният белгийски византолог А. Грегуар посвети на този въпрос три статии.¹²⁵ На първо време той изказа мнението, че под V. p. nd. r. се крият маджарите.¹²⁶ На следващата година обаче той се отказа от това си схващане и прие, че с V. p. nd. r. са означени византийците, жители на Адрианопол и неговите околности, преселени от българския хан Крум в „Отвъддунавска България“.¹²⁷

На първоначалното схващане на А. Грегуар едва ли има смисъл да се спираме, тъй като той сам го изостави. Достатъчно ще бъде да споменем, че според Гардизи V. p. nd. r. (N. p. d. r.) били *християни*,¹²⁸ за да се убедим, че предложената от белгийския учен идентификация е невъзможна. Не по-убедително е обаче и неговото второ схващане, според което V. p. nd. r. са идентични с византийците, живеещи на север от Дунав. Без да се впускаме в подробности, ще изтъкнем, че това известие за N. p. d. r. (V. p. nd. r.) се отнася към времето, когато маджарите обитавали Ателкузу (между 889—896 г.), а по това време жителите на Адрианопол отдавна се били завърнали по своите родни места.¹²⁹

Почти по същото време румънският учен А. Дечей изказа предположението, че под V. p. nd. r. се крият румънци¹³⁰ — едно мнение, което дълго време остана незабелязано и бе подкрепено едва впоследствие от Дж. Брътиану.¹³¹ Това мнение трудно може да бъде защитено и затова няма да се спираме повече на него.

¹²⁰ Minorsky, Source, p. 4; Б. Н. Заходер, Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. II, Москва, 1969, с. 51—52.

¹²¹ Ив. Божилов, Към историята на „Отвъддунавска България“ (кр. я на VII—X в.), дисертация, София, 1970, с. 180—208; същият, България и печенезите, с. 39, б. 16.

¹²² Marquart, Streifzüge, S. 61-62; A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, II 2, Bruxelles, 1950, p. 33—36, 405.

¹²³ Dunlop, Jewish Khazars, p. 42.

¹²⁴ Посочвания у Oikonomides, Vardariotes, p. 5, n. 15.

¹²⁵ H. Grégoire, Le nom des Hongrois, Byz., XII, 1937, p. 645—650; idem, Le nom et l'origine des Hongrois, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 91, 1937, p. 630—642; idem, L'habitat „primitif“ des Magyars et les Σαβάρδοι, Byz., XIII, 1938, p. 269—278.

¹²⁶ H. Grégoire, Les nom des Hongrois, p. 645—650.

¹²⁷ H. Grégoire, L'habitat „primitif“..., p. 269—278. За „Отвъддунавска България“ и епизода с византийските пленници вж. тук Приложение VII.

¹²⁸ Minorsky, Source, p. 4.

¹²⁹ За датата на завръщането на византийските пленници вж. тук Приложение VII.

¹³⁰ A. Desei, Asupra unui pasaj din geograful persan Gardizi, Omagiul Lapedatu, București, 1936 (недостъпно, срв. Brătianu, Mer Noire p. 144—145).

¹³¹ Brătianu, Mer Noire, p. 144—145.

Напоследък този въпрос привлече вниманието на Н. Икономидис.¹³² В основата на неговото изследване бяха пасажите от двете съчинения на Мас'уди, поменати по-горе.¹³³ Според гръцкия учен V. l. nd. г.—V. n. nd. г.—това са маджарите, които през 934 г. опустошили Балканския полуостров, а впоследствие заселени в долината на Вардар и християнизирани, образувайки отделна епархия, оглавявана от епископ на *Vardariotōn ἡτοι Τοῦρκων*.¹³⁴

Трябва да признаем, че хипотезата на Н. Икономидис, изградена с много добър изследователски усет, представлява твърде голям интерес — тълкуването на вестите на Мас'уди, сближаването им с някои византийски известия — както за маджарското нахлуване от 934 г., така и за епископията на *Vardariotōn ἡτοι Τοῦρκων*, и най-вече сближаването на имената на четирите народа, обединени (заедно с българите) под името Валандария, с имената на маджарските племена, които намираме в „De administrando imperio“ (особено Bağyird (=Magyars) с *γενεὰ τοῦ Μέρου*).¹³⁵

В хипотезата на Н. Икономидис обаче има един слаб пункт. Както вече казахме по-горе, разсъжденията на гръцкия учен, в основата си правилни, почиват само на един текст, в който се споменават V. n. nd. г. (V. l. nd. г.) — този на Мас'уди. Всичките останали свидетелства са разгледани от Икономидис дотолкова, доколкото трябва да се отстрани противоречието им с данните, които намираме в Мас'уди. Това обаче според нас не е сторено достатъчно убедително. В никакъв случай не бива да бъдат пренебрегвани посочванията на тези автори за местоположението на V. n. nd. г. — на Дунав или на север на реката (не бихме могли да се съгласим с разсъжденията на Н. Икономидис по този въпрос), хронологията, съобщението на Гардизи, че V. n. nd. г. били християни. Най-сетне не можем да приемем мнението на гръцкия учен за писмото на хазарския цар Йосиф, където се говори за народа В-н-нт-р — „le document est très suspect“.¹³⁶

Тъй като вече стана дума за писмото на хазарския владетел Йосиф (X в.) до испанския сановник Хасдай ибн Шафрут, нека приведем пасаж, който ни интересува, преди да пристъпим към окончателното решаване на въпроса за етническата принадлежност на V. n. nd. г.: „При мене е записано, че когато моите предци били още малобройни, всесветият — да бъде благословен той — им дал сила, мощност и здраве. Те водели война след война с много народи, които били по-мощни и по-силни от тях. С божията помощ те ги прогонили и заели тяхната страна, а

¹³² Oikonomidès, Vardariotes, p. 1—8.

¹³³ A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, II, 2, p. 33—36, 405. Вж. също немския превод у Marquart, Streifzüge, S. 61—63.

¹³⁴ За тази епископия вж. V. Laurent 'Ο Βαρδариωτῶν ἡτοι Τοῦρκων. Perses, turcs asiatiques ou turcs hongrois?, Сборник в памет на проф. П. Ников (=ИИД, XVI—XVIII), София, 1940, с. 275—289; idem, Le Corpus, V, 1, p. 546; Oikonomidès, Vardariotes, p. 2.

¹³⁵ Oikonomidès, Vardariotes, p. 6—7; Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 40, p. 174—5.

¹³⁶ Oikonomidès, Vardariotes, p. 8, n. 24. Това съмнение относно достоверността на пространната редакция на писмото на Йосиф до Хасдай ибн Шафрут, открито от карайма А. Фиркович, е неоснователно. Наистина Н. Икономидис не е първият, който проявява подобен суперкритицизъм, тъй като А. Фиркович е бил известен със своите фалшификации. Но историческата критика доказва убедително, че в случая нямаме работа с един достоверен текст. Срв. Артамонов, Хазар, с. 8—12.

някои от тях заставили да плащат дан до наши дни. В страната, в която живея аз, преди живеели в. н. нт. р'ите. Нашите предци, хазарите, воювали с тях. В. н. нт. р'ите били многобройни — така многобройни, както пясъкът в морето, — но не могли да устоят пред хазарите. Те изоставили своята страна и избягали и те (хазарите) ги преследвали, докато не ги настигнали при реката на име Дуна. Досега те са разположени на реката Дуна и в близост до Кустандина, а хазарите заели тяхната страна и до днес.¹³⁷

Интерпретирането на този откъс едва ли може да предизвика особени затруднения. Няма съмнение, че тук са описани разпадането на Кубратовата „Велика България“ под удара на хазарите, покоряването на част от българите и най-сетне пътят на Аспарух от Приазовието до Долни Дунав — исторически събития, познати ни и от византийските автори. Теофан, описвайки разпадането на „Велика България“, съобщава: „И първият брат Батбаян, владетелят на първата България, стана техен (на хазарите) данъкоплатец и досега (*мѣхѣ тоѣ ѿ ѿ*) получават от него данък.“¹³⁸ Почти същото съобщава и патриарх Никифор: „Заедно с това подчинили и Баян, като го накарали да плаща данък.“¹³⁹

При това положение имаме пълното основание да заключим, че в. н. нт. р. от писмото на Йосиф са аспаруховите *българи-уногундури*. До това заключение по етимологичен път учените са достигнали отдавна. В. н. нт. р. е еврейската транскрипция на името, което арменците предавали като *огхондор* или *вананд*, а гърците — като *уногундури* или *оногури*. Според И. К. Коковцов¹⁴⁰ възможно е по палеографски път понятието в. н. нт. р. да бъде отъждествено както с уногундур, така и с оногур. В първия случай четенето в. н. нт. р. се получило на еврейска почва от първоначалното W-p-g-dur или W-p-g-d-r, а във втория — от първоначалното W-p-gur. Арабите според М. И. Артамонов узнали това име от хазарите, назовавали българите *венендери* или *нендери*.¹⁴¹

И наистина връзката между V. p. nt. g. и V. p. nd. g. едва ли би могла да бъде оспорена. Същото би могло да се каже и за N. nd. g. — тук имаме изпадане на началната съгласна — (V) p. nd. g. Що се отнася до случая с V. l. nd. g. (Мас'уди), обяснението също е налице — това е станало посредством дисимиляцията на п. п. > п. l.¹⁴² Следователно V. p. nt. g. — V. p. e nd. g. — N. nd. g. — W. b. nd. g.¹⁴³ = българи-уногундури, които, както свидетелствуват Гардизи и хазарският владетел Йосиф (средата на X в.), през десетото столетие (а и преди това) обитавали земите по Долни Дунав (на север и на юг от реката).

Когато разглеждаме проблема за народностния облик на обширната територия между източните склонове на Карпатите и Днестър (а и по

¹³⁷ Коковцов, Переписка, с. 92.

¹³⁸ Theophanes, p. 358b-11.

¹³⁹ Nicephorus, p. 332b-28.

¹⁴⁰ Коковцов, Переписка, с. 92, бел. 1.

¹⁴¹ Артамонов, Хазар, с. 172.

¹⁴² Hudūd al-'Ālam, p. 469, n. 1.

¹⁴³ W. b. nd. g. — гр. Вабандер (Ванандер?), познат още като Варачан (арменска форма) и най-вече като Беленджер (Б. н. дж. р), е пехлевийската форма на названието на българите (срв. Г. Ф. Генинг, А. Х. Халиков, Ранние болгары на Волге, Москва, 1964, с. 109) — град в царството на хуните (българското племе берсил-берсула) в Северен Дагестан. От друга страна, отдавна е доказано, че в текста на Табари Беленджер трябва да се чете като Булкер-Булкар. Срв. Артамонов, Хазар, с. 184.

на изток), трябва да се спрем на въпроса за етническата принадлежност на двете племена *тиверци* и *уличи*, обитавали през X в. Поднепровие-то.¹⁴⁴ Не е необходимо да отбелязваме, че това е един обширен и твърде сложен въпрос, по който има натрупана голяма литература, без да е намерено досега удовлетворително решение.¹⁴⁵ Ето защо тук ние нямаме възможност да се спираме обстойно на него и затова ще наблегнем на едната му страна — отдавна изказаното мнение, че тези две племена били от тюркски, вероятно български произход. Без да изтъкваме всички съображения „за“ и „против“ това мнение, ще посочим, че напоследък то бе подкрепено с данни от твърде сериозен характер — етимологията на племенните названия тиверци и уличи. Съветският лингвист И. Г. Добродомов изказа интересното и по наше мнение добре обосновано предположение, че произходът на етнонима *тиверци* трябва да се търси в тюркския етноним *türg* (*tüürük* — тивъръцъ).¹⁴⁶ Наред с това той обясни сполучливо термина *тлъковини* (понятие, с което са характеризирани тиверците в ПВЛ) като „преводачи“ (с помощта на печенежкото *tolmatz* — тюркското *тылмач*), достигайки по този начин до заключението, че *тиверците-тълмачи* били народ от тюркски произход, които знаели славянски език.¹⁴⁷

Разгледаните тук данни могат да бъдат подкрепени до известна степен и от някои други свидетелства — писмени извори или ономастични данни. Тези извори обаче са твърде неясни или пък твърде общи и тяхното тълкуване все още не е задоволително. На първо място, това е въпросът за имената на два от днепърските прагове. Наистина имената на тези два прага (*Остроуовѣпрагъ* и *Вовлѣтѣпрагъ*)¹⁴⁸ имат безспорно южнославянски (български) произход,¹⁴⁹ но все пак този факт свидетелствува най-общо за наличието на български етнически групи по северния бряг на Черно море (не ще и съмнение, че пътуването на българи по Днепър било обезпечено от българското господство между Дунав и Днепър), за да се спираме по-подробно на него.

На второ място, това е въпросът за локализацията на т. нар. *Черна България* и идентификацията на *черните българи* — въпрос, значително по-сложен от предходния, но затова пък по-интересен и по-важен. Въпреки сторените напоследък усилия той все още не е решен окончателно и свидетелството за черните българи, идентични според някои учени с българите-кутригури, на този етап на изследване не може да ни бъде в полза при изясняването на етническата картина на земите, разположени на североизток от Долни Дунав.¹⁵⁰

Разгледаният дотук сравнително обилен материал — било то писмени извори или свидетелства на материалната култура — ни позволява да на-

¹⁴⁴ ПВЛ, I с. 14.

¹⁴⁵ Ем. Михайлов, За руско-българската етническа граница до края на X век, ГСУ ФИФ, LXV, 1971, книга III — история, София, 1973, с. 199–208.

¹⁴⁶ И. Г. Добродомов, Два булгаризма в древнеруской этнонимий, Сб. Этнонимы, Москва, 1970, с. 161.

¹⁴⁷ Пак там, с. 162.

¹⁴⁸ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 9, p. 58₄₀, 60₅₈.

¹⁴⁹ Подробно за произхода на имената на днепърските прагове у I. Sorlin, Le témoignage de Constantin VII Porphyrogénète sur l'état ethnique et politique de la Russie au début du Xe siècle, Cahiers du monde russe et soviétique, VI, 1966, 2, p. 178–179, n. 1.

¹⁵⁰ Вж. тук Приложение IV.

правим известни преценки и заключения. Няма съмнение, че обширните области, разположени на север-североизток от Долни Дунав до долното течение на Днепър, още от втората половина на V в. били обитавани от български етнически елементи — онези българи, които били увлечени от хуните на запад и след смъртта на Атила заедно с неговия син Ернах се заселили някъде на североизток от Долни Дунав (469 г.). Засилването на българския етнически елемент в Северозападното Черноморие ставало впоследствие на няколко етапа: заселването на кутригурите (VI в.), появата и разселването на Аспаруховите българи (уногундурите), евентуалното колонизиране на тези земи от българи, дошли от южнодунавските области през VII и IX в., най-сетне заселването на българи, напуснали Хазарския каганат (IX—X в.). На този български етнос, обитавал тези обширни области в продължение на половин хилядолетие, се дължи създаването и разпространяването на различни култури — пастирската, салтово-маяцката (дунавския и степния вариант), културата на Първото българско царство.

Появата на маджарите и особено на печенезите довело до известно оредяване на българското население в земите между Днепър и Днестър, където към средата на X в. били разположени четири от осемте печенежки племена. Българското население през този период (X в.) било съсредоточено в земите между Карпатите и Днестър, където, както казахме вече, са открити около 180 селища, съществували през това време.

Тази етническа картина на севернодунавските области безспорно е адекватна на положението в земите на юг от Дунав — Добруджа. Долното течение на голямата река не е служило за граница между два народа и не е разграничавало две култури. Дунав е минавал през територията на една държава, населена с един народ, носител на една и съща култура — духовна и материална, нрави и обичаи. Тази констатация се потвърждава отлично от данните, които намираме в „Анонимът на Хазе“, или, казано по друг начин, картината, която дължим на неизвестния автор, намира чудесно обяснение и потвърждение в етнокултурния облик на долнодунавските земи.

3. ИДЕНТИФИКАЦИЯ НА... *τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα*

Един от основните въпроси при работата с „Анонимът на Хазе“ е идентифицирането на споменатия в текста владетел. Неговото задоволително решаване, както на почти всички останали проблеми, е сериозно затруднено. На какво се дължат мъчнотиите, които възпрепятствуват разкриването на личността на този владетел? Верен на традицията си да избягва, колкото се може повече, конкретизацията на местности и лица, анонимният автор го представя под завоалираната форма „*τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα*“.¹ Благодарение на тази относителна неяснота на посочването, в литературата, посветена на Анонима, съществуват редица предложения за идентифицирането на този владетел. Според етни-

¹ Anonyme de Hase, p. 42₇₃.

ческата принадлежност на лицето те могат да бъдат разделени на пет групи.

Към първата група мнения, най-многобройна, могат да бъдат отнесени онези, според които „царуваният на север от р. Дунав“ е руски княз. Това е единственият пункт, по който учените, привърженици на тази хипотеза, са единодушни, тъй като при точната идентификация на лицето мненията им се разделят. Досега „царуваният на север от р. Дунав“ е идентифициран със следните руски князе: *Олег* (Н. Ламбин), *Игор* (Д. Иловайски), *Светослав* (С. Гедеонов, А. Куник, В. Василевски, Ю. Кулаковски, С. Шестаков, Ф. Вестберг, А. Василев, М. Шангин и др.), *Владимир* (Ш.-Б. Хазе, М. Левченко, Г. Г. Литаврин) и *Ярослав* (М. Артамонов, К. Чиходару).

Останалите четири хипотези, изказани в различно време, имат сравнително малък брой привърженици. Те са следните: *българският цар Симеон* (Ф. Успенски, П. Милоков, Ем. Михайлов), *печенежки владетел* (П. Дякону), *хазарски каган* (или цар, според терминологията на Артамонов) (Н. Йорга) и *румънски княз* (А. Болшаков—Гимпу).²

Какво е характерното за всички тези становища? При идентификацията на „царувания на север от Дунав“ се предлагат лица от пет народности (или по-скоро владетели на пет държави или племенни обединения). Живели в продължение на почти две столетия — от края на IX (Симеон) до средата на XI в. (Ярослав). Тази неизбежна констатация не може да не породи основателни съмнения към всяко едно от тези схващания. И наистина в повечето случаи този немаловажен въпрос се решава, ако можем така да се изразим, априорно. Но дори и тогава, когато се прави опит да се обоснове едно или друго предположение, доказателствата са недостатъчни. Обикновено изследвачите се опират на едно или друго указание от текста (или използват някои допълнителни съображения?), без да привличат всички онези данни, с цялостното използване на които може да бъде осъществена правилната идентификация. Тези белези са следните: 1) титлата на владетеля — *βασιλεύς* (в текста е употребено причастие *βασιλεύων*); 2) обстоятелственото пояснение към нея — (царуваш) *на север от Дунав*; 3) етническата картина на земите, в които се развиват описаните събития, тяхната датировка и правилно историческо обяснение.

Привличането на всички посочени данни и съображения, освен че е абсолютно необходимо, е и неоспоримо. Известни възражения има само срещу първия белег — титлата на въпросния владетел. Тъй като този белег е един от основните при идентификацията на интересувания ни владетел, ще си позволим да се спрем по-обстойно на този въпрос.

В какво се състоят тези възражения? Както вече посочихме, анонимният автор употребява презентното причастие *βασιλεύων* (от глагола *βασιλεύω* — „цар съм“, „царувам“). Естествено възниква въпросът, може ли да се постави знак на равенство между това причастие и съществителното име *βασιλεύς*. Или, казано по друг начин, означава ли употребеното причастие *βασιλεύων*, че въпросният владетел е притежавал титлата *βασιλεύς*.

Единственият учен, който се усъмни в идентичността на *βασιλεύων* и *βασιλεύς* в нашия случай и въз основа на това оспори царската титла на владетеля, споменат от анонимния автор, бе В. Василевски. Ето какво

² Подобни посочвания вж. тук в гл. I.

пийше руският учен: „В глагола *βασιλεύοντα* не включается, конечно, формального присвоения императорского титула тому, кто властует на севере от Дунае.“³ За съжаление това твърдение на руския византолог не е убедително. За разлика от всеки друг път, когато предложените от него тълкувания на отделни пасажи от текста са подкрепени с примери от редица византийски текстове, в случая той се е задоволил да обоснове становището си с едно твърде съвременно тълкуване на причастието *βασιλεύων*: „И мы говорим „царствующий король, царствующий великий герцог“, не присвояя тем высшего не принадлежащего титула разумеемым государям.“⁴

Декларативността, а оттук и неправдоподобността на подобно схващане са очевидни. Единственият път да се установи дали причастието *βασιλεύων* съдържа в себе си признание на царска титла или не е да се потърсят съответните примери от византийските автори.

Веднага трябва да отбележим, че примери в подкрепа на схващането за равнозначността на *βασιλεύων* и *βασιλεύς* (във византийската епоха) има много. И те са достатъчно добре известни на специалистите. Ако тук си позволяваме да приведем подобни места от съчинения, разнообразни по своя характер и по времето на написването им, то е все пак, за да илюстрираме по-убедително нашето становище.

I. ЖИТИЙНИ ТЕКСТОВЕ

1. *Passio*: Aecaterina v. m. Alexandriae sub Maxentio: „Ἐτους τριακοντοῦ πέμπτου βασιλεύοντος τοῦ ἀσεβοῦς καὶ παρηνόμεν βασιλέως Μαξεντίου...“⁵

2. *Passio*: Agatha: „Βασιλεύοντος Δεκίου καίσαρος ἡγεμονεύοντος δὲ Κυντιανοῦ τῆς Σικελῶν νῆσον.“⁶

3. *Βασιλεύοντος τοῦ ἀσεβεστάτου Ἰουλιανοῦ.*⁷

4. *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Ἀρθέα*: „Ἐτους πεμπτῷ τοῦ βασιλείας Ἰουστίνου τοῦ φιλοχρίστου, βασιλεύσαντος τῆς Ῥωμαίων πολιτείας...“⁸

5. *Passio*: Athanasius: „Βασιλεύόντων τῶν ἀσεβεστάτων καὶ παρανόμων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ...“⁹

6. *Passio*: Photius... et socii mm. Nicomediae sub Diocletiano: „Ἐτους δεύτερος βασιλεύοντος Διοκλητιανοῦ...“¹⁰

7. *Passio*: S. Etienne: „Βασιλεύοντος Ἡρώδου καὶ Ἀρχελαῶν...“¹¹

³ Васильевский, Записка, с. 181.

⁴ Пак там.

⁵ J. Viteau, Passions des SS. Ecaterinae et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anyisia, Paris, 1897, p. 5; Halkin, BHG³, I, p. 8, n° 30. Вж. мъченичеството на същата Екатерина (автор Симеон Метафраст), PG, CXVI, col. 276 C: „Βασιλεύοντος τοῦ ἀσεβεστάτου Μαξεντίου.“

⁶ PG, CXIV, col. 1332 A; Halkin, BHG³, p. 10, n° 37.

⁷ Acta SS, Iulii, IV, Antverpiae, 1725, col. 373 B; Halkin, BHG³, I, p. 9, n° 33.

⁸ Boissonade, Anecdota, V, p. 1—2; Acta SS, Octobris, X, Parisiis et Romae, 1869, col. 721 C: вм. *βασιλεύσαντος* (y Boissonade) — *βασιλεύοντος*.

⁹ Papad.-Kerameus, Ἀνάλεκτα, V, p. 360; Halkin, BHG³, I, p. 70, n° 193.

¹⁰ B. Latyšev, Hagiographica graeca inedita, Mémoires de l'Académie imp. de St. Petersburg, VIIIe série, XII, 2, 1914, p. 93; Halkin, BHG³, II, p. 209, n° 1542.

¹¹ An. Boll., LXXII, fasc. IV, 1954, Suppléments Ambrosiens à la Bibliotheca hagiographica graeca (F. Halkin), p. 330.

II. ИСТОРИЧЕСКИ СЪЧИНЕНИЯ, ЛИТЕРАТУРНИ ТВОРБИ И ОФИЦИАЛНИ ДОКУМЕНТИ

1. „ἐπεὶ δὲ Ἰουστινιανοῦ βασιλεύοντος...;... ὡς οἱ πρότερον βεβασιλευ-
κότες...“¹²

2. „πρὸς Ἡρακλείου τὸν βασιλέα ἐπινελθόντα ἀπὸ Ἀφρικῆς καὶ βασιλεύ-
σαντα καὶ κατὰ Φοκά βασιλέως.“¹³

3. „Ὅμοίως καὶ Κωνσταντῖνος ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ τῆς ἀρεβείας αὐτοῦ καὶ
βασιλείας διάδοχος, ἀπὸ τῆς αὐτῆς μητρὸς τοῦ Ἰουστινιανῶντος τῆς θ' Ἰνδοκυανῶντος, βασι-
λεύσας καὶ αὐτὸς...“¹⁴

4. „μμούμενος τοὺς πρώην βασιλεύσαντας Λέοντα καὶ Κωνσταντῖνου
τοὺς Ἰσαύρους...“¹⁵

5. „καὶ τοῖς τέκνοις ὅπως καὶ χορηγοίη οὐκ ἔχουσα τὰ πρὸς Ζωήν, τὴν βασι-
λεύουσαν καταλαμβάνει καὶ τὸν Θεοφίλον.“¹⁶

6. „ἥνίκα ὁ Θεὸς βασιλέα ἐποίησεν Κωνσταντῖνου ἐκείνου τὸν μέγαν τὸν
πρώτον Χριστιανὸν βασιλεύσαντα...“¹⁷

7. „τοῦ ὀρθοῦ βασιλεύσαντος ἐκ τοῦ γένους τῶν Παλαιολόγων, ὃς ἐβα-
σίλευσεν ἔτη δ' καὶ μῆνας δ'...“¹⁸

8. „ἐν τῷ γ-ω αὐτοῦ ἔτι ἐξώσθησαν καὶ οἱ Λατῖνοι τῆς πόλεως καὶ εἰσῆλθε
βασιλεύων ἐκ τῆς ἀνατολῆς Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος.“¹⁹

9. „Βασιλεύων γὰρ κύρ Μανουὴλ ὁ Παλαιολόγος ἔσχεν καὶ ἀδελφὸν τὸν
κύριον Ἀνδρόνικον...“²⁰

Смятаме, че тези примери са достатъчни, за да ни убедят, че при-
частнието *βασιλεύων* се употребява, за да означава властвването на лице,
което имало царска, императорска титла. Следователно нищо не ни при-
нуждава да изоставим това указание, когато се опитваме да идентифи-
цираме „царуващия на север от р. Дунав“.

Наред с причастнието *βασιλεύων* в текста намираме още едно доказа-
телство, че лицето, което е титулувано „царуващ“, наистина с право но-
сило царска титла. Като описва събранието на „знатните“ — представи-
тели на местното население, свикано по негово желание, анонимният
автор съобщава: „καὶ ὡς οἶων δεσποτῶν μᾶλλον ἀντιποιεῖσθαι προσήκει, καὶ
πρὸς οἷους ἐλθόντας τίνα ὀφέλειαν πειρᾶσθαι ἀπ' αὐτῶν εὐρίσκειν“²¹, т. е. „то-
гава аз казах това, към кои *господари* (владетели) подхожда повече да
се насочим и от кои, като отидем да направим опит, да извлечем ня-
каква полза.“

На този пасаж и най-вече на термина *δεσπότης* първи обърна внимание
В. Василевски. Руският византолог прие, че с *δεσпότης* анонимният автор

¹² Proc., Hist. arcana, 25, 6, p. 196; 28, 4, p. 214; 26, 5, p. 198; 26, 33, p. 202.

¹³ Giorgio di Pisidia, Poemi, I. Panegirici epici, edizione critica, tradizione
e commento a cura di A. Pertusi, Etal, 1959, p. 77.

¹⁴ Theophanes, p. 412₂₄ sq.

¹⁵ Symeon Magister, p. 616₆₋₇.

¹⁶ Theoph. Continuatus, p. 93₁₇₋₁₉.

¹⁷ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 13, p. 66₃₂₋₃₃.

¹⁸ Sphrantzes, Majus, p. 446, III, 13, 1.

¹⁹ Ducas, II, 1, p. 33₁₆₋₁₈.

²⁰ *Ἐκθεσις χρονική*, ed. Sathas, p. 557₁₅ — ed. Lampros, p. 15-6.

²¹ Anonyme de Hase, p. 42₆₆₋₆₈.

означил византийския император, чиято страна той защищавал на събраниято. Множественото число (*δεσποτῶν*) може да се обясни с факта, че по това време, т. е. началото на 70-те години на X в. (според датировката на Василевски), във Византия имало трима императори: Йоан I Цимисхий и малолетните представители на македонската династия — Василий II и Константин VIII.²²

Тълкуването, предложено от В. Василевски, е неточно. Контекстът дава възможност за съвсем друга интерпретация на цитирания пасаж и много по-сполучливо обяснение на множественото число на *δεσπότης*. След като предава накратко съдържанието на речта си, произнесена на събранието, анонимният автор съобщава как се развили по-нататък събитията: „Било че те никак не бяха вкусили от императорското благоразположение или (било че) не уважаваха елинските нрави, или (било че) най-вече се стремят към автономия, или пък бидейки съседи на този, който царува на север от Дунав, силен с голямата си войска и горд със силата си в битките, или (било че) не се различават по нрави от нравите на тях самите, те се съгласиха да сключат мир с онези и да се предадат, и всички гласуваха, че и аз ще направя това заедно с тях.“²³

Интерпретацията на този пасаж в най-общи линии не представлява затруднение. На събранието пред вид тежкото положение, в което се намирали, анонимният автор и представителите на местното население били изправени пред алтернативата да избират покровителството на един от двамата владетели — византийския император (едва ли трябва да има съмнение, че под *βασιλικῆς εὐνοίας* [= *ἡ εὐνοία τῆς βασιλείας*] трябва да се разбира василевсът на ромеите) или „царуващия на север от Дунав“. Поради изброените причини те отхвърлили първия и предпочели втория.

Тъкмо това тълкуване, за което няма съмнение, че е точно, обяснява много добре множественото число на *δεσποτῶν*. В своята реч анонимният автор изброил господарите (*δεσποτῶν*), към които биха могли да се обърнат — византийския император или „царуващия на север от Дунав“.

Сега да се върнем към титлата *δεσπότης*. Наистина В. Василевски е прав, когато казва, че авторът неслучайно е избрал това понятие. *Деспот* (лат. *dominus*) първоначално като народно наименование (заедно с *κύριος*) е една от официалните титли на византийския император,²⁴ който до 1163 г. единствен имал право на нея. Но и след тази дата тя се среща нееднократно — в документи и наративни текстове, по монети и печати — чак до средата на XIV в. (а дори и след това), когато е изместена окончателно от титлата автократор.²⁵ Тук едва ли е необходимо да привеждаме примери за употребата на титлата *δεσπότης*. За периода

²² Васильевский, Записка, с. 177.

²³ Anonyme de Hase, p. 42₇₀₋₇₇.

²⁴ L. Bréhier, L'origine des titres impériaux à Byzance (*Βασιλεὺς* et *δεσπότης*), BZ, 15, 1906, p. 164; F. Dölger, Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst, Byzantinische Diplomatie, S. 136—137; R. Guillard, Le Despote (*ὁ δεσπότης*), REB, 17, 1959, p. 52—89; idem, Recherches sur les institutions byzantines, Berlin—Amsterdam, 1967, II, p. 1—24; Ферјанчић, Деспоти, с. 3—8.

²⁵ Ферјанчић, Деспоти, с. 5.

който ни интересува, (X—XII в.), тя е засвидетелствувана освен в наративните текстове, във византийските тактики,²⁶ в епистоларните пометки,²⁷ монети²⁸ и печати²⁹.

И така употребата на тази титла, запазена продължително време единствено за императора, от анонимния автор безспорно не е случайна. С нея той назовал както византийския владетел, така и „царуващия на север от Дунав“. Това не бива да ни учудва, защото с *δεσπότης* са титулувани редица чужди владетели.³⁰ Следователно лицето, което заедно с византийския император е квалифицирано като *деспот*, а малко след това като *βασιλεύων*, не може в никакъв случай да бъде обикновен *ἀρχων*, *ἀρχηγός*, *ἡγεμών*. Безспорно е, че в случая имаме работа с един суверенен владетел, носещ с пълно право титлата *василевс*.

След тези необходими предварителни бележки да пристъпим към идентификацията на „царуващия на север от Дунав“. От изказаните досега различни съображения веднага трябва да отхвърлим онези от тях, които виждат в това лице печенежки вожд или хазарски владетел. Подобна идентификация противоречи и на трите изисквания, набелязани погоре: титлата, определението към нея, етническата картина и датировката на събитията. Що се отнася до подхвърленото напоследък мнение, че „царуващият“ бил *румънски княз*, то подобна мисъл трябва да бъде отхвърлена без каквото и да било подробно разглеждане и опровергаване. Тя противоречи не само на цялостната интерпретация на текста, но изобщо на тогавашната историческа действителност. За никакъв *румънски княз* (още по-малко *βασιλεύς*!), равностоен партньор на византийския император в края на X в., и дума не може да става.

При това положение остават другите две мнения — българският цар Симеон и някои от изброените киевски князе. Идентификацията на „царуващия“ с българския владетел Симеон е невъзможна най-малко поради две съображения: датировката на събитията и тяхното историческо обяснение, или казано по-точно, по времето на цар Симеон (края на IX — първата четвърт на X в.) липсват не само сведения, но нямат място и каквито и да било логически съображения за византийско присъствие в земите на североизток от дунавските устия. Негативното ни отношение към становището на Ф. Успенски, разбира се, не означава в никакъв случай, че „царуващият на север от Дунав“ не може да бъде идентифициран с български владетел. Но на тази възможност ще се спрем по-нататък.

²⁶ Oikonomides, Préséance, p. 47², 103²⁶, 147¹⁶⁻¹⁷, 249¹⁵.

²⁷ J. Darrouzès, Epistoliers byzantins du Xe siècle, Paris, 1960, V, n° 2, p. 218³⁻⁴; n° 5, p. 219¹⁵; n° 7, p. 221¹⁴; n° 13, p. 223¹¹; n° 19, p. 226⁸; Michel Italikos, Lettres et discours, édité par P. Gautier, Paris, 1972, n° 23, p. 173; n° 44; p. 291¹⁹.

²⁸ Wroth, Catalogue, II, p. 473, 474, 490, pl. LIV, 9, LV, 9, LVIII, 4; Morison, Catalogue, II, p. 592, pl. LXXXIX, AE 01, p. 625, 27; Hendy, Coinage, p. 72, 74, 89, pl. II, 14, 15, 16, 17; III, 4—6—10; p. 102—103, pl. IX, 1—5, 6—13.

²⁹ Κοροστатиопολοῦ, Μολυβδόβουλα, n° 282, σ. 81 (печат на император Никифор III Вотаниат). Други примери у Ферјанчић, Деспоти, с. 4, бел. 10.

³⁰ Примери за тази практика у Ферјанчић, Деспоти, с. 7. Към интересуващата ни епоха (X в.) се отнася интересното известие на някои автори, че Мария, внучката на Роман Лакапин, при сватбата си с българския цар Петър била радостна, защото се омъжила за мъж-цар и била провъзгласена за българска господарка (*δέσποινα Βουλγαρίων προσηγορεύθη*). Срв. E. Murlat, Georgii Monachi dicti Hamartoli Chronicon, p. 833²⁴—834¹; Theoph. Continuatus, p. 415⁷⁻⁸.

Преди това трябва да разгледаме мненията на редица учени, главно руски, според които „царуваният на север от Дунав“ трябва да бъде идентифициран с киевски княз. Поради изложените по-горе съображения (най-вече датировката на описаните събития) сме принудени да изоставим мисълта за Олег, Игор, Светослав и Ярослав. Следователно остава само предложената още от Ш.-Б. Хазе идентификация на въпросния владетел с княз Владимир (980—1015) — една идея, която намери сравнително малко привърженици (М. Левченко и след него Г. Литаврин), но за разлика от другите бе сторен опит за нейното обстойно обосноваване. Ето защо ще разгледаме подробно въпроса, отговаря ли киевският княз Владимир на набелязаните вече условия, без които идентификацията не може да бъде убедителна.

Получил ли Владимир някаква титла от Византия при сключения в 989 г. мирен договор, довел до християнизацията на Киевска Русия? Ако получил, каква била тя? Бил ли той василевс?

В основните извори за обсадата и превземането на Херсон от русите и кръщението на Владимир — руски и вазантийски — подобни сведения липсват. Византийските автори според установената практика назовават киевския владетел *αρχων*³¹ или само *τοῦ ἀνδρός αὐτῆς Βλαδιμηροῦ*.³² Тази липса на изворни данни обаче не е попречила на някои учени — М. В. Левченко, Г. Г. Литаврин, Д. А. Талис и напоследък Д. Оболенски — да твърдят, че в 989 г. Владимир бил удостоен с най-високата владетелска титла — *βασιλεὺς*.³³

Преценявайки тези мнения, естествено е да си зададем въпроса: поставил ли е Владимир подобно искане пред Византия? В руските летописи³⁴ се съобщава, че единственото условие на Владимир, за да върне Херсон на Византия, било неговото желание да получи за съпруга сестрата на двамата василевси Василий II и Константин VIII — Анна. В някои други текстове, пак руски, неговите условия са малко повече: „И даста емѣ сестру свою и

дафы многы прнслата къ нему и моцн стыхъ даста емѣ“³⁵, но, както се вижда, нито помен от искане за някаква титла, още по-малко царска.

На какво се основават тогава изказаните мнения в цитираната по-горе литература? Становищата на Г. Г. Литаврин и Д. А. Талис не са обосновани достатъчно убедително и което е по-важно, са по-предпазливи. Основното доказателство на М. В. Левченко е „Анонимът на Хазе“. Очевидно е обаче, че с една неизвестна величина трудно би могло да бъде доказано съществуването на друга величина (на останалите доказателства на М. В. Левченко ще се спрем по-сетне). Д. Оболенски също се е сблъскал с липсата на преки указания в изворите и за това се е принудил да прибегне

³¹ Skyl. Cedr., II, p. 444₆₋₈.

³² Ibidem, p. 478₂₀₋₂₁. Според В. В. Мавродин (Образование древнерусского государства, Ленинград, 1945, с. 326) Владимир получил от Византия титлата *σπλιτ* — *бълѣтъ*, но в изворите няма подобни указания.

³³ Левченко, Очерки, с. 336—337; същият, Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире, ВВ, III, 1953, с. 194—223; Литаврин, Записка, с. 121; Д. А. Талис, Русско-корсунские отношения, с. 111; Оболенскы, Byzantine Commonwealth, p. 200—201.

³⁴ ПВЛ, I, с. 76; ПСРЛ, I, под г. 6496 (= 988), стб. 109. Вж. Г. Острогорски, Киевский князь Владимир и Византия, в СД, IV, с. 140; същият, Историја Византија, с. 289; Dölger, Regesten, Nr. 776, 777, S. 99.

³⁵ Богусловский, Память и похвала, с. 151.

към някои допълнителни съображения. Според него положението на Владимир след покръстването му било подобно на положението на българския владетел Петър — син и наследник на цар Симеон, който получил титлата цар заради брака си с Мария Лакапин. По тази аналогия Владимир, който се оженил за сестрата на Василий II и Константин VIII, също бил почетен с царско достойнство.³⁶

Тези разсъждения на английския византолог не отговарят на действителността. Положението на Владимир в 989 г. в никакъв случай не може и не бива да бъде сближавано с положението на Петър в 927 г. Наистина българският владетел се оженил за внучката на византийския император, както Владимир получил за съпруга сестрата на двамата византийски василевси. Но с това се свършва общото в положението на двамата владетели. Петър не получил признание на царската си титла от Византия заради своя брак с Мария, защото тази титла била отстъпена на неговия знаменит баща Симеон в 913 г.³⁷ (в случая византийските историци и хронисти използват осъществения брак като оправдание за отстъпката, направена от Византия едно десетилетие и половина преди това). С цената на сключения мир и утвърждаването на царската титла на Петър империята успяла да отстрани постоянната заплаха, надвиснала над нея в продължение на повече от едно десетилетие, и най-вече претенциите на Симеон за титлата „*василевс на българите и ромеи*“.

Ако трябва да търсим аналогия за положението на киевския княз Владимир в 989 г., безспорно трябва да се обърнем към българската история от средата на IX в. — времето на налагането на християнството в Плиска от княз Борис. И наистина, като оставим настрана въпроса за брака, във всичко останало положението на двамата владетели — Борис и Владимир — било твърде близко, дори идентично. И двамата според сключените мирни договори се задължили да приемат християнската религия; и двамата получили нови християнски имена, имената на техните кръстници — Михаил (Михаил III) и Василий (Василий II);³⁸ и двамата били приети в „символичното семейство на владетелите“ (или преминали от една категория в друга),³⁹ и толкова. Разликата, както посочихме вече, е в това, че на Владимир била оказана честта да встъпи в брак с багренородна принцеса — един интересен и немаловажен факт,⁴⁰ който се обяс-

³⁶ Obolensky, Byzantine Commonwealth, p. 200—201.

³⁷ Острогорски, Автократор и самодержец, с. 303—317; idem, Die Krönung Symeon von Bulgarien, ИБАИ, IX, 1935, S. 275 sq.; idem, Историја Византије, с. 254. Опит за отхвърляне на това мнение у А. Σταυρίδου-Заφράκα, *Η συναντήση Συμεών και Νικολάου Α/Μυστίκων (Αύγουστο 913) στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού, Θεσσαλονίκη, 1972* (= *Βυζαντινά κείμενα και μελέται*, 3), с. 92—95. Възражения у Iv. Božilov, BHR, 1973, 4, p. 121—123.

³⁸ Duǝev, S. Vladimiro, col. 1325.

³⁹ Вж. по този въпрос Ф. Дьолгер. Средновековното семейство на владетелите и народите и българският владетел, Сп БАН, LXVI, с. 183 сл.; idem, Die Mittelalterliche „Familie der Fürsten und Völker“ und Bulgarenherrscher, dans „Byzanz und die europäische Staatenwelt“, Ettal, 1953, S. 167 sq.; idem, Die Familie der Könige im Mittelalter, ibidem, S. 37 sq. След покръстването си Владимир бил квалифициран като „духовен брат“ на византийските императори. Срв. D. Obolensky, The Relations between Byzantium and Russia, XIII международный конгресс исторических наук. Доклады конгресса, I, ч. 4, p. 208; idem, Byzantine Commonwealth, p. 200.

⁴⁰ Г. Острогорски, Киевски кнез Владимир, с. 140—142; същият, Историја Византије, с. 289—290.

нява с критичното положение на Византия и необходимостта от съюзник в лицето на киевския владетел.⁴¹

В изворите няма никакви данни двамата владетели да са получили някакви титли от Византия и без съмнение това се дължи не на незнание или мълчание на хронистите, но отговаря на действителното положение.⁴²

И така да се върнем отново към титлата на Владимир. Безспорно този въпрос може да бъде решен най-добре, като се обърнем към всички известия, преди всичко древноруските, които дават възможност в една или друга степен той да бъде решен.

А. *Писмени извори*. Указанията, които намираме там, са недвусмислени: „Н нача кнѣжнѣи Володимеръ въ Кнѣвѣ едннѣ“⁴³; „ѡ благовернемъ князи Володимеръ всеа Рускѣа зема“⁴⁴; „Се аз кнѣзь великнѣи Василѣи, нарицаемъ Володимеръ“⁴⁵. Особено интересно в това отношение е похвалното слово за Владимир, написано от митрополит Иларион. В този интересен текст Владимир е титулуван *каган*⁴⁶ — титла, която в един „Пролог“ от XVI в. е заменена с *князь*.⁴⁷ Тези данни, които имат руски произход, говорят убедително, че Владимир като владетел на Киев носил титлата *велик князь* за разлика от останалите руски князе.

Б. Като аргумент в подкрепа на схващането, че Владимир получил титлата *василевс*, М. В. Левченко привежда сечените от него монети. Тези монети са няколко типа, като основните схеми при изображенията им са две: 1) изображение на княза и Христос Пантократор; 2) изображение на княза или неговия християнски патрон и родовия знак на Рюриковичите.⁴⁸

Няма съмнение, че тези монети са подражание и са сечени по византийски образец.⁴⁹ Ето защо е трудно да приемем, че изображението

⁴¹ Подобна чест не била оказана на княз Борис поради факта, че тогава България трябвало да отстъпи, а Византия била страната, която диктувала условията на договора.

⁴² Според Г. Шлюмберже (Ерорée, II, р. 11—12) Владимир получил от Византия корона и други инсигнии, признаци на суверенен владетел, но той не го назовава *βασιλεύς* (empereur), а *grand prince*. Вж. също Dujčev, S. Vladimiro, col. 1325; J. Shepard, Some problems of Russo-Byzantine Relations, с. 860—с. 1050, The Slavonic and East European Review, LII, 1974, n° 126, р. 29. Подобни знаци на владетелско достойнство вероятно е получил и княз Борис в 864 г., с които е изобразен на някои миниатюри (вж. тук, с. 111).

⁴³ ПВЛ, I, с. 56 под г. 6488 (=980), с. 74, 75; ПСРЛ, I, стб. 79; ПСРЛ, II стб. 67.

⁴⁴ Богуславский, Память и похвала, с. 143.

⁴⁵ Зимин, Памятники, с. 237, 244 (Уставът на княз Владимир).

⁴⁶ Müller, Des Metropolitien Ilarion, S. 22⁵⁻⁶, 38¹¹⁻¹², 38²⁰, 39¹³. Вж. също Приложение I (S. 180) към 22⁵ — миниатюра от Мусин-Пушкинския сборник (1414 г.), на която е представен княз Владимир със синовете си Борис и Глеб, с надпис „Когану нашему Володимиру“. Тук ще бъде интересно да отбележим мнението на Р. С. Липец (Эпос и древняя Русь, Москва, 1969, с. 37): Образът на княз Владимир от билините е по-скоро образ на езически господар, отколкото на християнски владетел!

⁴⁷ Müller, Des Metropolitien Ilarion, S. 100, varia lectiones.

⁴⁸ М. И. Сотникова, Неразысканные экземпляры русских монет X—XI вв., Труды государственного Эрмитажа, XIII, Ленинград, 1971 (Нумизматика, 4), с. 139. Подробно описание на монетите на Владимир вж. на с. 140—150, табл. I—III. Вж. също В. Л. Янин, Денежно-монетные системы русского средневековья, с. 166—168.

⁴⁹ Schlumberger, Ерорée, II, р. 12.

на Владимир, имитиращо изображенията на византийските императори,⁵⁰ може да служи за доказателство, че той притежавал царска титла. За илюстрация на тази мисъл ще отбележим, че подобен е случаят с изображенията на княз Борис в „Учителното евангелие“ (руски препис от XII—XIII в.) и в „Слово на св. Иполит за антихриста“ (края на XII—XIII в.),⁵¹ както и мадридският ръкопис на хрониката на Йоан Скилица — миниатюри на л. 67 V^b ⁵², където българският владетел е представен с облеклото и инсигниите на византийски император,⁵³ но това, разбира се, не означава в никакъв случай, че Борис бил удостоен с царска титла.

В случая искаме да отбележим още едно обстоятелство — до известна степен неточната представа на М. В. Левченко за монетните изображения на Владимир. Тук ще се задоволим да цитираме направеното от М. П. Сотникова описание: „Князь на престоле. На голове *шапка* с кръстъм и подвесками. В правой руке — скиптер с крестом. Слева *княжеский* знак в виде трезубца.“⁵⁴

В. Като друг аргумент в подкрепа на царската титла на Владимир обикновено се привежда откритият от В. В. Хвойко в с. Белгородка (някогашния град Белгород, близо до Киев) през 1908 г. печат. Печатът е лошо запазен и разчитането му е предизвикало значителни разногласия.⁵⁵ На едната му страна (на латински) се чете: ...rator, а на другата: а се его з... Освен предложеното отдавна четене [impe]rator, / а се его з[наменне], подкрепено в последно време от Д. Оболенски,⁵⁶ съществуват и други тълкувания. Така например А. В. Соловьев предложи следното четене: [Basil autoc]rator / [Владимѣрь на столѣ] а се его з[наменне];⁵⁷ Г. Вернадски⁵⁸ предложи разчитането (monoc)rator — по аналогия с титлата самодържец, употребена от митрополит Иларион в неговото слово за Влади-

⁵⁰ За изображенията на византийските императори вж. основното съчинение на А. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris, 1936 (London, Variorum reprints, 1971), passim, особено р. 10—26.

⁵¹ Относно идентификацията на тези изображения има някои спорове, но опитите да се отрече, че на тези миниатюри е представен българският княз Борис (852—889), не са убедителни. Вж. Н. Мавродинов, Връзки между българското и руското изкуство, София, 1955, с. 29; В. Иванова-Мавродинова, За украсата на ръкописите на Преславската книжовна школа, сб. Преслав, I, София, 1969, с. 108—110; В. Гюзелев, Княз Борис I, София, 1969, с. 490, б. 147; същият, Коя е Ана от новооткрития двуезичен преславски надпис, ИПр, 1967, 6, с. 84, бел. 11; А. Boschkov, Die Bulgarische malerei, München, 1969, S. 51, fig. 21; Ем. Михайлов, Българо-руските културни взаимоотношения от края на X до началото на 30-те години на XIII в. в руската и българската историография, ГСУ ФИФ, LX, 1966, с. 234—235.

⁵² Ат. Божков, Миниатюри от мадридския ръкопис на Йоан Скилица, София, 1972, с. 54, фиг. 20; с. 143, 199.

⁵³ Н. Мавродинов, Връзките, с. 29—30; В. Иванова-Мавродинова, За украсата, с. 108.

⁵⁴ М. П. Сотникова, Неразысканные экземпляры, с. 140, табл. I.

⁵⁵ Н. Петров, Южнорусские металлические вислые печати до татарского периода, ТКДА, 54, 1913, 5, с. 62—63 (без снимка). Вж. В. Янин, Актовые печати древней Руси X—XV вв., I. Печати X—нач. XIII вв., Москва, 1970, с. 43, рис. 5.

⁵⁶ Мнение, изказано на Dumbarton Oaks Symposium. Вж. Speculum, XXX, 1955, 2, р. 299.

⁵⁷ А. В. Соловьев, О печати и титулах Владимира святого, BSL, IX, 1947, 1, с. 44. Критика на това четене у А. П. Каждан, ВВ, XV, 1959, с. 232.

⁵⁸ G. Vernadsky, Рец. на H. Paszkiewicz, The Origin of Russia, New York, 1954, Speculum, XXX, 1955, 2, р. 299.

мир;⁵⁹ докато В. Н. Лазарев, спирайки се бегло на печата, прие, че въпросът за титлата на Владимир остава открит.⁶⁰

Правилното решение на този труден въпрос бе набелязано още от Н. П. Лихачев,⁶¹ който убедително по мнението на редица специалисти⁶² доказва, че в случая имаме работа с лошо запазен екземпляр от византийски императорски печат. Една бегла аналогия с печати на руските князе от XI—XII в. показва, че това мнение е напълно основателно. Във всички печати, известни досега, титлата на техните собственици независимо от положението им е *ἄρχων*.⁶³

Г. Обикновено като аргумент, и то един от най-сериозните, в полза на схващането, че Владимир получил царско достойнство от Византия, е титлата на неговата съпруга Анна. „В руските летописи тя е титулувана *царица*: „преставн са црца Володимера Анна.“⁶⁴ Трябва да отбележим обаче, че тази своя титла Анна дължала не на брака си с киевския владетел (каквото е случаят на Мария Лакапин при брака ѝ с цар Петър), а на своя произход — багренородна принцеса, дъщеря на василевс (Роман II) и сестра на василевси (Василий II и Константин VIII). В случая *царица* съответствува на гр. *βασιλεια*, което има две значения: царица (василиса) и дъщеря на царя, княгиня. В древноруските текстове титлата царица е употребена тъкмо с това нейно второ значение — княгиня.⁶⁵ Това тълкуване се подкрепя от факта, че в някои текстове Анна е титулувана не царица, а княгиня. Такъв е случаят например с „Устава на княз Владимир“ — както в първоначалната „потвърдителна грамота“⁶⁶, така и в по-късните редакции на този паметник.⁶⁷

Че Анна дължала титлата си царица (доколкото тя била употребявана) на своя произход, а не на положението си в Киев, можем да се убедим, като хвърлим един бегъл поглед на руските летописи. Какво наричаме там? Редица киевски владетелки след Анна са титулувани *княгини*. Например: „Преставнса жена Ярославла княгини.“⁶⁸ Но под год. 6561 (=1053) е отбелязано: *ѿ Всеволода роднса снъ н нарече нма ему Володимеръ ѿ црцѣ грѣкынѣ (грекѣинн)*⁶⁹; „Оу Всеволода роднса снъ Володимеръ ѿ црцѣ грѣкыноу“⁷⁰. В случая царицата гъркиня е съпругата на великия киевски княз Всеволод Ярославович, дъщеря на император

⁵⁹ Богуславский, Память и похвала, с. 154.

⁶⁰ В. Н. Лазарев, Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской, ВВ, XV, 1959, с. 152, бел. 17.

⁶¹ Н. И. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, Труды музея палеографии, вып. 1, 1928, с. 168—170.

⁶² А. П. Каждан, ВВ, XV, 1959, с. 232; същият, BSI, XXIII, 1972, 1, р. 146. Подробно обосноваване на това схващане у В. Л. Янин, Актовые печати, I, с. 42—43.

⁶³ Вж. някои примери тук, с. 113.

⁶⁴ ПВЛ, I, с. 129, под г. 6519 (=1011) = ПСРЛ, II, стб. 114; ПСРЛ, I, стб. 111 = ПВЛ, I, с. 87.

⁶⁵ Schumberger, Еропée, II, р. 2; J. Schepard, Some problems, р. 29.

⁶⁶ Зимин, Памятники, I, с. 235.

⁶⁷ Пак там, с. 244.

⁶⁸ ПВЛ, I, под г. 6558, с. 104; ПСРЛ, I, стб. 155; ПСРЛ, V, стб. 143.

⁶⁹ ПСРЛ, I, стб. 160; ПВЛ, I, с. 108.

⁷⁰ ПСРЛ, II, стб. 149.

Константин IX Мономах, която според едни учени се е наричала Мария,⁷¹ а според други — Анастасия⁷².

Както се вижда, случаят с дъщерята на император Константин IX Мономах е подобен на случая с Анна. И тази киевска владетелка е титулувана *царица*, но не поради брака си с великия княз Всеволод Ярославович, а поради своя произход. И при нея, както и при Анна, на руска почва имаме замяна на титлата, която носи поради положението си във Византия, с титлата *велика княгиня*.⁷³

Едва ли е необходимо да привеждаме повече примери. Изводът се налага от само себе си: в руските летописи са титулувани царици само онези киевски владетелки, които са имали гръцки произход или по-точно дъщери на византийски императори. Но в повечето случаи тяхната титла *царица* била постепенно изоставяна и съобразно с новото им положение — съпруги на великите киевски князе, те били титулувани *княгини* или *велики княгини*.

С това аргументите в подкрепа на схващането, че в 989 г. Владимир получил царско достойнство от Византия, отпадат.⁷⁴ Владимир независимо от покръстването си и женитбата си с Анна продължил да носи титлата *княз* или *велик княз*. В края на Х в. пред него не стоял въпросът за получаване на царска титла, тъй като обществено-политическото състояние на Киевското княжество и останалите руски земи не предлагало условия за зараждането и още по-малко за осъществяването на подобна идея. През следващите столетия руските владетели продължавали да се титулуват княз, велик княз (киевския владетел),⁷⁵ каган или *ѧрхон*.⁷⁶

Стремез към получаването на царско достойнство в Русия се появил едва през втората половина на XV в. при великия московски княз Иван III Василевич и бил във връзка с три важни събития в живота на Източна Европа и самата Русия: падането на Константинопол (1453 г.), отхвърлянето на татарската зависимост от Русия (1480 г.) и обединението на ру-

⁷¹ В. Л. Янин — Г. Г. Литаврин, Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха, Историко-археологический сборник, Москва, 1962, с. 204—221; A. V. Soloviev, Marie, fille de Constantin IX Monomaque, Byz., XXXII, 1963, p. 241—248.

⁷² В. Г. Брюсова, К вопросу о происхождении Владимира Мономаха, BB, XXVIII, 1968, с. 127—135.

⁷³ А. Востоков, Описание рукописей Румянцевского музея, СПб., 1842, с. 574 (приписка в Синодик от Видубицкий монастырь); В. Г. Брюсова, К вопросу, с. 129.

⁷⁴ Едва ли има смисъл да се спираме на аргумент като „честолюбието“ на Владимир (Левченко, Очерки, с. 366). Дори да допуснем, че киевският княз бил дотолкова честолюбив, че да претендира за титлата *βασιλεύς*, то тези му стремежи не са намерили никакво отражение в изворите. Достатъчно е да направим едно сравнение със Симеон — неговите усилия да получи титлата *βασιλεύς*, а след това „василевс на българи и ромен“, за да се убедим, че при Владимир няма нищо подобно.

⁷⁵ В някои от посланията на Иван Грозни се говори, че Владимир Мономах получил от Византия царско достойнство и царски венец — сведения, които безспорно отразяват една късна легенда. Срв. Ив. Дуичев, Византия и византийская литература в посланиях Иван Грозного в „Slavia Orthodoxa“, XI, p. 165.

⁷⁶ За титлата *ѧрхон*, употребявана от руските князе, вж. редица печати у В. Л. Янин. Актовые печати, I, с. 16, 17, 20, 21, 22; табл. 3₂₁, 25—28; 4₃₁; A. V. Soloviev, „ѧрхон“ *Ровлас*, Byz., XXXI, 1961, I, p. 37—44 (=Hommage G. Ostrogorsky). Напоследък А. Соловьев публикува един интересен печат, чиято легенда гласи: *Ѧвѧтожи воѧѧи тѧ ѡѧ доѡлѧр Ѧвѧрѧ ѧрхонѧ пѧсѧс Ѧровлас*. Печатът е принадлежал на третия син на Ярослав Мъдри — Всеволод (Всеволод управлявал цяла Русия като велик киевски княз [1088—1093]) след смъртта на даматата си първородни братя. Срв. A. V. Soloviev, Un sceau gréco-russe du XIe siècle, Byz., XL, 1970, 2, p. 435—436 (=Hommage au R. P. R. — J.-Loenertz).

ските земи около Москва. Царското достойнство било получено за първи път от Иван IV Василевич — Грозни в 1547 г.⁷⁷

Заклучението от цялото това обстойно изучаване на въпроса за титлата на киевските владетели е, че споменатият в текста на „Анонимът на Хазе“ *царуващ на север от Дунав* не може да бъде идентифициран нито с Владимир, нито с който и да бил киевски княз.

До това заключение достигахме и като хвърлим един, макар и бегъл поглед върху другите белези, изтъкнати в началото, които помагат за идентификацията на споменатото лице. В никакъв случай киевският княз не може да бъде назован *τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἱστροῦ βασιλεύοντα* (тук безспорно се налага сравнение с *καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἱστροῦ*, но на това ще се спрем по-нататък) и едва ли ще бъде необходимо да доказваме факта, че Киевска Русия не е господствувала над земите на север от Долни Дунав (с изключение на краткотрайното пребиваване на Светослав). На тази идентификация („царуващият“ — киевски владетел) противоречи етническата картина долнодунавските земи. В никакъв случай (при положение, че „царуващият“ е идентичен с киевския княз) не можем да допуснем, че варварите, *ἐπλήκτοσι, οἰκίῳι, προσέχοντες* били руси.

Кой е „царуващият на север от Дунав“? Отхвърлянето на предложените дотук идентификации (киевския княз, печенежки вожд, хазарски владетел), от една страна, локализацията на описаните в „Анонимът на Хазе“ събития, тяхната датировка и историческо обяснение и най-вече демографският облик, от друга страна, водят към идентификацията на *τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἱστροῦ βασιλεύοντα* с български владетел. Какви са доказателствата?

I. Титлата *βασιλεύς*. Както убедително доказва още преди четири десетилетия Г. Острогорски,⁷⁸ царското достойнство било признато на Симеон от Византия през август 913 г. Всички опити да се опровергае това схващане или да се изтълкува по друг начин сцената, разиграла се във Влахернския дворец, са неубедителни и неоснователни.⁷⁹ Тази титла на българския владетел е засвидетелствувана в различни варианти както на неговите оловни печати,⁸⁰ така и в някои старобългарски текстове.⁸¹ Царското достойнство на българските владетели било окончателно признато

⁷⁷ Вж. по този въпрос В. Савва, *Московские цари и византийские василевсы*, Харьков, 1901, с. 271; Н. Schaefer, *Moskau des Dritte Rom*, Hamburg, 1929, S. 37 sq.; Г. Острогорски, *Автократор и самодержац*, с. 347; D. Obolensky, *The relations between Byzantium and Russia*, p. 209—210.

⁷⁸ Острогорски, *Автократор и самодержац*, с. 303—317; същият, *Историја Византије*, с. 254; idem, *Die Krönung Symeon*, S. 275 sq.

⁷⁹ Всички схващания, както и опит за отхвърляне на становището на Г. Острогорски у А. Σταυρίδου-Ζαφράνα, *Ἡ συναντήση*, passim. Критика у Iv. Božilov, BHR, 1973, 4, p. 121—123.

⁸⁰ Досега са известни редица оловни печати на Симеон, които се различават по своята легенда: *Συμεὼν βασιλεύς* (Т. Герасимов, *Оловни печати на българските царе Симеон и Петър*, ИБАИ, 12, 1939, с. 354—357; Beševliev, *Inscriften*, I, Nr. 88, 329—330); *Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ῥωμαίων* (Т. Герасимов, *Три старобългарски моливдовула*, ИБАИ, 8, 1934, с. 350 сл.; Beševliev, *Inscriften*, I, Nr. 89b, S. 330—331); *Συμεὼν βασιλεὺς πολὰ αὐτὴ τὰ ἔτη Ἑρμονικὸς βασιλεὺς πολὰ τὰ ἔτη* (Т. Герасимов, *Новооткрит оловен печат на цар Симеон*, ИАИ, 23, 1960, с. 67—70; Beševliev, *Inscriften*, I, Nr. 90, S. 331—332; Dujčev, *Medioevo*, III, p. 188).

⁸¹ „Похвалата на цар Симеон“ у А. И. Соболевски, *Черковнославянските стихотворения от IX—X в.*, СбНУНК, XVI—XVII, 1900, с. 320; Дуйчев, СБК, I, с. 77; A. Vaillant, *Textes vieux slaves*, I, Paris, 1967, p. 79.

нато с мира от 927 г.,⁸² когато Петър се отказал от политиката на своя баща и най-вече от неговата заветна мисъл да бъде признат за „василевс и автократор на българи и ромеи“. Българските владетели са носели царската титла до покоряването на българската държава от Византия в 1018 г. и тук едва ли е необходимо да привеждаме примери за нейната употреба.⁸³

Ще посочим обаче няколко текста, различни по произход, в които вместо титлата *βασιλεύς* е употребено причастие (презентно или перфектно) от глагола *βασιλεύω* — нещо, което е твърде интересно и има съществено значение при решаването на разглеждания от нас въпрос.

1. *Ἐπὶ Πέτρου γὰρ βασιλεύσαντος ἐν Βουλγαρίᾳ*⁸⁴ (В същата грамота малко преди това е казано: *ὕπὸ Πέτρου τοῦ βασιλέως*⁸⁵).

2. *...εἰς τὸν Σαμουὴλ ἐκείνον καὶ τὸν τοῦτον ἀδελφὸν Ἀαρὼν, τοὺς πρὸ μικροῦ τοῦ παντὸς γένους ἄρξαντάς τε καὶ βασιλεύσαντας*.⁸⁶

3. *...βασιλεύοντος ἐν τῇ Βουλγαρίᾳ Καλλιμάχου τοῦ Ἀσάν*...⁸⁷

4. *...βασιλεύοντος τότε ἐν Βουλγαρίᾳ Ἰωάννου τοῦ Ἀσάν, υἱοῦ τοῦ βασιλέως Ἀσάν τοῦ γέροντος*⁸⁸ (няколко реда по-долу: *βασιλεῖ τῶν Βουλγάρων Ἰωάννη τῷ Ἀσάν*...⁸⁹).

5. *† Βασιλεύοντος τοῦ (εὐσεβεστάτου μεγάλου βασιλέως Ἰωάννου (τοῦ, Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ) υἱοῦ αὐτοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Μιχαὴλ τοῦ Ἀσά /μη...*⁹⁰

II. Определението *τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ*.

Един от основните въпроси при идентификацията, както вече отбелязахме, е кой източноевропейски християнски владетел би могъл да бъде характеризирен по този начин? Може ли той да бъде българският владетел? Доколкото ни е известно, срещу подобно допускане са правени две възражения: България се простира на юг от Дунав и въпросът, дали имала отвъддунавски владения, е спорен (Ф. Вестберг);⁹¹ един византийски автор не би назовал българския владетел „царуващ на север от р. Дунав“ (М. В. Левченко).⁹²

а. На първия въпрос може да се отговори значително по-категорично и по-положително, отколкото по времето на Ф. Вестберг (въпреки че преди него са изказвани редица, и то добре аргументирани, мнения за съществуването на „Отвъддунавска България“ — Енгел, Тунман, Шафа-

⁸² Златарски, История, I, 2, с. 495 сл. и особено 504. Вж. например обръщението на константинополския патриарх Теофилакт към българския владетел: *Πέτρω Βουλγαρίας βασιλεῖ* (Iv. Dujčev, L'epistola sui Bogomili del patriarca costantinopolitano Teofilatto dans „Medioevo“, I, p. 311).

⁸³ За титлата на Иван Владислав — „цар и самодържец“, вж. Й. Заимов, Битолският надпис на Иван Владислав, самодържец български, София, 1970; Божилков, Битолският надпис, с. 84—100.

⁸⁴ Иванов, БСМ, с. 556; ГИБИ, VI, с. 45.

⁸⁵ Пак там, с. 44.

⁸⁶ Psellios, Chronographie, XL, p. 77₁₆₋₁₈.

⁸⁷ Codices manuscripti graeci Reginae Suecorum et Pii pp. II bibliothecae Vaticanae, recensuit et digessit H. Stevenson, Romae, 1888, p. 15; Σπ. Αάμπρου, NE, Z', 1910, n° 32, σ. 35.

⁸⁸ *Βίος καὶ πολιτεία τῆς δόξης μεγάλου Παρασκευῆς τῆς νέας τῆς ἐξ Ἐπιβατῶν, Ματθαίου τῷ καλινῷ μητροπολίτῃ Μυρσέων συγγραφείς* apud A. Παπαδόπουλου Ὑπερμεῶς, Ἀνάλεκτα, I, σ. 447₁₄₋₁₅.

⁸⁹ Ibidem, 448₁₋₂.

⁹⁰ Beševliev, Inschriften, II, Nr. 160, S. 109.

⁹¹ Westberg, Fragmente, S. 73.

⁹² Левченко, Очерки, с. 371.

рик, Рамбо, Ксенопол, Ончул).⁹³ В днешно време едва ли има съмнения, че през втората половина на X в. българската държава все още имала владения, разположени отвъд Дунав. Земите на североизток от реката се намирили под българска власт до 971 г. — тяхното покоряване от Византия, когато там била образувана стратегията Западна Месопотамия.⁹⁴ Що се отнася до земите на северозапад от река Дунав — Банат и Трансилвания, то те останали български до самия край на X в. и едва след падането на Видин (1003 г.), откъснати от другите български територии, били изложени на маджарски нашествия и окупация.⁹⁵

б. Отговорът на второто питане не може да бъде толкова категоричен, но все пак можем да предложим едно задоволително обяснение. Без съмнение изразът *τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα* (подобен на *καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ*)⁹⁶ трябва да бъде сближен с понятието *Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ*, засвидетелствувано в някои византийски хронисти от IX—X в.⁹⁷ По времето на най-голямото териториално разширение на българската държава (Симеон) р. Дунав я разделяла на две части — на юг от реката и на север от нея (изразът *τὸν ἐντὸς Ἰστροῦ Βουλγάρων* се употребявал чак до XIV в.),⁹⁸ и служела като белег за по-точната локализация на някои събития.

Тъкмо такъв е и разгледаният от нас случай. Анонимният автор живеел на север от Дунав — в това няма никакво съмнение, и той съвсем правилно би могъл да характеризира един български владетел като *царуващ на север от Дунав* най-малко поради две съображения. Първо, в самия край на X в., както видяхме, България все още имала отвъддунавски територии и, второ, авторът на Анонима имал работа с въпросния владетел тъкмо като с лице, което царува⁹⁹ на север от реката — нещо, което не означава, разбира се, че той не царува на юг от нея.¹⁰⁰ В случая

⁹³ Вж. тук, Приложение VI.

⁹⁴ Божилков, Византийското господство, с. 75—95; тук, Приложение VII.

⁹⁵ Данни за българското господство в тези земи през X в. се съдържат в някои маджарски хроники, най-вече в съчинението на т. нар. Анонимен нотарий на крал Бела III (P. Magister qui anonymus dicitur Gesti Hungarorum, Scriptores rerum hungarorum, ed. E. Szentpetery, Budapestini, 1938, p. 13—117). Вж. П. Никол, Съдбата на северозападните български земи през средните векове, БИБ, III, 1930, I, с. 115—116; Г. Фехер, Влияние на българската черква в Маджарско, сб. В. Н. Златарски, София, 1925, с. 485—498; Стр. Лишев, Някои данни за феодалните отношения в България през X в., ИИБИ, 6, 1956, с. 426 сл.; същият, За генезиса на феодализма в България, София, 1963, с. 161—162; същият, Българският средновековен град, София, 1970, с. 151—152; В. Търкова-Займова, Ролата и административната организация, с. 68; Ив. Венедиков, Първият брак на Гаврил Радомир, Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов, София, 1973, с. 151; Božilov, Jurap Dimitre, p. 19. Някои от известията на „Анонимния нотарий“ се оспорват от G. Görffy, Formation d'états au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum“, Nouvelles études historiques, I, Budapest, 1965, p. 27—53, докато Г. Моравчик (Der ungarische Anonymus über die Bulgarien und Griechen, RESEE, VII, 1969, I, S. 167 sq.), отнася събитията към по-ранна епоха.

⁹⁶ За този израз вж. тук, с. 70 сл.

⁹⁷ Вж. тук, Приложение VI.

⁹⁸ N. Gregoras, I, IX, I, p. 390₈₋₁₁. Вж. тук, Приложение VI.

⁹⁹ Вж. в този смисъл Милюков, Греческой топарх, с. 6.

¹⁰⁰ В колективния доклад на румънските учени Кондураки, Барня и Дякону, изнесен на XIII международен конгрес по византология в Оксфорд (Recherches, p. 188), е направен тъкмо такъв опит: „d'un puissant chef qui vivait quelque part au nord du Danube.“ Едва ли трябва да доказваме, че глаголет *βασιλεύω* (в нашия случай *βασιλεύοντα*) в никакъв случай не може да бъде преведен с *vivre*!

събитията се развивали в откъддунавските земи, чийто суверен бил този владетел, и затова анонимният автор си позволил подобна характеристика.

Разбира се, не бива да забравяме и стремежа на автора към деконкретизация, да избягва, доколкото може, употребата на лични имена и топоними. Все пак в случая той нарушил тази своя практика. Вместо очакваното *εἴτε ὁμοροὶ ὄντες τὸν βασιλεύοντα* той употребил един по-разгърнат израз: *εἴτε ὁμοροὶ ὄντες τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα*. Това негово „разточителство“ ни улеснява до голяма степен както при идентификацията на лицето, така и при локализацията на събитията.

III. Най-сетне в полза на идентификацията на „царуващия на север от Дунав“ с български владетел убедително свидетелствува демографският облик на земите, в които се развивали събитията. При установените по-горе взаимоотношения между отделните народностни групи, споменати от анонимния автор, т. е. „царуващият“, варварите, *ὀμιόβατοι, ὀλίκοι, ἄνθρωποι, προσέχοντες*, принадлежащи към една етническа общност¹⁰¹, и при неоспоримия факт, че в края на X в. преобладаващият етнически елемент в долнодунавските земи бил българският, изводът се налага от само себе си: никой друг владетел освен българският не отговаря на тези условия.

Кой е този български владетел? Историческото обяснение на събитията и тяхната датировка¹⁰² водят до заключението, че зад *τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα* се крие българският цар Самуил.¹⁰³

4. ИСТОРИЧЕСКО ОБЯСНЕНИЕ И ДАТИРОВКА НА СЪБИТИЯТА

Както свидетелствуват реалиите на текста — преди всичко локализацията и демографският облик, — разказът на анонимния автор се свързва със съдбините на българските земи, разположени на север-североизток от Долни Дунав, в края на X в. Преди да пристъпим към историческото обяснение на Анонима, необходимо е да хвърлим един, макар и бегъл поглед върху миналото на тези области. Тъй като отделните етапи от тяхното историческо развитие са разгледани обстойно на други места, тук ще се задоволим да набележим само някои по-важни събития и моменти, свързани с историята на Първото българско царство.

От IV в. насетне присъствието — военно и политическо — на Източната Римска империя в земите откъд дунавските устия било само номинално. Те били предоставени негласно на различните „варварски“ народи и племена, идващи от изток. Както вече имаме възможност да отбележим,¹ те се свързали с трайно присъствие на български етнически еле-

¹⁰¹ Вж. тук, с. 83.

¹⁰² Вж. тук, с. 117 и сл.

¹⁰³ При тези идентификация би могло да възникне възражението, че до 977 г. български цар бил Роман и едва след неговото пленяване от византийците Самуил станал пълновластен и суверенен владетел на България. Положението на Роман в българската държава след въстанието на комитопулите и бягството му от Византия все още не е изяснено достатъчно убедително. Повечето учени са склонни да отхвърлят мисълта, че Роман заемал българския престол до 977 г. Вж. някои посочвания у Божилов, Битолският надпис, с. 99, бел. 132.

¹ Вж. тук, с. 83—102.

менти през втората половина на петото столетие. Тогава там или, както се изразява Йорданес,² в „*extrema minoris Scythiae*“³ се настанили част от хуните, предвождани от Атиловия син Хернак, и заедно с тях онези българи, които били увлечени от хунското движение към Централна Европа.

Към средата на VI в. по северозападното крайбрежие на Черно море чак до левия бряг на Дунав се появили българите-кутригури.⁴ Оттам те предприемали своите набези в земите на империята. Но тяхното господство продължило сравнително кратко време, тъй като наскоро след това северодунавските области попаднали под властта на аварите. С възникването на „Велика България“ господството на аварите в Северното Черноморие било ликвидирано. Трудно е обаче да се каже дали земите, разположени по северния бряг на Долни Дунав, се намирали все още под аварска зависимост или изпитвали влиянието на Кубратовата държава.

Средата на седмото столетие отбелязала нов етап в съдбините на тези земи. Тази промяна била свързана с появата на Аспаруховите българи след смъртта на Кубрат⁵ в областта на Долния Дунав. Те овладели земите между реките Днестър и Серет и се настанили трайно в тях. Ханската резиденция, т. нар. Онгъл,⁶ била разположена в най-южната част на междуречието Серет, Дунав и Прут (Галацкия укрепен лагер).⁷ От този момент насетне северодунавските области свързали трайно съдбините си с българската държава.

И наистина не само Онгълът, но и цялата територия между Серет и Днестър след преместването на държавното средище на юг от Дунав съставлявала част от българската държава. В края на VII в. земите отвъд Дунав били арена на откъслечни стълкновения с хазарите, в едно от които намерил своята гибел първостроителят на българската държава хан Аспарух. През осмото столетие те станали плацдарм за активни военни действия на българите на североизток от Долни Дунав, довели до значително разширяване на територията на младата държава.⁸

В началото на IX в. византийските хронисти определено говорят за *Boulgaria êkêiden toû "Istrou potamou* — отвъддунавските земи на българската държава,⁹ чийто най-голям териториален обхват достигнал по времето на хан Омуртаг (814—831) — от Тиса на запад до Днепър на изток. И през тези години, т. е. първата половина на IX в., българските земи по Северозападното Черноморско крайбрежие били използвани като изходна точка за нападение на българите срещу земите на изток от Днепър, подвластни на хазарите.¹⁰

Известна промяна в съдбините на българските земи на североизток от Долни Дунав донесло новото раздвижване на номадските народи,

² Getica, § 266, p. 174.

³ За тълкуването на това понятие вж. В. Бешевлиев, *Extrema minoris Scythiae*, ИОМТ и БИД, с. 139—141; idem, в „In memoriam Constantini Daicoviciu“, p. 35—37.

⁴ Вж. тук, с. 86 и сл.

⁵ За годината вж. тук, с. 90, бел. 74.

⁶ Theophanes, p. 357²⁷—358⁵; Nicephorus, p. 35⁵—12.

⁷ Вж. тук, Приложение V.

⁸ Вж. тук, Приложение VI.

⁹ Вж. тук, Приложение VI.

¹⁰ Božilov, Inscriptions, p. 72—76.

идващи от Средна Азия (IX в.). Първи в Северното Черноморие се появили маджарите,¹¹ които за известно време в края на столетието (889 — 896) обитавали българските земи между реките Буг и Днепър.¹²

По-голямо влияние върху съдбините на Северното Черноморие, включително и върху българските владения, оказали печенезите. Българската държава обръщала сериозно внимание на своите съседи от североизток и в лицето на един проницателен владетел като цар Симеон се стараела да поддържа приятелски и съюзнически отношения с тях — отношения, продължили чак до окончателното покоряване на България от Византия (1018 г.). По всяка вероятност в резултат на тези близки връзки между българи и печенези, които по думите на патриарх Николай I Мистик почивали на бракове между представители на двата народа,¹³ българската държава доброволно се изтеглила от някои територии на Северното Черноморско крайбрежие и в средата на десетото столетие границата между България и някои от печенежките племена минавала по Днестър.¹⁴

Шейсетте години на десетото столетие донесли сериозна промяна в българо-византийските отношения — нарушаване на четиридесетгодишния мир, установен с договора от 8. X. 927 г.¹⁵ То било повратен момент и в съдбините на земите, разположени на север от Долни Дунав. Как се стигнало до това? През 966 г.¹⁶ в Константинопол пристигнали български пратеници, за да получат редовния годишен данък, който империята изплащала на българската държава. Разгневен от подобно искане, император Никифор Фока заповядал да бичуват българските пратеници и да ги прогонят. Наскоро след това той предприел поход срещу България, но без да навлезе по-дълбоко в нейните предели, се завърнал във византийската столица. В по-нататъшните си действия срещу българската държава Никифор Фока прибегнал до един ход, често използван от империята — потърсил съюзник, който да насочи срещу България. Този път изборът на византийския император паднал на киевския княз Светослав.¹⁷

През пролетта или лятото на 968 г.¹⁸ русите със своите лодки еднодръвки достигнали до устието на Дунав и разбили изпратената им на среща българска войска. Тази бърза победа ги направила господари на Североизточна България. Наскоро след този успех Светослав бил принуден да се завърне в родината си, тъй като печенезите заплашвали неговата столица Киев. На следната 969 г. той отново се появил на Балкан-

¹¹ За годината и обстоятелствата на появата на маджарите в Източна Европа вж. Božilov, *Inscriptions*, p. 74 и посочената там литература. Схващането, че маджарите обитавали южноруските степи от V до IX в., се поддържа в новоизлязлата книга на A. Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapest, 1975 (= *Studia Historica*, 85), p. 7, 47 sq.

¹² Ив. Божилов, Към историята на „Отвъддунавска България“ (края на VII—X в.) (кандидатска дисертация), София, 1970, с. 180—208; същият, България и печенезите, с. 39 бел. 16.

¹³ Nicolas I, *Letters*, n°9, p. 58_{105—112}; Божилов, България и печенезите, с. 52.

¹⁴ Божилов, България и печенезите, с. 18.

¹⁵ Златарски, История, I, 2, с. 497—511; Острогорски, История Византије, с. 258—259.

¹⁶ Златарски, История I, 2, с. 545.

¹⁷ L. Diapontus, p. 63_{5—13}; Skyl. Cedr., II, p. 372_{8—12}; Златарски, История, I, 2, с. 548; Schiumberger, Nicéphor Phocas, p. 559, 561—563.

¹⁸ Златарски, История, I, 2, с. 551. Според Шлюмберже това е станало през 967 г. (Nicéphor Phocas, p. 569).

ския полуостров и успял да овладее цяла Източна България и достигнал до византийска Тракия.¹⁹

Това развитие на събитията надхвърлило първоначалните намерения на византийския император. Наистина походите на Светослав на Балканите отклонили вниманието на русите от византийските владения в Крим и довели до тежко поражение на българската държава. От друга страна обаче, воинствените дружини на киевския княз заплашвали византийските предели. Ето защо империята била принудена да обърне сериозно внимание на неприятния за нея обрат на руско-българските отношения.

Йоан Цимисхий, който на 11. XII. 969 г. чрез заговор лишил от престола император Никифор Фока и заел неговото място, направил опит по мирен път да отклони русите от по-нататъшни военни действия.²⁰ След отказа на Светослав да се оттегли доброволно и да се завърне в родината си енергичният византийски император започнал усилена подготовка за предстоящото стълкновение. Първото сражение през есента на 970 г. при Аркадиопол завършило с катастрофално поражение за русите.²¹ На следната 971 г. византийците вече с достатъчно войска преминали Стара планина, превзели Велики Преслав и след тримесечна обсада на Дръстър, където се бил укрепил Светослав, принудили руския княз да сключи договор с империята и да напусне пределите на Балканския полуостров.²²

В резултат на кампанията на император Йоан Цимисхий източнобългарските земи били освободени от руското присъствие, но в замяна на това попаднали под византийска власт. Каква била тяхната съдба, особено на областите северно от Долни Дунав, след 971 г.? Безспорно първата мярка, която предприел византийският император, била да включи току-що покорените български земи в системата на административната уредба на византийската империя.²³ За това действие на Йоан Цимисхий свидетелствува един пасаж от хрониката на Йоан Скилица: „След като русите отплавали, императорът се погрижил за крепостите и градовете край бреговете на реката (Дунав — б. а., И. Б.) и като им оставил достатъчно охрана, се завърнал в земите на ромеите.“²⁴

Този пасаж бе предмет на специално изследване от страна на русънския учен П. Дякону, който се опита да докаже, че под израза *τὸν παρὰ τῆς ὁδοῦ τοῦ ποταμοῦ φρουρίων καὶ πόλεων* трябва да се разбират са-

¹⁹ Подробно за българо-руските отношения у Златарски, История, I, 2, с. 551—573; П. Мутафчиев, Руско-болгарские отношения при Святославе, в П. Мутафчиев. Избрани произведения, II, София, 1973, с. 233—251; Schlumberger, Еропée, I, p. 37—59, 61 sq.

²⁰ L. Diaconus, p. 105₁—107₆; Skyl. Cedr., II, p. 384₈₋₅.

²¹ L. Diaconus, 108₁₈—117₇; Skyl. Cedr., II, p. 384₁₁—386₂₃; Златарски, История, I, 2, с. 572; Schlumberger, Еропée, I, p. 51—59.

²² За хронологията на византийско-руската война и особено за нейния край вж. И. О. Карышковский, О хронологии русско-византийской войны при Святославе, ВВ, V 1952, с. 127—138. Според В. Н. Златарски (История, I, 2, с. 579 сл.) войната приключила в 972, а според Л. Йончев (Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава, ИПр, 1965, I, с. 39 сл.) — в 973 г. Без да навлизаме в дискусията, ние приемаме годината 971 като най-убедителна и почти общоприета. Вж. също Dölger, Regesten, Nr. 739, S. 94—95.

²³ За административната уредба на Византия и особено за настъпилите в нея промени през втората половина на X в. вж. Oikonomides, Préséance, p. 344—346.

²⁴ Skyl. Cedr., II, p. 412₁₉₋₂₁. Вж. също Yahya, p. 833(135): „Puis après avoir nommé de son côté des gouverneurs des ces forteresses, l'empereur rentra à Constantinople.“

мо градовете по десния бряг на Дунав, които той идентифицира с Диногоция и Капидава.²⁵ Подобно тълкуване е неправилно — това показва както употребата на мн. число на *ῥῆμα* от византийския хронист, така и съпоставянето на този пасаж с други изворни данни.²⁶

Едва ли би трябвало да има съмнение, че тези крепости и градове, разположени по двата бряга на Дунав, са същите, които русите на Светослав овладели през 968 г. — според началната руска летопис 80 на брой.²⁷ А че те били завзети от византийците (и то още преди края на войната) и че една част от тях били на север от Дунав, свидетелствува пак Йоан Скилица: „А щом настъпил денят, всички, които били пръснати на стража из разни крепости, били извикани в Доростол и дошли веднага.“²⁸ „При него (императора — б. а., И. Б.) дошли пратеници от Константиана и други крепости, намиращи се отвъд Истръ. Те му искали прошка за сторените злини и му се предавали с укрепленията си. Той ги приел благосклонно и изпратил хора да завземат крепостите, както и войска, нужна да ги охранява.“²⁹ Близко до тези вести е и писаното от Яхъя: „(Цимисхий) влезе във владение на града (Силистра — б. а., И. Б.) и на околните крепости, които русите бяха завладели.“³⁰

Колкото и да се оскъдни свидетелствата на византийските хронисти, все пак разгледаните данни, които дължим на Йоан Скилица, позволяват да се заключи, че българските земи на север от Дунав получили уредба, която едва ли се отличавала от останалите области на Византийската империя.

За наше щастие откритата едва преди петнадесетина години и публикувана съвсем наскоро византийска тактика от Cod. Scorialensis gr. R—II—11 или „Тактика на Икономидис“, съставена между 971 и 975 г.,³¹ дава възможност независимо от нейния лаконичен език да се надникне по-задълбочено в съдбините на източнобългарските земи. В този интерес византийски текст са засвидетелствувани няколко стратегии и един катепанат, формирани от българските земи, вероятно по реда на тяхното завладяване от византийците.

²⁵ Diaconus, Une information, p. 43—49; idem, Petchénègues, p. 26—27; Diaconu и Vilceanu, Păciul lui Soare, p. 16.

²⁶ Обстойна критика у Божилов, Йоан Скилица, с. 111—121. Напоследък П. Дякону (A propos des „Petchénègues au Bas-Danube“, RESEE, XIII, 1975, 1. p. 134) допуска, че част от тези крепости били разположени на север от реката, в Карпатите и Трансилвания, но не в близост до левия бряг на Дунав. Но понятието *ταῖς ῥῆμας τοῦ ποταμοῦ* означава тъкмо това: не градове, разположени непосредствено по двата бряга на Дунав, а две големи области на юг (Добруджа) и север (Влахия, Молдавия, но не Трансилвания и Карпатите!) от нея! На румънския учен се изплъзнало от вниманието тълкуването на този пасаж от Н. Бънеску: „Avant de quitter le territoire qui avait été le théâtre de ses combats, l'empereur fortifia les villes de la rive droite du Danube et étendit aussi cette mesure à quelques-unes de la rive gauche“ (Bănescu, Les duchés byzantins, p. 46).

²⁷ ПВЛ, I, с. 47.

²⁸ Skyl. Cedr., II, p. 401^{13—15}.

²⁹ Ibidem, p. 401^{19—23}; Zonaras, p. 530^{16—18}. В последно време румънският учен Е. Стънеску локализира тези крепости в Западна Трансилвания, Банат или дн. Кришана (Stănescu, Byzance et les Pays Roumains, p. 398—399). Това мнение бе подкрепено и от П. Дякону (A propos des „Petchénègues“, p. 134, п. 14). Подобна локализация е невъзможна, тъй като византийското господство в никакъв случай не се разпростираше върху тези области. Вж. Божилов, Йоан Скилица, с. 117—119.

³⁰ Jahya, p. 833(135).

³¹ Oikonomides, Préséance, p. 261.

1. δ [στρατηγός] Βερόης³² — стратегия, формирана от южнобългарските земи, разположени около град Берое (Ст. Загора), завладени от византийците в 970 или 971 г.

2. δ [στρατηγός] Θράκης καὶ Ἰωννουπόλεως (Ἰωννουπόλεως).³³ Съобщение-то за съществуването на тази стратегия е твърде интересно и свидетелствува за временния характер на мерките, взети от Йоан Цимисхий спрямо покорените от него български земи. Очевидно е, че стратегията е образувана в 971 г., веднага след превземането на българската столица Велики Преслав. Към една от най-старите византийски теми, Тракия, били присъединени онези части от югоизточните български земи, които били разположени между темата Тракия и Стара планина, Източна Стара планина и областта около българската престолнина.³⁴

3. δ κατεπάνω Μεσopotamίας³⁵ — една от седемте големи области, управлявани от катепани или дукове.³⁶ Тя обхващала земите по двата бряга на Дунав.³⁷ Следващите двама стратези, които са споменати в „Тактиката на Икономидис“, разкриват по-точно териториалния обхват на този катепанат и представляват чудесно допълнение към данните на Йоан Скилица и Яхъя Антиохийски:

4. δ [στρατηγός] Δρίστρας.³⁸

5. δ [στρατηγός] Μεσopotamίας τῆς Δύσεως.³⁹

Тези две стратегии и целият катепанат Месопотамия, безспорно образувани последни, отразяват края на византийско-руската война, както и мерките, взети спрямо покорените български земи по Долния Дунав, за които съобщава Йоан Скилица.⁴⁰ В подчинение на стратега на Дръстър били онези части от отсамдунавските земи, които не влизали в стратегията Тракия и Йоанопол, т. е. Добруджа. Стратегията Западна Месопотамия била формирана от отвъддунавските земи (между Серет и Днестър), една част от които била завладяна от русите в 968 г. и изоставена от тях, както пише Йоан Скилица,⁴¹ в навечерието на решителната битка с византийците под стените на Дръстър.

Твърде скоро в уредбата на покорените български земи настъпила промяна. За това свидетелствува един оловен печат, открит през 1967 г. в Преслав.⁴² Неговата легенда гласи: *Λέων βασιλεὺς πρωτοπλάγιος καὶ στ-*

³² Ibidem, p. 267₃₄.

³³ Ibidem, p. 265₉. За формата Ἰωννουπόλεως вж. Oikonomidès, Préséance, p. 261, n. 20.

³⁴ Сведения за подобна административна област — Тракия и част от българските земи — се намират в анонимния персийски географски трактат Худуд ал-Алам, съставен през 982 г. (Huddūd al-Ālam, p. VII от предговора на В. Минорски). В §42, посветен на провинциите на византийската империя, анонимният автор поставил на 16-о място „БУРЖАН“ провинция от областта, наричана Тракия (B.ʿrqiʾa). „Тя е цветущо място и много облагодетелствувано от природата, но има малко богатства. Тя е част от Византия (Rum) и (нейният народ) плаща данък (kharag) на византийския император“ (Huddūd al-Ālam, §42, 16, p. 157). Наистина би могло да се допусне, че неизвестният автор визира всички покорени в 971 г. земи, но все пак по-вероятно ни се струва първото предположение.

³⁵ Oikonomidès, Préséance, p. 263₃₁.

³⁶ Ibidem, p. 263₂₈₋₃₄.

³⁷ Вж. тук, Приложение VII.

³⁸ Oikonomidès, Préséance, p. 269₉.

³⁹ Ibidem, p. 269₁₆.

⁴⁰ Skyl. Cedr., II, p. 412₁₉₋₂₁.

⁴¹ Ibidem, p. 401₁₃₋₁₅.

⁴² Т. Тотев, Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол, Археология, 1968, 4, с. 49—51.

κατηνὸς Ἰωαννουπόλεως καὶ Δοροστόλου ὁ Σαρακηνόπουλος.⁴³ Безспорно този кратък текст основателно предизвиква голям интерес. Той свидетелствува за съществуването на една нова област, различна от стратегиите, споменати в „Тактиката на Икономидис“. Кога е образувана тя? С твърде голямо основание тази промяна в административното устройство на българските земи може да бъде свързана със започналите в 976 г. активни военни действия на четиримата комитопули срещу Византия. За по-добро отразяване на българската опасност и най-вече за укрепване на византийската администрация в източнобългарските земи в тамошната уредба били извършени някои промени.⁴⁴ На първо място, създадена била нова стратегия, която обхващала земите между Стара планина и реката Дунав, т. е. от части от стратегията Тракия и Йоанопол и катепаната Месопотамия (стратегията Дръстър). Начело на тази нова стратегия бил поставен Леон Сарацинопул — собственик на открития в Преслав печат.⁴⁵

Южнобългарските земи, дотогава част от стратегията Тракия и Йоанопол, били окончателно присъединени към старата византийска тема Тракия, без да оставят следи в нейното наименование. Какво станало с катепаната Месопотамия и стратегията Западна Месопотамия? Както видяхме, от катепаната била откъсната едната половина — стратегията Дръстър. Вероятно след 976 г. катепанатът Месопотамия обхващал само областите на север от реката и бил разделен пак на две стратегии. Едната, неизвестна по име, обхващала земите непосредствено по северния дунавския бряг, а другата, Западна Месопотамия — областта между Прут и Днестър.

Каква била по-нататъшната съдба на източнобългарските земи? Докога продължило византийското господство в областта на Долния Дунав? Какво място заемала тя в българо-византийските отношения през последната четвърт на десетото столетие? Това са въпроси, по които досега в историческата книжнина няма изградено единно мнение. Съществуващите три основни хипотези могат да бъдат резюмирани по следния начин:⁴⁶

I. Североизточните български земи били освободени още в самото начало на активните военни действия на комитопулите срещу Византия в 976 г. и присъединени към останалите български земи. Това схващане, обосновано подробно още от В. Н. Златарски,⁴⁷ е възприето от редица учени.⁴⁸ От новите изследвания особен интерес представлява статията на П. Петров поради опита за използване на нови изворни данни.⁴⁹ Към

⁴³ Божилов, Леон Сарацинопул, с. 101.

⁴⁴ Вж. в този смисъл Salamon, Notes, p. 496.

⁴⁵ На първо време ние отнесохме този печат към 971—975 г. (Божилков, Леон Сарацинопул, с. 105—106; същият, Византийското господство, с. 84), като се ръководехме от датата на „Тактиката на Икономидис“ — 975—979 (Oikonomides, Taktikon, p. 172—183; idem, Recherches, p. 57). Коририрането на тази дата — 971—975, от самия издател (Oikonomides, Préséance, p. 261) ни принуждава да отнесем печата, а и самата дейност на Леон Сарацинопул след 976 г.

⁴⁶ За различните хипотези вж. Божилов, Византийското господство, с. 86—89; Bărbăne — Stănescu, Dobrogea, p. 88; Salamon, Notes, p. 494—495.

⁴⁷ Златарски, История, I, 2, с. 611.

⁴⁸ П. Мутафчиев История на българския народ, II, София, 1944 (след 977 г.); „История на България“, I, София, 1961, с. 141; Г. Г. Литаврин, Болгария и Византия, в XI—XII вв., Москва, 1960, с. 263; С. Cihodaru, Precizări neceazarea în legătura cu datarea valului de piatră din Dobrogea și însemnarile toparului bizantin, Studii, XVI, 1963, 5, p. 1132; Stănescu, Byzance et les Pays Roumains, p. 399.

⁴⁹ Петров, Восстание Петра и Бояна, с. 121—144.

нея обаче могат а бъдат отправени някои основателни критики,⁵⁰ които до голяма степен намаляват нейната стойност.⁵¹

II. Преди половин столетие румънският византолог Н. Бънеску предложи на учения свят своята теза, според която североизточните български земи останали настрана от движението на комитопулите и там византийската власт, наложена в 971 г., не била отхвърлена.⁵² Това становище намери отзвук предимно сред румънските учени,⁵³ между които най-известният негов привърженик е Й. Барня.⁵⁴ Аргументацията на тази теза е твърде слаба, за да може тя независимо от половинвековното си съществуване да даде сериозно отражение върху схващанията относно съдбините на българската държава в края на десетото столетие.⁵⁵

III. В последните години румънският учен П. Дякону предложи ново виждане върху съдбините на североизточните български земи през последната четвърт на Х в. — виждане, което представлява компромис между първите две схващания.⁵⁶ Според него след 976 г. българите успели да освободят земите до линията Констанца — Черна вода (големия каменен вал). Земите на север от тази линия останали под византийска власт.⁵⁶ Това становище, което намери известен отзвук предимно в румънската историография,⁵⁷ се основава на два аргумента — каменния вал между Констанца и Черна вода, издигнат според П. Дякону от българите след 976 г. като защитно средство срещу византийците, намиращи се на север от него, и локализацията на събитията, описани в „Анонимът на Хазе“ в Северна Добруджа. И двата аргумента, особено вторият, са твърде

⁵⁰ М. Войнов, ИПр, 1963, 2, с. 122—132; Oikonomidès, Recherches, p. 63—64, п. 28; Salamon, Notes, p. 495.

⁵¹ П. Петров твърде произволно отнася събитията, описани в „Анонимът на Хазе“, към 976 г. Той не е работил самостоятелно с текста, а се е ползвал от изследването на М. В. Левченко. Но, както е известно, съветският византолог датира събитията, разказани от анонимния автор, в началото на 90-те години.

⁵² N. Bănescu, Changements politiques dans les Balkans après la conquête de l'empire bulgare de Samuel (1028). Nouveaux duchés byzantins: Bulgarie et Paristrion, BSH, X, 1923, p. 66; idem, Les duchés byzantins, p. 46.

⁵³ B. Cămpina, L'influence byzantine sur le Bas-Danube à la lumière des recherches récentes effectuées en Roumanie, RRdH, I, 1962, 1, p. 10—B. Cămpina, Scrieri istorice, I, Bucuresti, 1973, p. I. 16; Nestor, Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain, RRdH, III, 1964, 3, p. 403; М. Саламон (Notes, p. 496) също е склонен да приеме схващането на Н. Бънеску, въпреки че допуска и други решения.

⁵⁴ Barnea — Ștefănescu, Dobrogea, p. 88; I. Barnea, Dinogetia et Noviodunum, deux villes byzantines du Bas-Danube, RESEE, 1971, 3, p. 352—356 (други посочвания у Божилков, Византийското господство, с. 88, бел. 86).

⁵⁵ Н. Бънеску наблягаше твърде много на липсата на сведения у византийските хроники за военни действия в тази част на Балканския полуостров, докато Й. Барня обосновава тезата си с помощта на големия каменен вал между Констанца и Черна вода. Според него той е византийско дело, започнат е да се строи веднага след 971 г. и е завършен при Василий II (976—1025). Това схващане за произхода на вала и неговата датировка е съвсем произволно и в никакъв случай не може да бъде прието дори като работна хипотеза. Вж. Божилков, Византийското господство, с. 87—88.

⁵⁶ Diaconu, Zur Frage, S. 317; Diaconu—Vilceanu, Păciul lui Soare, p. 16. По-подробни посочвания у Божилков, Византийското господство, с. 84, бел. 94.

⁵⁷ Ch. Ștefan в „Dinogetia“, I, București 1967, p. 375; R. Florescu și R. Ciobanu, Problema stăpînirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX—XI, Pontica, V, 1972, p. 388—389 (двамата румънски изследвачи се опират на неправилното схващане, че земите на север от вала през целия период от VII до X в. били под византийски контрол). По този въпрос вж. Božilov, Jupan Dimitre, p. 21—22.

несигурни и не могат да направят схващането на румънския учен достатъчно убедително.⁵⁸

И така кога са освободени североизточните български земи (тези на юг от Дунав)? Поради липсата на достатъчно доказателства, че това е станало в 976 г., ние сме склонни да отнесем тези събития след 17.VIII. 986 г., най-късно към лятото на 990 г.⁵⁹ Защо? Мерките, взети от византийската власт (промяната в административната уредба), показват, че това не е станало лесно и бързо. За византийското присъствие в североизточните български земи през тези години, т. е. след 976 г., говори гръцкият надпис от Силистра, открит през 1952 г.⁶⁰

Голямото поражение на император Василий II при Траянови врата (17.VIII. 986 г.)⁶¹ било повратен момент в българо-византийските отношения. В продължение на пет години империята била принудена да се откаже от активни настъпателни военни действия срещу българската държава. От една страна, Василий II бил изправен пред сериозни вътрешни затруднения поради избухналите бунтове на Варда Склер и Варда Фока (нач. на 987 г.), които продължили до пролетта на 989 г.,⁶² от друга страна, византийският император бил ангажиран в конфликта с русите при Херсон⁶³ и военни действия срещу Грузия (похода през 990 г.).⁶⁴

Използувайки това затруднено положение на империята, както и отсъствието на император Василий II от Балканския полуостров, българите започнали широко настъпление в няколко посоки. През 989 г. те успели да овладеят Верея,⁶⁵ Сервия⁶⁶ и вероятно Драч⁶⁷. През същите тези години, най-късно докъм лятото на 990 г., българите могли да отделят сили и да започнат военни действия в североизточните части на полуострова, в резултат на които били освободени земите между Стара планина, Черно море и Дунав.

Тези успехи на българите решили окончателно съдбата на византийското господство в областта на Долния Дунав. Изолирани по суша от

⁵⁸ Божилов, Византийското господство, с. 88—89.

⁵⁹ Схващането, че Североизточна България е освободена след 976 г., се поддържа от Н. Икономидис (Recherches, p. 63—64) и М. Саламон (Notes, p. 496).

⁶⁰ Надписът е издаден от В. Бешевлиев (Inscriptionen, II, Nr. 78, S. 51—52). Според българския учен надписът е поставен от името на Константин IX Мономах и императрица Зоя (1042—1055), докато И. Шевченко (I. Ševčenko, A Byzantine Inscriptions from Silistra reinterpreted, RESEE, VII, 1969, p. 591—598) разчете в него имената на Василий II и Константин VIII и го отнесе към времето между 1018 и 1025 г. М. Саламон основателно допусна, че надписът е издигнат между 976—981 г.

⁶¹ L. Diaconus, p. 171₁—173₁; Skyl. Cedr., II, p. 436₁₉—438₂; Prokić, Die Zusätze, S. 29, n° 13; Й. Займов, Битолски надпис, с. 33; Божилов, Битолският надпис, с. 88. Подробно за това сражение у Златарски, История, I, 2 с. 630—642; П. Мутафчиев, Старият друм през Траянови врата, Избрани произведения, II, София, 1973, ф. 570—582; Schlumberger, Еропее, I, p. 663—672.

⁶² Schlumberger, Еропее, I, p. 673—677; II, p. 12—13; Острогорски, История Византије, с. 288—289; Д. Ангелов, История на Византия, II, София, 1968, с. 89.

⁶³ Schlumberger, Еропее, II, p. 758—777; Левченко, Очерки, с. 361 сл.

⁶⁴ Skyl. Cedr., II, p. 447₁₃—14; Zonaras, p. 557₁₁—12; Сеом., Carmina, col. 919 A; Керамевс, Сборник, с. 84—86; В. Г. Василевский, Труды, II, СПб., 1912, с. 119; Schlumberger, Еропее, II, p. 59.

⁶⁵ L. Diaconus, p. 175₆—20. По въпроса за кометата и годината на превземането на града вж. Златарски, История, I, 2, с. 647; V. Grumel, La Chronologie, Paris, 1958, p. 472; Г. Χιονίδης, Τατορία της Βεργίας, II, Θεσσαλονίκη, 1970, с. 21; Ив. Божилов, ИПр, 1971, 5, с. 141—142.

⁶⁶ Кекавмен, с. 174₁₈—176₉; Златарски, История, I, 2, с. 647.

⁶⁷ Златарски, История, I, 2, с. 648; Schlumberger, Еропее, II, p. 754.

Константинопол, разполагащи със сравнително малки въоръжени сили,⁶⁸ земите отвъд Дунав — съставляващи до 976 г. част от катепаната Месопотамия, а след тази дата цялата територия на тази административна област — били изправени пред напълно реалната опасност да бъдат овладени от намиращите се в настъпление българи. И наистина, както свидетелствува авторът на „Анонимът на Хазе“, българите не се спрели пред голямата водна преграда, преминали реката Дунав и без да срещнат сериозна съпротива, освободили от византийско присъствие част от земите по северния бряг на реката.⁶⁹ Тяхното настъпление било съпроводено с жестока разправа с местното българско население: „Те (варварите-българи⁷⁰) опустошаваха и погубваха най-безчовечно всички, също като някакви диви зверове, проявявайки своя гняв спрямо всички (κατὰ πάντων). Впрочем те нямаха никаква милост даже към най-близките си (οἰκειοτάτων). Те бяха решили да извършват убийства не по някаква мисъл или справедлива причина, напротив, те бяха замислили по лош и безполезен (начин) да направят тяхната земя, както се казва, плячка на мизите (Μυσῶν λείαν). Погубила се бе предишната им справедливост и законност, които порано почитали най-много и сами придобили твърде големи трофеи, и градове и народи доброволно се присъединявали към тях. А сега пък съвсем противоположно на това проявяваха несправедливост и неумереност по отношение на поданиците си (ἐπηκόων). Бяха решили да поробват и унищожават подвластните си градове (πόλεις ἐπηκόους), вместо да се грижат за тях и добре да ги управляват.“⁷¹

Какво принудило настъпващите български войски да се отнасят по такъв начин със своите сънародници (οἰκεῖοι, ἐπηκόοι),⁷² да унищожават градовете, над които възстановявали своята власт (πόλεις ἐπηκόους), да превърнат цялата област в плячка на мизите (Μυσῶν λείαν), както гласи старата гръцка поговорка?⁷³ Отговор на този въпрос дава самият автор: „Хора, в нищо невиновни, обвинени в клетвонарушение (προβληθέντες ἐπ' ὁμολοίᾳ),⁷⁴ станаха плячка на ръце и мечове.“⁷⁵ В какво се състояло това

⁶⁸ Вж. в този смисъл М. Войнов, ИПр, XIX, 1963. 2, с. 129. Това се потвърждава от съобщението на анонимния автор, че той разполагал всичко с около 400 войника (Апопуге de Hase, p. 42⁵⁸⁻⁵⁹).

⁶⁹ Тези земи били извън Западна Месопотамия — областта на анонимния автор.

⁷⁰ Вж. тук, и с. 78.

⁷¹ Апопуге de Hase, p. 40³⁻⁵⁵.

⁷² Вж. тук, с. 83, както и Приложение III.

⁷³ Твърде съблазнително е да се види в *Μυσῶν λείαν* споменаване на българите под името *Μόσοι* (Mogavcsik, Byzantinoturcica, II, S. 207—208). Отдавна обаче бе отбелязано (Васильевский, Записка, с. 158), че в случая имаме работа с добре известна гръцка поговорка. По-подробно по този въпрос вж. тук, Приложение I.

⁷⁴ Преводът и тълкуването на израза *προβληθέντες ἐπ' ὁμολοίᾳ* създава известни затруднения, тъй като думата *ὁμολοία* не се среща в други гръцки текстове. Василевски (Записка, с. 162) я сближава с *ἐπιρκλία* — „нарушена клетва“, или *ἐντομοσία* — „заговор“. Според руския византолог анонимният автор искал да избегне несполучливия израз *ἐπ' ἐπιρκλίᾳ* и поради това употребил едно, неизвестно нам понятие. Неговият превод на съответния пасаж гласи: „Люди ни в чем не повинные, под предлогом (нарушенной) клятвы сделались добычию насилия и меча“ (Васильевский, Записка, с. 154). Ф. Вестберг (Fragmente, S. 21, 60 — Записка, с. 109, 284), наблюдайки на глагола *προβάλλωμι*, я превежда по следния начин: „Хора в нищо невиновни, защитени от клетва, станаха плячка на ръце и мечове.“ Вж. още превода на Ш.-Б. Хазе (L. Diapason, ed. Paris, p. 257 C—ed. Bonn., 502): „*practis juratis traditi*“, както и ГИБИ, V, с. 300. Цитираният по-горе пасаж от Йоан Скилица (p. 401¹⁹⁻²³) показва, че за предпочитане е тълкуването на Василевски.

⁷⁵ Апопуге de Hase, p. 40²³⁻²⁴.

клетвонарушение, в което българските войски, отвоювали областта на север от Дунав, обвинявали местното българско население? Обяснението на това явление се намира лесно, ако си припомним начина, по който севернодунавските земи преминали под властта на империята: в дните преди решителната битка между руси и византийци под стените на Дръстър (971 г.) при Йоан Цимисхий дошли „пратеници от Константиана и другите крепости, намиращи се отвъд Истър. Те му искали прошка за сторените злини и му се предавали с укрепленията“ (*καὶ ἑαυτοὺς ἐρχομένους πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς*). Възползувани от случая, византийците заели крепостите, предадени им доброволно от местното българско население.⁷⁶ Две десетилетия по-сетне, когато българските войски стъпили отново в тези земи и възстановили там българската власт, предявявали на местното население обвинението в клетвонарушение, предателство спрямо българската държава.

Според разказа на анонимния автор „поданиците, след като се оплакваха от властниците си (*ἡγεμόνων*) и сигурно доказаха, че не са виновни, не желаеха нищо повече, освен да не бъдат умъртвени“⁷⁷. Това отклоняване на вината пред българската държава, приписана на управителите на градовете и крепостите, не помогнало: „Защото, както изглежда, злото се бе разпространило така, че изглеждаше, че за човечеството е настъпил потоп като от най-голямо нещастие или от някаква бездна, неочаквана и страшна; повече от десет града бяха обезлюдени и не помалко от петстотин села бяха превърнати в свършена пустиня.“⁷⁸

Тази картина, в която анонимният автор не пожалил черните тонове, не бива да ни смущава. Подобни действия на българските войски в отвоювани или новозавоювани области по време на продължителните войни с Византия в края на X и началото на XI в. не били изолирано явление. Тук ще посочим само два текста, в които са описани събития, отнасящи се към това време.

Първият от тях е стихотворението на Йоан Геометър „По случай въстанието“: „А това, което става на Запад, кое слово би го предало? Множество скити кръстосват и обикалят западните области, като че ли са тяхна родина. Опустошават ги от корен като земя, която ражда благородни издънки от непобедими мъже с желязна природа, и мечът посича младенци. И докато майката държи един, врагът други ѝ изтръгва със силата на стрелите. Могъщи по-рано градове сега са жалък прах. Уви, виждайки стада от коне там, където по-рано имаше хора, как сега да спра сълзите си? Области и селища така се опожаряват...“⁷⁹

Твърде близко до тази картина е и описанието на действията на българите, нахлуващи в Тесалия (987—989),⁸⁰ сведение за което намираме в похвалното слово за св. Фотий Тесалийски: „Всички бивали жестоко отвлечани в плен, безпощадно избивани с меч или отвеждани в робска

⁷⁶ Skyl. Cedr., II; 401₁₉—23.

⁷⁷ Anonyme de Hase, p. 40₁₅—17.

⁷⁸ Ibidem, p. 40₁₇—21.

⁷⁹ See also, Carmina, col. 908 A—B. За събитията вж. Златарски, История, I, 2, с. 649; В. Г. Васильевски, Русско-византийское отрывки, II. К истории 971—986 годов, ЖМНП, ч. 184, 1874, с. 176—177.

⁸⁰ Ив. Дуйчев, Нападения на цар Самуил в областта на Иерисо през 987—989 г., Проучвания върху българското средновековие, София, 1945, с. 22, бел. 3.

участ според закона на пленничеството, който отрича племенното родство и изправя сродник срещу сродник...⁸¹

Наистина в нашия случай се сблъскваме с жестока разправа на български войски с българско население, но това е напълно обяснимо, като имаме пред вид доброволното преминаване на отвъддунавските области под властта на Византия.

Как се развили по-нататък събитията? Безспорно българите, веднъж преминали Дунав, не прекратили военните действия, без да ликвидират окончателно византийското присъствие в севернодунавските земи. Овладеи земите, разположени непосредствено по левия бряг на реката, те се изправили пред стратегията Западна Месопотамия. Тези стълкновения са описани много добре въпреки някои премълчавания или „свивания“ на събитията от автора на „Анонимът на Хазе“, в когото с твърде голямо основание можем да видим стратегията на Западна Месопотамия: „Жестоката съдба доведе накрая и в моята област тази гибел, която по зъл начин унищожаваше всички и достигаше моите нещастни съседи.“⁸²

Каква била съдбата на анонимния автор и на управляваната от него стратегия? Въпреки взетите мерки⁸³ той не можал да се противопостави на значително превъзхождащите го българи. Какво могъл да стори той при това положение? Тук неговият разказ е много кратък и създава известни затруднения при интерпретацията му; „Когато опасността дойде явно и всички ясно разбраха, че нещата се отнасят до живота ни, изложен на опасност, тогава аз по най-мъдър начин отблъснах гибелта, както можах, макар аз да се подхвърлих на почти крайна опасност.“⁸⁴

Ясно е, че анонимният автор премълчал подробностите, свързани с настъплението на българите в неговата област. Както видяхме,⁸⁵ вече обяснението на тази загадка се крие в началния пасаж на текста: „Впрочем тъкмо тогава (когато опасността станала явна — б. а., И. Б.) решихме първи да започнем война с варварите (българите — б. а., И. Б.) или ако трябва да кажем истината, изплашени да не бъдем изпреварени и унищожени от тях, отстъпихме и решихме да им се противопоставим според силите си.“⁸⁶

Наистина анонимният автор нямал друг път за спасение. Да остане в стратегията си това за него означавало явна гибел (примерът със съдбата на съседите му бил красноречив), да се противопостави с оръжие той нямал сили. И затова избягнал заплашващата го опасност „по най-мъдър начин“ — отстъпил на изток. Каква била съдбата на неговата област, на местното българско население, той не съобщава. По-нататъшното описание на събитията хвърля известна светлина върху това. Българите нямали възможност да установят постоянна администрация и най-вече гарнизони, тъй като не разполагали с достатъчно сили. След като разрушили тамошните крепости и по-малки укрепления, те се изтеглили от Западна Месопотамия.

⁸¹ В. Г. Васильевский, Один из греческих сборников Московской синодальной библиотеки, ЖМНП, ч. 248, ноября 1886, с. 101; Златарскм, История, I, 2, с. 627.

⁸² Anonyme de Hase, p. 40²⁵⁻²⁶.

⁸³ Ibidem, p. 40²⁷⁻³⁰; *ὑποχώμενον μὲν ... καὶ ἡμῶς λιμνήσαντες.*

⁸⁴ Anonyme de Hase, p. 40³⁰⁻³³.

⁸⁵ Вж. тук, с. 23—25.

⁸⁶ Anonyme de Hase, p. 40¹⁻³.

Възползуван от отстъплението на българските войски, анонимният автор, който по това време се намирал далече на изток, отвъд Днестър, решил да се завърне в областта си. Кога станало това? По време на пребиваването му в село Ворион „Слънцето навлизало в зимната си фаза“⁸⁷. Това наблюдение, отбелязано за щастие в текста, ни дава един сигурен *terminus post quem* — 22 декември (990 г.). Самото завръщане на стратега на Западна Месопотамия в управляваната от него област може да бъде отнесено към януари — най-късно февруари 991 г.

Първата му грижа след завръщането била да възстанови набързо разрушената от българите крепост,⁸⁸ която той избрал за своя резиденция (може би е пребивавал в нея и преди отстъплението си). Почти през цялата 991 г. отношенията му с българите останали неуредени: „След това започна необявената ни война с варварите. При това те вече нито влизаха във връзки с нас (макар аз хиляди пъти да изпращах предложения за мир), нито минаваше без сражения между нас.“⁸⁹

На какво се дължала тази изчаквателна позиция на българите? Безспорно тази тактика била обусловена от събитията, които назревали в другите краища на полуострова. Междувременно Василий II се завърнал от похода си в Грузия и в края на зимата — началото на пролетта на 991 г.,⁹⁰ започнал активна военна кампания срещу България, която продължила до 995 г. При това положение Самуил не бил в състояние да се ангажира в началните месеци от настъплението на византийците в по-сериозни военни действия далече на североизток.

Българите се опитали да сторят това в края на есента на 991 г. — *terminus ante quem* за началото на военните действия е известието на автора „и войната започва незабавно, зимата бе близо до започването си, а слънцето бе недалеч от зимния си поврат“⁹¹. Тъкмо тогава българският владетел решил да направи последен опит за ликвидиране на византийската власт на североизток от Долни Дунав — стратегията Западна Месопотамия. Този път българите настъпили със сравнително малка войскава част и били отблъснати от анонимния автор — стратега на Западна Месопотамия. Самият той обаче не бил в по-добро положение, тъй като разполагал само с 400 войници, а опасността от българите не била ликвидирана. Очаквало се на сутринта, след първото сражение, те отново да настъпят срещу неговата резиденция и този път по-успешно.⁹²

Ето защо стратегът на Западна Месопотамия потърсил изход в свикването на събрание с участието на представители на местното българско население.⁹³ На това събрание той произнесъл красноречиво слово с цел да ги убеди да се обърнат за помощ към византийския император. Но

⁸⁷ Anonyme de Hase, p. 44₁₂₁.

⁸⁸ Ibidem, p. 42₄₆₋₄₉.

⁸⁹ Ibidem, p. 40₃₄₋₃₆.

⁹⁰ За събитията вж. Златарски, История, I, 2, с. 652—659; Schlumberger, Ерорée, II, p. 46—49. За датата, пролетта на 991 г., вж. Острогорски, История Византије, с. 291—293; idem, Сербское посольство к императору Василию II, СД, IV, с. 147—158; същото в Byz., 19, 1949, p. 187 sq.; F. Dölger, Zur Textgestaltung des Lavra. Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, BZ, XXXIX, 1939, S. 47; Дуйчев, Проучвания, с. 27—29.

⁹¹ Anonyme de Hase, p. 40₃₆₋₃₈.

⁹² Ibidem, p. 42₅₇₋₅₈.

⁹³ Ibidem, p. 42₆₂₋₆₆.

присъстващите били на друго мнение; „Било че те никак не бяха вкусили от императорското благоразположение, било че не уважаваха елинските нрави, било че най-вече се стремят към автономия или пък бидейки съседи на този, който царува на север от Дунав (Самуил),⁹⁴ силен с голямата си войска и горд със силата си в битките, или че не се различават по нрави от нравите на тях самите, те се съгласиха да сключат мир с онези и да се предадат. И всички гласуваха, че и аз ще направя това заедно с тях.“⁹⁵

И така, притиснат от две страни — настъпващите български войски и от местното българско население, с неговото нежелание да остане повече под византийска власт, анонимният автор бил принуден да отстъпи и да се обърне към българския владетел, като се съгласил да мине в негово подчинение. Този изход от създалото се положение бил изгоден и за двете страни — за българите, които гледали час по-скоро да ликвидират този конфликт, притиснати от големите действия в западните части на полуострова, и за стратега на Западна Месопотамия, който не бил в състояние да намери друго решение.

В резултат на постигнатото споразумение между българския цар Самуил и стратега на Западна Месопотамия последният получил отново цялата си стратегия, като към нея била добавена и цялата съседна област, вероятно до брега на Дунав, които той продължил да управлява от името на българския владетел.

Докога продължило българското господство в откъснатите земи? В самия край на десетото или началото на единадесетото столетие Василий II предприел поредното си настъпление срещу българската държава. Първия си удар този път той насочил срещу нейните североизточни предели — там, откъдето преди три десетилетия започнал Йоан Цимисхий. Ето какво съобщава Йоан Скилица: „В 6508 г., 13 индиктион (1000 г.)⁹⁶ императорът изпратил силна войска срещу българските кре-

⁹⁴ Вж. тук, с. 117.

⁹⁵ Apopume de Hase, p. 42⁷⁰⁻⁷⁷.

⁹⁶ Посочената от византийския хронист дата отговаря на септемврийската 999—1000 г. г. В. Н. Златарски (История, I, 2, с. 678—679) отнася похода към 1001 г., като се позовава на едно известие на Яхъя, според което Василий II започнал настъплението си срещу България, след като сключил десетгодишно примирие с египетския халиф Ал-Хаким (Яхъя, с. 4217—24). Тази дата се приема от Г. Острогорски (История Византије, с. 284), Д. Ангелов (История на Византия, II, с. 93), Г. Г. Литаврин (История Византии, II, с. 223), докато годината 1000 е предпочетена от А. Грегуар (The Cambridge medieval History, IV, 1, Cambridge, 1966, p. 186).

Наистина барон Розен датира примирието между Василий II и Ал-Хаким към пролетта или ранното лято на 1001 г. (Яхъя, с. 338, бел. 282). Главният му аргумент е известието, че ерусалимският патриарх Орест, който посредничил при сключването на договора, веднага след това заминал за Константинопол, където починал четири години по-късно (Яхъя, с. 4223—24). А понеже неговата смърт се отнася към 1005 г., то от това следва, че той пристигнал във византийската столица към август 1001 г. (Яхъя, с. 318), т. е. мирните отношения между Византия и египетските фатимиди били установени малко преди тази дата.

Барон Розен обаче е пренебрегнал едно друго, и то твърде категорично указание на арабския летописец: „В четвъртък на 25 Рабия II 390 (4. IV. 1000 г.) Ал-Хаким убил евнуха Барджеван“ (Яхъя, с. 4229—31). А Барджеван (управлявал халифата по време на малолетието на Ал-Хаким), както съобщава Яхъя, сключил примирието с пратеника на Василий II. Следователно това станало преди 4. IV. 1000 г. В случая нямаме основание да се съмняваме в осведомеността на хрониста, още повече, че хронологията му се потвърждава от Йоан Скилица.

пости отвъд Хемус. Тя била предводителствувана от патриций Теодорокан и протовестиарий Никифор Ксифий. Ромейската войска превзела Големия и Малкия Преслав, както и Плиска и се завърнала невредима и победоносна.⁹⁷

Наистина тук византийският хронист не говори за отвъддунавските земи. Но овладяването на териториите на юг от реката решило и съдбините на областта на север от Дунав. Управлявани от византиец — стратега на Западна Месопотамия (автора на „Анонимът на Хазе“), — тяхното присъединяване към империята било само една формалност.

Възстановявайки своето господство върху долнодунавските земи, Византия изоставила областта на север от реката. В изворите липсват данни за образуването на някаква стратегия от тази област.⁹⁸ По всяка вероятност тъкмо тогава била създадена административна единица, с което североизточните български земи (между Стара планина, Дунав и Черно море) били присъединени към темата Тракия. За пръв управител на тази стратегия бил назначен протоспатарий Давид.⁹⁹

Лишени от активно византийско присъствие, отвъддунавските земи постепенно преминали под контрола на печенезите, които се разпореждали в тях през целия XI и началото на XII в.¹⁰⁰

⁹⁷ Skyl. Cedr., II, p. 452¹¹—16.

⁹⁸ Oikonomidès, Recherches, p. 79.

⁹⁹ Ст. Маслев, Византийски оловни печати от Плиска и Преслав, ИАИ, XX, 1955, с. 448. За датировката и интерпретацията на печата вж. Божилов, Византийското господство, с. 85, бел. 80.

¹⁰⁰ Вж. Diacopu, Petchénègues, p. 39 sq.

ПРИЛОЖЕНИЯ

I. „АНОНИМЪТ НА ХАЗЕ“ И ХИПОТЕЗАТА НА ИГОР ШЕВЧЕНКО

Вече столетие и половина „Анонимът на Хазе“, доскоро неправилно наричан „Записка на гръцкия (готския) топарх“, ¹ привлича вниманието на няколко поколения учени — византолози и слависти, историци, филолози и археолози. Отношението на учения свят към този загадъчен византийски книжовен паметник е било, а и сега е твърде различно — от възторжено положително до рязко песимистично. Докато редица учени го преценяват като изключително важен и интересен извор за византийско-българските или византийско-руските отношения в края на десетото столетие, то не липсват и изследвачи, които се отнасят твърде скептично към неговата историческа стойност и възможността той да бъде използван сполучливо като градивен материал за историята на византийската империя и нейните отношения със съседните народи.²

Едва наскоро негативното отношение към „Анонимът на Хазе“ достигна своята кулминация. Известният американски византолог Игор Шевченко му посвети специален етюд, който бе прочетен като доклад по време на заседанията на XIII световен конгрес на историческите науки (Москва, 1970 г.),³ а една година след това в разширен вариант бе публикуван в изданието на „Dumbarton Oaks Centre for byzantine Studies“⁴. Съдържанието на това обемисто и, трябва да признаем, остроумно изследване може да бъде резюмирано само с една фраза: известната „Записка на гръцкия (готския) топарх“ или „Анонимът на Хазе“ е фалшификат, дело на самия III.-Б. Хазе!

Твърде трудно е да се определи веднага отношението към подобно изследване, при което сензацията излиза на преден план. Нито тя, нито обстойната на пръв поглед аргументация обаче можаха да убедят присъстващите на конгреса — твърде показателна бе спонтанната реакция на мнозина учени.⁵ Засега обаче липсва сериозна писмена преценка на из-

¹ Nystazroulou, Anonyme de Hase, p. 321.

² Трябва да отбележим, че този песимизъм се дължи най-вече на трудностите, съпътстващи правилното тълкуване и историческо обяснение на Анонима.

³ Ševčenko, Toparcha Gothicus, Bulletin d'information et de coordination, Association international des Etudes byzantines, V, 1971, Athènes — Paris, 1971, p. 71—95.

⁴ DOP, 25, 1971, p. 117—188+28 pl. По-нататък се цитира тази студия.

⁵ К. А. Осипова, Византиноведение на XIII международном конгрессе исторических наук, ВВ, 33, 1972, с. 255.

следването на американския учен,⁶ което независимо от сензационните елементи има твърде сериозен характер.

Кои са основните моменти в студията на И. Шевченко, с чиято помощ той обосновава своето становище? Първата група аргументи, приведени от американския учен, са свързани с изучаването на личния архив на Ш.-Б. Хазе, съхраняван днес в „Bibliothèque Nationale“⁷. Втората група доказателства почиват на задълбочен текстологически анализ на самия Аноним. На трето, на последно място И. Шевченко набляга особено много на личността на Ш.-Б. Хазе. Според него тщеславието на френския елинист, любовта му към парите, сериозната му подготовка като учен, от една страна, поощренията или по-скоро исканията на руския канцлер граф Н. П. Румянцев, който се е интересувал от неизвестни текстове, засягащи историята на Русия, от друга, са могли да подтикнат Ш.-Б. Хазе към създаване на един фалшификат.

Трябва да подчертаем още веднъж, и то по-определено, че студията на И. Шевченко е образец на извороведческо изследване, отличава се с остроумие, изобретателност, изследователско майсторство, което трудно може да бъде оспорено. И все пак тя не дава задоволително решение на проблема, занимавал в продължение на столетие и половина толкова много учени. Нещо повече, с категоричните изводи на своя автор, тя може да извади от кръга на византийските извори един ценен книжовен паметник и да отклони вниманието на редица изследвачи от него. Ето защо в следващите страници ще се опитаме да разгледаме критично хипотезата на И. Шевченко. Най-голяма стойност според нас имат неговите текстологически наблюдения, затова ще се спрем най-напред и най-обстойно на тях. Останалите две групи доказателства, които носят в себе си голяма доза субективизъм и тяхното абсолютизиране крие големи опасности, ще бъдат разгледани на второ и трето място.

Преди да пристъпим към разглеждането на отделните доказателства от първата група, трябва да се спрем на един момент, който е залегнал в основата на всички тях. При повечето текстологически бележки, които прави, И. Шевченко излиза от наложилото се в науката схващане за съдбата на кодекса, в който Ш.-Б. Хазе е открил трите фрагмента. В какво се изразява това схващане? Някак си неусетно си е пробило път мнението, че откритият от Ш.-Б. Хазе кодекс е бил част от онези ръкописи и паметници на изкуството, които са били взети като плячка или контрибуции по време на Наполеоновите войни в Италия. Съдбата на голяма част от тези ръкописи и паметници е тясно свързана със съдбата на самия император. След неговата абдикация (6. IV. 1814 г.)

⁶ В появилите се напоследък бележки и анотации на студията на И. Шевченко само се излагат нейните основни положения, без да се взима отношение към тях. Срв. Val. A. I. Georgescu, *Byzance et les institutions roumaine jusqu'à la fin du XVe siècle*, Actes du XIVe Congrès international des Etudes byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971, București, 1974, I, p. 445, n. 50; M. L(oos), BSI, 1972, 2, p. 276—277. Мнението на И. Шевченко бе възприето от X. Хунгер (BZ, 66, 1973, S. 389). В личен разговор с автора на настоящата работа R. P. Jean Darrouzès подкрепи схващането на американския византолог, като наблегна особено много на липсата на ръкописа.

⁷ Опис на личните книги на Ш.-Б. Хазе вж. у Н. Омон, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de Paris et des Départements*, Paris, 1898, p. 84—85; *Le Supplément grec*, III, n° 925 (p. 25—26); n° 990 (p. 60); n° 1347 (p. 665); n° 1363 (p. 685); n° 1003 (p. 69); n° 1048—1073 (p. 166 sq.); n° 1203—1211 (p. 380 sq.).

или най-късно след завършването на Виенския конгрес и повторното отричане на Наполеон от престола (22. VI. 1815 г.) те са били върнати на страните, откъдето са били изети на времето. Следователно след 1815 г. кодексът с фрагментите, открити от Хазе, вече не е бил в Париж. Именно в това се състои и основният аргумент на И. Шевченко — след 7. VII. 1816 г., когато е започнало печатането на коментара към Историята на Лъв Дякон, Ш.-Б. Хазе вече не е имал възможността да се връща към ръкописа за сверяване на текста. Следователно всички поправки, нанесени върху Suppl. грес 858, не отразяват кодекса и са измислени от Ш.-Б. Хазе, а оттук изводът, че целият текст е фалшификат.

Тези мисли за съдбата на ръкописа, както и изводите на И. Шевченко са логични, но неподкрепени с никакви доказателства.⁸ С не по-малко основание може да се твърди, през 1816—1817 г. кодексът все още се е намирал в Кралската библиотека (днес Bibliothèque Nationale) и е бил на разположение на Ш.-Б. Хазе. В подкрепа на това становище има доказателства, които трудно могат да бъдат отхвърлени — многобройните поправки на текста, съхранявани днес в Suppl. грес. 858. Но на това ще се спрем подробно по-сетне.

В заключение ще отбележим, за да не се връщаме повече на този въпрос, при разглеждането на всяко едно от доказателствата на И. Шевченко, че всяко позоваване на липсата на ръкописа в Париж между 1815—1819 г. е неуместно, тъй като за това липсват каквито и да било сигурни аргументи.

Тази констатация лишава от доказателствена стойност едно от основните съображения на И. Шевченко в подкрепа на изложеното от него схващане, че автор на Анонима е Ш.-Б. Хазе. То се състои в следното: на fol. 350^v, след края на т. нар. трети фрагмент Ш.-Б. Хазе е отбелязал: „Ici suit le texte déjà imprimé.“ Наистина след тази фраза продължава коментарът към Лъв Дякон, р. 175 — καὶ αὐτὴν τὴν μίαν ἐπιστολήν (ed. Paris, р. 259 С—ed. Bonn, р. 505). Според И. Шевченко цитираната фраза свидетелствува, че Ш.-Б. Хазе е открил третият фрагмент (следователно и другите два) най-рано след 7. VII. 1816 г. — датата, след която е започнало печатането на коментара.⁹ Тъй като по това време ръкописът вече не е бил в Париж — както приема И. Шевченко, — остава да се направи изводът, че автор на фрагментите е самият Ш.-Б. Хазе.

Вече видяхме, че съдбата на кодекса е неизвестна и липсата му в Париж в 1816 г. е недоказана. Следователно пада и възражението на И. Шевченко. Въпросната бележка на Ш.-Б. Хазе може да получи друго обяснение — обяснение, за което И. Шевченко може би се е досетил, но тъй като противоречи на неговата хипотеза, той го е подминал. Американският византолог допуска мимоходом, че фразата „Ici suit le texte déjà imprimé“ може да означава, че тъкмо тогава (след 7. VII. 1816 г.) Ш.-Б. Хазе е открил *повторно* между своите по-ранни бележки трите фрагмента.¹⁰ Трябва да се стори още една крачка, за да се получи най-задоволителното обяснение. А то е следното: Едва след 7. VII. 1816 г. (не се знае

⁸ Не по-малко основание има мисълта, изказана от М. Нистазопулу (Anonyme de Nasse, р. 320), че Хазе е подарил кодекса на своя меценат и че той е изчезнал заедно със 150-те екземпляра от изданието на Лъв Дякон поради потъването на кораба, с който са били изпратени към Петербург. Вж. D. Raoul-Rochet, Journal de savants, janvier 1820, р. 4; Παράρτησις Λέων δ Διάκωνος, σ. 111—112.

⁹ Ševčenko, Toparcha Gothicus, р. 136.

¹⁰ Пак там.

точната дата), когато част от бележките към Лъв Дякон са били вече отпечатани, Ш.-Б. Хазе е привлякъл фрагментите към коментара, тъймо тогава той ги е изтъквал като свидетелство за обсадата на Херсон от киевските руси!

А сега да пристъпим към разглеждането на онези възражения на И. Шевченко, които се основават на извършения от него текстологически анализ.

I. A. 1. fol. 347^v₃ — 4: κατὰ τὴν πόλιν γενόμενοι τὴν Βοριών, ... След името Βοριών следва запетая, празно място, колкото да бъдат изписани три или четири букви, след което фразата продължава с πρὸς εὐωχίαν. Впоследствие τὴν πόλιν е задраскано и над реда е изписано κόριν. Същото място в латински превод първоначално е гласяло in oppidum Βαхам. По-късно тези думи са били задраскани и заменени с vicum Borion. Тези корекции на текста, извършени без съмнение от Ш.-Б. Хазе, дават основание на И. Шевченко да постави два въпроса: на какво се дължи замяната на πόλις с κόριν и защо е оставено празното място след γενόμενοι. На второто питане той отговаря категорично: Ш.-Б. Хазе не е успял да разчете (?) името на селището, в което се спрели анонимният автор и неговите хора, и затова е оставил след γενόμενοι празно място. Впоследствие, когато е трябвало да го впише, тъй като Βοριών е сравнително малка дума, между нея и продължението на фразата (πρὸς εὐωχίαν) е останало значително свободно място. Въпросът е откъде Ш.-Б. Хазе е взел правилното име на селището. И. Шевченко си отговаря сам — след като по това време ръкописът не е бил вече в Париж, Ш.-Б. Хазе не е могъл да работи повторно с него и да разчете правилно името на селището, следователно то е измислено от Хазе, а оттук и изводът, че целият текст е фалшификат.¹¹

Не може да се отрече наблюдателността на И. Шевченко при работата му с копието на фрагментите, направено от Ш.-Б. Хазе. Колкото и да са уместни и остроумни неговите критични бележки, все пак становището му е изградено на несигурна основа — схващането за липсата на ръкописа.¹²

Наред с това съображенията му, изказани по повод името на селището и направените поправки на Suppl. grec 858, fol. 347^v, също търпят сериозни възражения. Оставеното празно място за изписването на Βοριών и двете поправки (πόλις в κόριν и oppidum Βαхам във vicum Borion) свидетелствуват, че Хазе наистина е прибегнал към повторно разчитане на името. След като е направил латинския превод и е пристъпил към преписването на гръцкия текст, по неизвестни нам причини той се е усъмнил в правилното разчитане на селищното име и е оставил празно място за неговото изписване след сверка с кодекса. Другото обяснение за съществуването на това празно място, обяснението на И. Шевченко, е нелогично. Ако Ш.-Б. Хазе е съставителят на фрагментите, защо му е трябвало да оставя това празно място? Той не може да не е съзнавал (при положение, разбира се, че е бил фалшификатор), че този факт би могъл да се използва като аргумент против автентичността на текста. Ще отидем твърде далеч в предположенията си, ако допуснем, че Ш.-Б. Хазе е искал да остави подобна загадка на учения свят — да публикува открит от него текст, собственост на кралската библиотека, а, от друга, да остави

¹¹ Ševčenko, Toparcha Cothicus, p. 140.

¹² Както вече видяхме, схващането за изчезването на кодекса в 1815 г. или веднага след това е неубедително и не може да се използва като доказателство.

белези по преписа на този текст, по които той би могъл да бъде обявен за фалшификат.¹³

По-трудно би могло да се отговори на въпроса, защо Хазе първоначално е написал *pólis*, а след това е заменил тази дума с *κώμη* (в латинския превод съответно *oppidum* с *vicum*). Тази корекция едва ли би могла да се дължи на погрешно четене, освен, разбира се, ако допуснем, че Хазе при първото си запознаване с текста, подведен от името на селището, е възприел четенето *pólis*, а при второто, основното изучаване на фрагментите го е коригирал. Подобно допускане обаче е малко вероятно. По-скоро може би се касае за една грешка при преписването на текста (?), но колкото и да е досадна тази грешка, тя едва ли може да даде сериозно основание целият текст да се обяви за фалшификат.

I. A. 2. fol. 350^r post τὰ τῷ καιρῷ μοι σύμφορα ἐξηγοῦέτο. Хазе е пропуснал пасажа *τεῖχος μὲν τὸ παλαιὸν ἀνεγείρων, καὶ διδάσκων τοὺς ἐμοὺς εὖ παρεσκευάσθαι πρὸς τὰ πολέμια. Πρὸς δὲ τοὺς ἡμῖν προσέχοντας δρόμῳ κήρυκας ἐπεμπον, καὶ μετεκαλούμην αὐτοὺς, σκεψόμενος περὶ τῶν ὅλων*, който впоследствие е добавен на долното поле на листа. И. Шевченко с известно основание поставя въпроса, как е могъл Хазе да пропусне толкова много думи. Наистина този пропуск не е съвсем ясен,¹⁴ но би ли могъл той да бъде доказателство, че текстът е фалшификат, т. е. че този пасаж е съставен от Хазе, след като е бил налице целият текст? Разбира се, че не.

I. A. 3.347^v₁₇₋₁₈: (латински превод): между *tunc, inquam* и *formidine commoti...* е вмъкнат изразът *quod iam prius fieri oportebat (oportebat !)*, който след това е задраскан и, както отбелязва И. Шевченко, с голямо основание, тъй като не съответствува на гръцкия текст в съседната колона.¹⁵ Ако се съгласим обаче за момент с американския учен, че тази задраскана латинска фраза не е неволна грешка на Хазе и че свидетелствува за съставяне на текста от самия него, то веднага трябва да допуснем, че първоначалният вариант на фрагментите е бил на латински език. Или, казано с други думи, Хазе е зачертал този латински пасаж едва след като е „съставил“ гръцкия текст! За съжаление подобно предположение не намира никаква подкрепа.¹⁶ А приемем ли веднъж, че първообразният текст е на гръцки език (независимо дали е автентичен или не), то от това следва, че задрасканата латинска фраза

¹³ Тъй като И. Шевченко набляга много на случая с оставеното празно място за изписването на *Βοριών*, ще отбележим, че това не е единственият подобен случай в текста на Хазе. Ще посочим само няколко такива примера: fol. 350^r₂₋₃: *καὶ ὁ πόλεμος ἤρξατο*. Следващата фраза — *Μακρόνιο δὲ τὸ...* започва след празно място, на което биха могли да се изпишат няколко букви; fol. 350^r₈₋₁₉ *ὁὖσιν ἡμᾶς ἐξηγοῦμαι* — *Ἄλλ' οἱ μὲν...* Ibidem, 15: *καὶ τοῖσιν ὕπὲρ τ'*. — *Οὐδαμοῦ δὲ τῶν βαρβάρων*.

¹⁴ Да се отговори на този въпрос е трудно. Не може да се каже категорично дали това се дължи на невнимание или небрежност, проявени от страна на Ш.-Б. Хазе. Бихме могли да допуснем, че в случая той се е заблудил. След края на пропуснатия пасаж *περὶ τῶν ὅλων* следва фраза (*Διότις δὲ, μὴδ' αὐτὸς τελευτῶν δινύει ἀφ'...*), която впоследствие е задраскана от анонимния автор. Може би наред с нея Ш.-Б. Хазе е пропуснал и предшествувашия пасаж.

¹⁵ Sevčenko, *Toparcha Cothicus*, p. 140.

¹⁶ Един, макар и бегъл преглед на *Suppl. grec 858*, ff. 315^r, 347^r — 351^r веднага ще ни убеди, че основният текст е на гръцки език, от който след това е направен латинския превод. Достатъчно е да отбележим многобройните поправки по латинския текст. Освен това хипотезата на И. Шевченко е, че Анонимът е съставен на гръцки език. Към това заключение водят всички текстуални паралели, приведени от него.

е грешка, която Хазе е направил при превода. Наистина допускането на подобна грешка от филолог от ранга Ш.-Б. Хазе е трудно обяснимо,¹⁷ но означава ли това, че текстът не е автентичен?

I. А. 4. Като изхожда от своето основно съображение за липсата на кодекса, И. Шевченко отбелязва някои поправки на printer's copy, т. е. Suppl. grec 858, които не биха могли да бъдат направени след 7. VII. 1816 г., т. е. когато е започнало печатането на коментара. Тези поправки¹⁸ могат и трябва да бъдат разглеждани само по един начин — повторна работа на Хазе с кодекса преди печатането, сверяване на преписа с оригинала. И. Шевченко има известно право, когато бележи, че извършените поправки ни разочароват от Хазе като професор по гръцка палеография.¹⁹ Това може би е така, още повече, че примерите, приведени от Шевченко, могат да бъдат увеличени значително,²⁰ но все още не означава, че Хазе е автор на текста. Дори обратното, те свидетелствуват, че френският елинист е работил неколkokратно с откритите от него фрагменти.²¹

I. А. 5. И. Шевченко набляга особено много на някои различия между Suppl. grec 858 и отпечатания текст. Наистина такива различия съществуват: fol. 348^r: *παρημέραμεν σταδίου*—P, 255 D=Bonn, 498: *σταδίου παρημέραμεν*; ibidem, 7: *ἄλλον πρὸ ἡμῶν*—P, 255 D=Bonn, 498: *πρὸ ἡμῶν ἄλλον*; ibidem, 26: *τοῖς δεινοῖς*—P, 256 B=Bonn, 498: *τοῖς τότε δεινοῖς*; fol. 349^r₁₈:

¹⁷ Тази неточност или грешка при латинския превод не е единствена. Тук ще посочим само няколко примера, и то само от един фрагмент, първият: fol. 347^r₆: между *duobus* и *glacie* е вмъкнато *maximus*; fol. 347^r₉₋₁₀ post *alia* (в печатния текст *aliae*) са задраскани шест думи, от които се чете: ... sub aqua alliada imfigebantur... (?). След това над реда е написано: *lintres vel hauriebantur fluctibus*; fol. 347^r₁₂ post *Danapris*: *ibi nos aegre... din expectavimus*. Без да бъде зачеркнат този текст, над него е добавено: *Nos tamen ve... Saeviores eum fire... e credebamus* (?), а печатният текст гласи: *Nos vero ibi aegre dinque expectavimus...*

¹⁸ Ето примерите, посочени от И. Шевченко (Toparcha Gothicus, p. 140): fol. 350^r₁₄: *πλεῖσιν* > *πλείονες*; fol. 350^v₉: *ἀποδιαφύρεσθαι* > *ἀποδιαφύροντες*; fol. 350^v₁₂: първоначално е изписано *ἐνν*, след това е задраскано и е добавена нова дума: *ἐλπιήσαντο*.

¹⁹ Шевченко, Toparcha Gothicus, p. 141.

²⁰ fol. 347^r₁₀₋₁₁ *ἤμεις δὲ αὐτοῦ*. Хазе е поправил *αὐτοῦ* на *αὐτὸν*, но след това е възстановил първоначалната форма; fol. 347^r₁₈: ante *Δανάρις* (правилно *Δανάρις*, но post *δ* — една дума, която е задраскана и не може да се разчете; fol. 347^r₂₆: post *δρη* задраскана дума (*κληρ...*) и отгоре добавено *σκληρὰ*; fol. 347^r₂₉: *Ἀκολύτως*—*Ἀκολύτος*; fol. 347^v₁₀ post *αὐτὰς* *ἃ* (начало на дума), след това задраскана; fol. 348^r₉: *χαλεπώτατα-χαλεπώτατα*; fol. 348^v₂₄ *ἄμενον-ἄμεινα*; fol. 349^r₂₁: post *ἡ ἡνός-χωματος*—след това задраскана и отгоре изписано *χάσματος*; fol. 349^r₂₆: post *καὶ* ante *ἡμῶν* *δοκω*—задраскан пасаж, който не се чете, и след това добавена думата *πλησιοχωρεῖ*; fol. 349^r₂₈: *ἐπ' ὁμοῖα-ὁμοῖα* (правилна *ὁμοῖα*); fol. 349^r₂₉: *χείρως-χειρών*; fol. 340^r₁₄: *ἄλλω-ἄλλω*.

²¹ Тъй като на няколко пъти стана дума за повторна работа на Ш.-Б. Хазе с кодекса — веднъж при неговото откриване и втори път при печатането на съчинението на Лъв Дякон, то тук, без да се впускаме в излишни подробности в подкрепа на това схващане, ще си позволим да приведем само едно доказателство. Описанието на кодекса, което ни е оставил Ш.-Б. Хазе, е много кратко, но затова пък много важно. По този текст, както и по текста на самите фрагменти има редица поправки, които представляват значителен интерес. Първоначално Хазе е отбелязал... fragmenta. servata in Cod. Saec. XI S. Basilii, Phalaridis, S. Gregorii Nazianzeni epistolae varias Isocratisque et Themistii orationes aliquot continente. Впоследствие той е направил две поправки — задраскал е цифрата XI и над реда е изписал X *ex euntis*; на второ място, задраскал е целия пасаж *Isocratisque et Themistii orationes aliquot* (Suppl. grec 858, fol. 315^r). Вж. тук, с. 32—33. Тези поправки, нанесени преди печатането на текста, засягащи двата най-важни въпроса около този кодекс — неговата датировка и съдържанието му, безспорно не са плод на случайно хрумване или недоглеждане, а на задълбочена работа с целия ръкопис, извършена повторно в навечерието на печатането на фрагментите (след 7. VII. 1816 г.).

δι—P,257 B=Bonn, 501: *ως*; ibidem, 30: *διεθρον*—P,257 C=Bonn, 501: *διεθρον* και; fol. 349^v₁₂: *ακηρυκτι ημιν*—P,257 D=Bonn, 501: *ημιν ακηρυκτι*.

Различията между двата текста говорят безспорно, че те се дължат на корекции, извършени по време на печатането, корекции, които почиват на оригинала, но не са отразени върху копието (Suppl. grec 858).

I. A. 6. Последното доказателство на И. Шевченко от тази група, доказателство, което заслужава внимание, са т. нар. *lexis athesauristoi*. Те са следните: *αποδιαφέροντες*²² (fol. 350^v₉ — P,259 A=Bonn, 503_{35—36}); *επικλίνα* (fol. 348^r₃₀ — P,256 B=Bonn, 498₂₂); *ἐπ' ὁμοσίᾳ* (fol. 349^r₂₈ — P,257 C=Bonn, 501₁₈); *προκατέσκαπτο* (fol. 349^v₂₇ — P,258 A=Bonn, 501₃₈).

Трябва да отбележим, че от тези примери особен интерес заслужава само думата *ὁμοσίᾳ*, която не се среща у други византийски автори. Но означава ли това — наличието на тези четири думи или четири форми, които не са засвидетелствувани в други текстове, — че „Анонимът на Хазе“ е фалшификат?

I. B. 1. И. Шевченко привежда редица текстуални паралели между фрагментите на Ш.-Б. Хазе и някои други текстове — материали от личния архив на френския учен, гръцки и византийски автори. Целта на използваните паралели, които с изключение на един случай (Тукидид) се свеждат до еднаквата употреба на единични думи, но не и пасажии или дори изрази, е да се докаже, че Ш.-Б. Хазе е взимал примери от въпросните автори при съставянето на фрагментите. Основният сравнителен материал от първата група текстове — тези от личния архив на Хазе — е Cod. Suppl. grec 1363, дневникът на известния елинист, започнат през 1812 г. и завършен през 1863 г.²³ Само един пример, взет от дневника и сближен с фраза от Анонима, датира от време преди 1819, т. е. преди отпечатването на историческата творба на Лъв Дякон и заедно с нея на трите фрагмента. Какво ни пречи да допуснем обратното (ако изобщо трябва да се дава обяснение на съвпадението на отделни думи от Анонима и личните книжа на Хазе), а именно, че Ш.-Б. Хазе е използвал понятия от Анонима, влезли в неговия речник и отразени в онези страници от личния му дневник, които са написани на гръцки език. Това обяснение е значително по-логично или най-малко по-оправдано. Обяснението на този феномен, което предлага И. Шевченко, почива единствено на предварително изработеното му мнение за извършената от Ш.-Б. Хазе фалшификация, и като следствие от него — стремежа да се потърсят аргументи в подкрепата му.

I. B. 2. При това положение едва ли е необходимо да разглеждаме всичките примери, използвани от И. Шевченко. Достатъчно е да се спрем на единствения паралел, който е по-ранен от 1819 г. Той е следният: fol. 347^v₁₃ (P,255 B=Bonn, 497): *ὡς ἀβάτους μὲν τὰς διόδους οἰεσθαι* (И пътищата изглеждаха непроходими) — Suppl. grec 1363 (Journal intime), fol. 11 [4 oct. (1814)]: *Συνοσία σὺν τῇ κόρη τῆς διόδου* (сношение [полово] с улично момиче). Ще бъде съвсем естествено да си зададем въпроса, какво е общото между тези две фрази. Очевидно е, че нищо не ги сближава освен употребата на *διόδος*. Но какво доказва това? Подобен пример би имал известна стойност при положение, че съществителното *διόδος*

²² В кодекса (fol. 350^v₉) първоначално е стояло *αποδιαφέρουσαι*, но след това е поправено на *αποδιαφέροντες*.

²³ Le Supplément grec, III, n° 1363 (p. 685).

се среща само в Анонима и личния дневник на Ш.-Б. Хазе, и то, ако би могло да се докаже, че известният елинист е попаднал на фрагментите след 4.X. 1814 г., когато е направил въпросната бележка в дневника си. В случая няма нищо подобно.

I. В. 3. Паралелите между Анонима и някои съчинения на гръцки и византийски автори (трябва да повторим, че в повечето случаи те се свеждат до употребата на еднакви думи) също нямат онази доказателствена стойност, която им придава И. Шевченко. Ще посочим само някои от тях, за да илюстрираме това съждение: Anonyme de Hase (P,255 C=Вопп, 497²⁹—³⁰) *συσσίτους... ἀποκοίτους*—Aeschines, De falsa Leg., ed. Blass, 2. 127; *καὶν φῶσιν ἀποκοίτον με τούτων πῶποτε τῶν συσσίτων γεγενῆσθαι*; Anonyme de Hase (P,255 C=Вопп, 497³⁰—³²): *τοῦ πρώτου τῶν ἄστρον ἐσπέρου φάσιν ἤδη ποιῶντος... Κρόνου δὲ καλουμένου*—M. Psellus, De omnif. doct., ed. Westerink, *παλαιῆται... ὧν πρῶτος ἐστὶν ὁ τοῦ Κρόνου λεγόμενος ἀστήρ*; Suppl. grec 811, in Hase's hand: Breve excerptum... de septem planetis... initium, fol. 169 recto: *ἐν τῇ πρώτῃ ζώνῃ τοῦ οὐρανοῦ Κρόνος ἐστίν*. Кое ни доказва, че Ш.-Б. Хазе е взаймствувал от посочените съчинения, още повече, че тук нямаме буквални съпадения.

I. В. 4. Неубедителен е и единственият пример с Лъв Дякон, чийто издател е Ш.-Б. Хазе. Тук внушението на И. Шевченко е най-силно изразено — работейки с текста на византийския историк (Paris. gr. 1712), Хазе е използвал употребената от Л. Дякон поговорка *Μυσῶν λείαν*, за да я вмъкне в съставените от него фрагменти.²⁴ Тази поговорка е била твърде много разпространена както между гръцките, така и между византийските автори²⁵ и затова употребата ѝ от един анонимен автор, и то в края на Х в., съвременник на Лъв Дякон, едва ли може да буди някакво съмнение.²⁶

I. В. 5. От всички примери на И. Шевченко безспорно най-голямо внимание заслужават направените паралели между текста на Анонима и „История на Пелопонеската война“ на Тукидид. Тази близост между нашия анонимен автор и един от най-големите историци на древността бе отбелязана още преди едно столетие от В. Г. Василевски.²⁷ Обстояното ѝ изучаване обаче дължим на С. В. Меликова, която посвети на този въпрос специален етюд под наслов „Готският топарх и Тукидид“. Без да се впускаме в подробности (те могат да бъдат намерени в солидно аргументираното изследване на С. В. Меликова), ще отбележим само основните изводи на руската филоложка, изводи, получени след внимателно съпоставяне на двата текста. Според нея сходството между анонимния автор и Тукидид не е случайно. То се дължи на училищно изучаване на гръцкия историк и пренасяне на думи и пасажки от неговата творба в друг контекст. За анонимния автор е характерно не механическото из-

²⁴ L. Diacopus, ed. Paris, p. 257 A=ed. Вонп, p. 500.

²⁵ Вж. примерите, посочени у Boissonade, Anecdota, p. 133, n. 1; Васильевский, Записка, с. 158.

²⁶ Наистина И. Шевченко набляга на еднаквите глаголни форми, употребени от Лъв Дякон и анонимния автор (*θέμενος, ἐσθαι, θέσθαι*), докато други в подобни случаи използват по-различни глаголи (*ποιεῖν, ἔχειν, ἐργάζεσθαι*). Но тъкмо това говори в полза на автентичността на текста. Ако Хазе беше автор на фрагментите, той би се предпазил от подобна близост.

²⁷ Васильевский, Записка, с. 168.

ползуване на Тукидидови фрази, а усвояване на типичните черти от стила на Тукидид, навлизане в духа на неговия език.²⁸

Към това едва ли има какво повече да добавим. Безспорно е, че в случая се сблъскваме не с един фалшификат, при съставянето на който наред с други автори многократно и особено успешно е използван Тукидид, а с едно литературно произведение, написано в стила на големия гръцки историк — подражание, което се дължи не на случайност, а на задълбоченото изучаване на историческата творба на Тукидид.²⁹

I. В. 6. Както вече посочихме, близостта между „Анонимът на Хазе“ и „История на Пелопонеската война“ е изтъкната твърде отдавна и това не е заслуга на И. Шевченко. На какво набляга в случая американският византолог? На факта, че като учител на Луи Наполеон Ш.-Б. Хазе е запознавал бъдещия император на Франция с творбата на бележития гръцки историк.³⁰ Но това, че в началото на 1814 г. Луи Наполеон е пристъпил към изучаването на Тукидид, едва ли означава, че тъкмо тогава Ш.-Б. Хазе е съставил трите фрагмента, като е взимал многократно от гръцкия историк. Това, че по едно и също време бъдещият френски император е започнал да чете един от класическите историци на древността и на учения свят са станали известни фрагментите, открити от Ш.-Б. Хазе, не е нищо повече от едно съвпадение, от което не могат да се правят никакви категорични изводи.

II. Един от основните аргументи на И. Шевченко, както вече отбелязахме, е фактът, че никой след Ш.-Б. Хазе не е видял кодекса, в който френският елинист е открил трите фрагмента. Американският византолог е категоричен в своето заключение: такъв кодекс никога не е съществувал, текстът на Анонима е съставен от Ш.-Б. Хазе и ние не можем да имаме доверие в него.

III. Тук няма да се впускаме в подробности и да аргументираме обстоятелствено, че липсата на кодекса днес все още не е решаващо доказателство в подкрепа на схващането, че той е измислица на Ш.-Б. Хазе. Като оставим настрана възможните предположения за съдбата на ръкописа,³¹

²⁸ Меликова. Готский топарх, с. 1064, 1065, 1067.

²⁹ Едва ли е необходимо да се спираме обстоятелствено на въпроса за влиянието на Тукидид върху писателите, историците, въобще образованите люде през античността и византийската епоха. Далеч сме от мисълта също да търсим първопричините за тази огромна популярност на големия историк на древността. Това е сторено от редица големи познавачи на старата гръцка история. Достатъчно е да отбележим онази знаменита фраза на Тукидид от предговора към „История на Пелопонеската война“, с която прочутият историк отбелязва непреходността на своя труд, предназначен да бъде „съкровище за всички“ (*κτῆμα ἐς αἰῶνα*) — така сполучливо подчертана от А. Бонар в неговото есе за Тукидид — за да видим защо този автор столетия наред е вълнувал умовете на образования свят и е служил като настолна книга за изучаването на гръцката история, култура, език (примерът с Луи Наполеон е достатъчно красноречив).

Малцина византийски историци са останали неповлияни от Тукидид. Като се започне с ранновизантийските автори — Приск, Прокопий, Агати, Теофилакт Симоката (вж А. Самегон, *Herodotus and Thucydides in Agathias*, BZ, 57, 1964, p. 35—52; З. В. Удалцова, Идеино-политическая борьба в ранней Византии, Москва, 1974, с. 140, 189, 196, 202, 225, 228, 292), и се стигне до Критовул, чиято творба е изпъстрена със заеми от Тукидид (V. Grecu, *Kritobul aus Imbros*, BS1, 1957, I, s. 13—17; *Critobul*, § 14, 15, 16, 21, 32, 33, 50, p. 101, n. 1). Ето защо влиянието на Тукидид върху автора на „Анонимът на Хазе“ не бива да ни учудва и да събужда съмнения.

³⁰ Suppl. grec 1363, fol. 6 [17 février 1813]: „*Ναπολέον τοῦ Θουκυδίδου ἤρεσται*“.

³¹ Вж. тук, с. 134, бел. 8.

редно е да си зададем въпроса, има ли нещо в неговото съдържание и датировка — така както е описан от Ш.-Б. Хазе, което да ни смущава и би ни принудило да се усъмним в реалното му съществуване. Както се знае, основното съдържание на кодекса са били писмата на св. Василий Велики и св. Григорий Назиански.³² Без да се впускаме в подробности около ръкописната традиция на епистоларното наследство на двамата „велики отци“ на раннохристиянската църква,³³ ще наблегнем на добре известния факт за „съжителствването“ на писмата на св. Василий Велики и св. Григорий Назиански. Тук ще се задоволим да посочим само няколко такива примера, които ще бъдат достатъчни за илюстрация на тази мисъл. Cod. Patmiacus 57 (библиотека на манастира „Св. Йоан Богослов“ на остров Патмос) съдържа 268 писма на св. Василий и 236 писма на св. Григорий.³⁴ Cod. Medicus IV—14 (Флорентианската библиотека във Флоренция) — 245 писма на св. Григорий и 340 писма на св. Василий;³⁵ Suppl. grec 1020 (Националната библиотека в Париж) — 276 писма на св. Василий и 4 писма на св. Григорий;³⁶ Suppl. grec 1143 — 208 писма на св. Григорий и 7 писма на св. Василий.³⁷

Няма нищо сензационно в датировката на открития от Ш.-Б. Хазе кодекс — края на X в.³⁸ Тъкмо от това време датират най-старите ръкописи на писмата на двамата църковни отци — Cod. Patmiacus 57,³⁹ Cod. Athos Ivron 355,⁴⁰ Cod. Vaticanus gr. 2209⁴¹.

Следователно нито съдържанието на кодекса, нито неговата датировка крият в себе си някои указания, които биха ни накарали да се усъмним в реалното му съществуване или най-малко в неговата истинност.

II. 2. При това положение ще бъде съвсем естествено да си зададем следващия въпрос: можем ли днес да се доверим на един препис, направен в началото на деветнадесетото столетие, при положение, че оригиналът е видян само от кописта (впоследствие издател на текста) и след това е изчезнал? Безспорно имаме това право. Тук ще се позовем само на два примера, но затова пък достатъчно убедителни.

Първата част от новото издание на актите на атонската Велика лавра „Св. Атанасий“, осъществено от П. Льомерл, А. Гийу, Н. Зворонос и Д. Папахрисанту,⁴² почива до голяма степен на два сборника с преписи на документи — cartulaire Cyrille и cartulaire Théodoret.

Първият от тях, съставен от монаха Кирил презвротата половина на XVIII в. (на едно място стои датата 1764, а на друго — 1771 г.), съдържа

³² Suppl. grec 858, fol. 315^r—L. Diaconus, ed. Paris, p. 254 B—ed. Bonn, p. 49.

³³ M. Bessiers, La tradition manuscrite de la correspondance de S. Basile, Oxford, Clarendon Press, 1923: St. Y. Rudberg, Etudes sur la tradition manuscrite de Saint Basile, Lund, 1953, p. 19—52; Saint Basile, Lettres, p. XIV—XXIV: A. Cavallin, Studien zu den Briefen des St. Basilius, Lund, 1944: Saint Grégoire, p. XXI—XXXI; P. Galetay, Liste de manuscrits des Lettres de Saint Grégoire de Nazianze, REG, 57, 1943 p. 106—124: idem, Les manuscrits des Lettres de Saint Grégoire de Nazianze, Paris, 1957.

³⁴ Saint Basile, Lettres, p. XVIII; Saint Grégoire, Lettres, p. XXVI.

³⁵ Saint Basile, Lettres, p. XVII—XIX.

³⁶ Le Supplément grec, III, n° 1020, p. 100—102.

³⁷ Ibidem, n° 1143, p. 281.

³⁸ Suppl. grec 858, fol. 315^r.

³⁹ Saint Basile, Lettres, p. XVIII; Saint Grégoire, Lettres, p. XXVI.

⁴⁰ Saint Basile, Lettres, p. XVI.

⁴¹ Ibidem, p. XV.

⁴² Actes de Lavra, Paris, 1970.

31 императорски документа. При съставянето на този хартуларий Кирил е работил, с много редки изключения, с оригинали. Според П. Льомерл „pour les pièces disparues des archives du couvent depuis le XVIIIe siècle, son cartulaire (cartulaire Cyrille) est notre meilleure source“⁴³. И наистина благодарение на този хартуларий (и някои по-късни преписи) е осъществено изданието на редица императорски грамоти, давани на лаврата „Св. Атанасий“ — хрисовул на император Никифор II Фока от 7. V. 964 г.,⁴⁴ хрисовул на императорите Василий II и Константин VIII от юли 978 г.⁴⁵

Вторият хартуларий е съставен от игумена на манастира Теодорит (родом от Янина), по-сетне игумен на манастира Есфигмену.⁴⁶ Ръкописът е от 350 стр. или 175 ff. и съдържа транскрибирани 125 документа. „Théodoret transcrits avec soin, sur les originaux ou des copies anciennes; il est notre meilleure source pour les pièces disparues depuis 1803 et que Cyrille n'avait pas copiées.“⁴⁷ От само себе си се разбира, че тук примерите могат да бъдат значително повече: хрисовул на император Алексий I Комнин от 1081 г.,⁴⁸ хрисовул на същия император от 1089 г.,⁴⁹ акт на прота Йоан Тарханиот (1108 г.),⁵⁰ акт на прота Гавриил (1153 г.),⁵¹ акт на дука на Солун Йоан Контостефан (1162 г.)⁵² и редица други.⁵³

Тези два примера показват недвусмислено, че ученият свят има пълно доверие в добросъвестността на двамата споменати кописти — монаха Кирил и игумена на Лаврата (а след това и на Есфигмену) Теодорит, а направените от тях преписи на загубени днес оригинали са залегнали в основата на новото издание на „Actes de Lavra“. При това положение напълно естествено ще поставим въпроса, защо трябва да се съмняваме в научната етика и добросъвестност на Ш.-Б. Хазе и да приемем направения от него препис като недостоверен.

III. Според И. Шевченко две са основанията, които позволяват да се види у Ш.-Б. Хазе фалшификатор — неговото тщеславие, любовта му към парите, сериозната му подготовка като учен и, от друга страна, контактите на известния елинист с руския канцлер граф Н.П. Румянцев. Както се вижда, въпросът има две страни — личността на Ш.-Б. Хазе и неговите връзки с граф Румянцев.

III. 1. Кой е Ш.-Б. Хазе? Той е роден на 11. V. 1780 г. в Сулца, близо да Наумбург (Саксония). Учил е във Ваймар, Йена и Хелмщат. През октомври 1801 г. пристигнал в Париж, където попаднал под покровителството на G. d'Ansse de Villosion, който скоро му станал като втори баща. През 1805 г. Хазе бил назначен на работа в *département des manus*

⁴³ Ibidem, p. 6; A. Guilloou, Les débuts de la diplomatie byzantine: Cyrille de Lavra, BCH, LXXXII, 1958, p. 610—634.

⁴⁴ Lavra, n° 5, p. 104—106.

⁴⁵ Ibidem, n° 7, p. 112—114.

⁴⁶ E. Kovvίλλας, Θεόδωρος προηγουμένος Λαυριώτης δ κωδικογράφος, BZ, 44, 1951 p. 343—346; Actes d'Esfigménou, édition diplomatique par J. Lefort, Paris, 1973 (Archives de L' Athos, VI), p. 4.

⁴⁷ Lavra, p. 6—7.

⁴⁸ Ibidem, n° 43, p. 239—240.

⁴⁹ Ibidem, n° 49, p. 261—263.

⁵⁰ Ibidem, n° 57, p. 298—299.

⁵¹ Ibidem, n° 62, p. 321—322.

⁵² Ibidem, n° 64, p. 331—333.

⁵³ Ibidem, n° 3, p. 95—97; n° 63, p. 324—326; n° 69, p. 360.

crits grecs в императорската библиотека (днес Bibliothèque Nationale) През 1812 г. бил ангажиран от Хортензия Бохарне за преподавател на нейните синове Луи и Луи-Наполеон (бъдещия Наполеон III). През 1816 г. Хазе станал професор по гръцка палеография и новогръцки език в „Ecole royale et spéciale des langues orientales vivants“. От 1832 г. бил един от conservateurs-administrateurs de la Bibliothèque royale, au département des manuscrits. В 1852 г. започнал да преподава сравнителна граматика — катедра, създадена специално за него във Faculté des Lettres в Сорбоната. Едновременно с това той е бил и професор по немски език и литература в Ecole Polytechnique (от 1830 г.). Ш.-Б. Хазе е бил член на Académie des Inscriptions et Belles Lettres (1824 г.) и кавалер на Почетния легион (1828 г.). От неговата научна дейност трябва да бъдат отбелязани на първо място публикуването на неизвестното дотогава историческо съчинение на Лъв Дякон (1819 г.) и участието му във второто издание на „Thesaurus graecae linguae“⁵⁴.

Както се вижда, тези биографични данни, макар и кратки, едва ли дават основание да се усъмним в научната добросъвестност на Ш.-Б. Хазе и да го провъзгласим за автор на фалшиви ръкописи. Но тъй като И. Шевченко набляга много на неговите връзки с граф Н. П. Румянцев, ще отделим няколко реда и на този въпрос, преди да пристъпим към окончателното заключение.

Американският византолог държи твърде много на писмото на граф Н. П. Румянцев до Ш.-Б. Хазе, писано през април — юни 1816 г.⁵⁵ В това писмо руският канцлер насърчава известния елинист да потърси неизвестни ръкописи, в които да има сведения за руската история. Едва ли не в отговор на това желание или по-скоро „стимулиране“ — според внушението на Шевченко — Ш.-Б. Хазе съставил трите фрагмента.⁵⁶ Вече отбелязахме, че нямаме никакви сериозни основания да се съмняваме в добросъвестността на Ш.-Б. Хазе. Що се отнася до контактите му с граф Румянцев, те не бива да бъдат разглеждани изолирано, а трябва да бъдат поставени и изучени на много по-широка основа, най-вече на фона на цялостната културно-историческа и меценатска дейност на руския канцлер.

III. 2. Без да се спираме подробно на ролята на граф Румянцев и неговия кръжок за събуждането на интереса към миналото на Русия — разнообразна дейност, дала основание на мнозина учени да говорят за Румянцевска епоха,⁵⁷ ще набележим само онези основни насоки, които дават представа за целите, преследвани от граф Румянцев, и най-вече пътищата и начините за тяхното постигане.

⁵⁴ Nouvelle biographie, col. 107—109; Παπαγιωάννης, Λέων ὁ Διάκωνος, σ. 111—112; Ševčenko, Toparcha Gothicus, p. 117, n. 2.

⁵⁵ Ševčenko, Toparcha Gothicus, p. 180—181.

⁵⁶ При положение, че Анонимът е съставен от Хазе в отговор на някои желания на Н. П. Румянцев, бихме очаквали руският канцлер да се интересува от този текст или поне френският елинист да насочи вниманието му към него. Подобно нещо обаче няма. Интересът към „Анонимът на Хазе“ в Русия се е породил значително време след неговото публикуване в 1819 г.

⁵⁷ За граф Н. П. Румянцев и неговото място в организацията на културния и научния живот в Русия в края на XVIII и първата четвърт на XIX в. вж. Иконников, Русской историографий, I, кн. 1, с. 132—243.

Наред със своята дългогодишна политическа, дипломатическа и държавническа дейност през целия си живот граф Румянцев се е интересувал от миналото на руската държава и руския народ, от развитието на руската култура, просвета, наука и е полагал големи грижи за събирането на всички онези свидетелства от миналото, които биха позволили на учените да възкресят руската история.

Дейността на граф Н. П. Румянцев (първите му опити за събирателска дейност се отнасят към 80-те години на XVIII в.) се изразявала в събиране на книги и полагане основите на неговата библиотека — по-сетне прочутата Румянцевска библиотека, събиране на ръкописи, монети и други старини. По-голямо значение има обаче неговата организаторска дейност, насочена към издирване, описване и събиране на ръкописи, пръснати главно из руските манастири, насърчаване, а в някои случаи и финансиране на издателска дейност, какъвто е случаят с отпускането на средства за публикуването на руските летописи, издирване и събиране в корпуси известията за историческото минало на различни народи, обитавали някога територията на Русия, и др.

Естествено цялата тази широка, разностранна дейност е била немислима без активното сътрудничество на голям брой учени. Така например издирването и изучаването на славянски ръкописи от Русия е било възложено на К. Ф. Калайдович и П. И. Строев, които са описали ръкописите на Синодалната и Троицката библиотека. Събирането и публикуването на източните известия за нормани, българи, хазари, монголци, татари, грузинци първоначално е било поверено на И. Ф. Круг, а впоследствие на известния френски ориенталист Сен Мартен.⁵⁸

Особено важна страна от дейността на граф Румянцев е проучвателската и събирателската дейност в чуждестранни библиотеки и архивохранилища. Безспорно тя не е могла да бъде извършена без сътрудничеството на чужди учени или културно-просветни дейци. Наистина в определени моменти Румянцев е изпращал хора, които да работят в чужбина, какъвто е случаят с изпращането на Магнус фон Щрандман в Италия и К. Шулц в Германия, но все пак това е било изолирано явление.⁵⁹ При извършването на подобна издирвателска дейност за предпочитане е било използването на чужди учени. Така например освен със Сен Мартен Румянцев е бил във връзка с ориенталисти от Виена, Берлин, Лондон, Лайден и Копенхаген. Сръбският поет Вук Караджич е преписвал и изпращал на Румянцев грамоти, съхранявани в Сърбия.⁶⁰

Докато изучаването на библиотеките и архивите на Англия, Швеция и Дания е било възложено на руските посланици в тези страни, то издирванията във Франция са били поверени на Ш.-Б. Хазе.⁶¹ Известният елинист е работил и в Италия — в библиотеките на Венеция и Генуа, бил подтикнат от граф Румянцев да предприеме пътуване със същата цел в Испания.⁶² През 1845 г. той получил сумата, изпратена някога на Сен Мартен, за да я използва за издаването на византийски автори. Ш.-Б. Хазе успял да открие пълния текст на хрониката на Георги Амартол, из-

⁵⁸ Иконников, Русской историографий, с. 160, 164.

⁵⁹ Пак там, с. 196.

⁶⁰ Пак там, с. 194.

⁶¹ Пак там, с. 196.

⁶² Пак там, с. 200—201.

вестна дотогава само в откъси — хроника, от която руският канцлер се интересувал твърде много. Най-значимото дело на Ш.-Б. Хазе, извършено по поръка и със средствата на граф Н. П. Румянцев, е издаването на историческото съчинение на Лъв Дякон, което веднага било преведено на руски език от проф. Е. Попов.

III. З. И така дейността на Ш.-Б. Хазе, насочена към издирване и публикуване на неизвестни византийски текстове, съдържащи данни за руската история, дейност, стимулирана и до голяма степен финансирана от граф Н. П. Румянцев, не може и не бива да бъде разглеждана като изолирано явление. Безспорно тази страна от научните занимания на известния елинист е само брънка от цялата верига — събирателска, меценатска дейност на руския канцлер. Едно неоправдано съмнение върху научната добросъвестност на Ш.-Б. Хазе хвърля незаслужена сянка и върху резултатите от многогодишните усилия на граф Румянцев. Нито учените, с които е поддържал близки и продължителни връзки, са били способни на подобни деяния, нито самият той е имал нужда от подобни „открития“. Никой от тези учени не е бил в такава зависимост от граф Румянцев, за да си служи с такива средства и да „отчита“ своята изследователска дейност. Наистина те, в това число и Ш.-Б. Хазе, са се ползували от неговата финансова подкрепа, но тя е давала резултати — в случая с Хазе, изданието на Лъв Дякон, от което и досега се ползват всички византолози.

IV. В заключение какво може да се каже за хипотезата на И. Шевченко, каква ще бъде окончателната ни присъда? Струва ни се, че неколккратно изразихме мнението си както за изследователския метод на американския византолог, така и за същината на неговата работа. Все пак накрая ще си позволим да направим някои най-необходими обобщения.

Студията на И. Шевченко се отличава, да повторим още веднъж, с интересни хрумвания, забележителна наблюдателност, досетливост, изследователски нюх. Тя страда обаче от една основна слабост — *преднамереност*. Безспорно американският учен е тръгнал по обратния път — приел веднъж, че „Анонимът на Хазе“ е фалшификат, той е започнал да събира доказателства, с които да обоснове това си схващане. Окончателното му мнение за този важен книжовен паметник не идва постепенно и след внимателно претегляне на всички „за“ и „против“, а се поднася в готов вид. Видяхме, че голяма част от доказателствения му материал няма тази стойност, която му придава той.

Тук бихме искали да наблегнем на едно положение в хипотезата на И. Шевченко. Независимо от неговото остроумие и наблюдателност тя е изградена до голяма степен на случайности и съвпадения. Така например „съставянето“ на Анонима от Хазе се обяснява едва ли не само с писмото на граф Н. П. Румянцев от април — юни 1816 г. Влиянието на Тукидид върху текста, т. е. активното занимание на Хазе с гръцкия историк и вследствие на това неговото отражение върху Анонима, се свързва съвсем произволно с датата 17.II.1813 г., когато той започнал да запознава своя ученик, бъдещия император на Франция Наполеон III с „История на Пелопонеската война“.

Безспорно е, че при подобни случаи трябва да се тръгва по път, обратен на този, избран от американския учен — цялостно, внимателно изучаване на текста и едва тогава да се произнесем върху неговата ис

торическа стойност. Този подход би ни довел до противоположен резултат. „Анонимът на Хазе“ не е дело на фалшификатор,⁶³ а е автентичен текст с голямо значение за историята на българо-византийските отношения в края на X в. в областта на Долния Дунав — една слабо изучена страна от контактите между двете страни.

II. ТА КЛИМАТА

Най-силният аргумент в подкрепа на защитаваната и до днес теза, според която описаните в „Анонимът на Хазе“ събития трябва да се локализируют в Кримския полуостров, е споменатото на два пъти в текста загадъчно понятие *τὰ Κλίματα*.¹ Всички изследвачи, които се придържат към това схващане — като се започне от III-Б. Хазе², — са склонни да идентифицират *τὰ Κλίματα* с известните от Константин Порфирогенет и редица други автори *Готски* или *Херсонски климати*.³

Този въпрос има и друга страна, която обикновено се забравя, тъй като учените, улеснявани от близостта между двете понятия, пристъпват към локализацията, преди да са решили един друг въпрос, а именно същността на понятието *τὰ Κλίματα* от „Анонимът на Хазе“ — град или област е то. Естествено е, че без това изясняване трудно може да бъде решен и основният въпрос — локализацията. Разбира се, в натрупаната вече обилна книжнина не липсват мнения или дори опити да се докаже, че *τὰ Κλίματα* е град⁴ или пък област⁵, но в повечето случаи това са априорни решения, които не почиват на убедителен анализ на текста. Ето защо, преди да пристъпим към локализацията на *τὰ Κλίματα* или по-точно да видим какво е отношението му към Готските или Херсонските климати, трябва да изясним неговото съдържание.

⁶³ Трудно ни е да си представим, че един фалшификатор, пък било то и гениален и с богат опит, би могъл да състави такъв текст, който наред с всичките си особености и мънотии би предложил възможности за толкова колебания (основателни в много отношения!) при неговото историческо обяснение и да вълнува в продължение на столетие умовете на няколко поколения учени.

¹ L. Diacopus, ed. Paris, p. 258 B, 259 A — ed. Bonn, p. 502; 504; Anonyme de Hase, p. 42⁴⁷, 80—81.

² L. Diacopus, ed. Paris, p. 258 B — ed. Bonn, p. 503: „Castrum Clematum (Vid. Bandur. Imp. Orient., I 113 B)“. Тук френският елинист е допуснал грешка. Той е схванал *τὰ Κλίματα* от текста като град, а го идентифицира с Херсонските климати, които безспорно са област. Наред с това на посоченото място (A. Bandur, Imperium Orientale sive antiquitatus Constantinopolitanae, I, Venetiis, 1729 (Corpus Historiae Byzantinae XV) няма нищо подобно. Там се намира текст от D. A. I., § 51, p. 246²⁸—248² (по изданието на Моравчик—Дженкинс). За Климатите в изданието на Бандури се говори на p. 47A, 51E, 52A, B, 86E, 91A, 92B, 92C — D.

³ Вж. например С. Геденов, Отрывки, Приложение № 3, с. 68; Брун, Черноморье, II, с. 215; Куник, Записка, с. 74 сл.; Васильев, Готы, с. 239; Литаврин, Записка, с. 120. Най-обстойно у Ф. Вестберг (Fragmente, S. 66).

⁴ Най-голям привърженик на това мнение е В. Василевски, който твърди, че *τὰ Κλίματα* от Анонима „есть название единичного, отдельного города“ (Записка, с. 201). Според руския учен този град може да бъде идентифициран със споменатия от Прокопий („De aedificiis, IV, 4, p. 124⁷: Κλέμαδες) (За него вж. V. Beševliev, Procopiana, RESEE, VII, 1969, I, p. 39: Κλέμαδες 124, 7 statt Κλίμαδες (?) = Climaces). Напоследък мнението, че *τὰ Κλίματα* е град, бе застъпено от М. Нистазопулу (Anonyme de Hase, p. 324, n. 7), благодарение на което гръцката изследователка отхвърли идентификацията му с Кримските климати.

⁵ Към това мнение се придържат по-голяма част от изследвачите.

А. Първото споменаване на τὰ Κλήματα се намира в самия край на т. нар. II фрагмент: καὶ τότε ἀρχὴν ἐμοῦ πρότον πάλιν οἰκῆσαι τὰ Κλήματα διανοησάμενον,⁶ т. е. „И аз тогава първи реших да се поселя отново в Климатите.“ По какъв повод анонимният автор съобщава за това свое решение? Като описва сражението си с нахлулите за втори път варвари, той отбелязва: „Тъй като ние направихме наше поселение в един така разрушен град и правехме нападение (сякаш) повече от село, отколкото от град.“⁷ Непосредствено след това той изяснява причините за това си положение: Ἡ γὰρ προκατέσκαπτο παρ' αὐτῶν τῶν βαρβάρων καὶ ἰκανῶς ἐξεσήμετο, ἐκ βάθρων αὐτῶν καταβαλλόντων⁸ τὰ τεῖχη καὶ τότε ἀρχὴν...⁹

Казано с други думи, авторът съобщава за своето пребиваване в разрушения град, който приличал по-скоро на село, отколкото на град.¹⁰ След това той счел за необходимо да изложи причините за това плачевно състояние — управляваната от него област била опустошена от варварите по време на тяхното нашествие. След тяхното оттегляне анонимният автор решил да се завърне и да се засели отново в нея. Това свое решение той съобщава с цитираната вече фраза καὶ τότε ἀρχὴν... τὰ Κλήματα διανοησάμενον.¹¹ Следователно с τὰ Κλήματα е означена областта, която се намирала в негово подчинение.

Известно съмнение върху това тълкуване хвърля фразата, с която завършва т. нар. II фрагмент — фраз та, която следва непосредствено след пасажа, с който авторът съобщава своето решение да се засели отново в Климатите: „Ето защо построих до него, първоначално от съществуващите материали, малка крепост, като мислех, че оттук лесно ще може да бъде заселен целият останал град.“ Какво има пред вид анонимният автор, когато отбелязва, че ἐξ ἐρημιδοῦ παρ' αὐτὴν — градът, в който пребивавал, или τὰ Κλήματα. Мнозина учени идентифицират въпросния град с Климатите и приемат, че малката крепост (φρούριον) е построена до него (παρ' αὐτὴν), т. е. τὰ Κλήματα = πόλις. И наистина едно такова мнение намира подкрепа в следващия пасаж, с който авторът ни известява, че Ὡς εἶτο γὰρ ἤδη καὶ ἡ πόλις ἄπασα¹² — съобщение, което би могло да се свърже с „...οἰκῆσαι τὰ Κλήματα διανοησάμενον“.

Според нас този въпрос може да получи и друго обяснение. А именно авторът съобщава решението си да се завърне в областта си, която назовава τὰ Κλήματα. Веднага след това, описвайки издигането на малката крепост, той има пред вид вече града, в който пребивавал и заради кой-

⁶ Anonyme de Hase, p. 42₄₆—47.

⁷ Anonyme de Hase, p. 40₄₂—42₄₄.

⁸ Василевски (Записка, с. 170) без особено основание е склонен да приеме четенето καταβαλλόντων вм. καταβαλλόντων (по аналогия с ἀποβαλλόντες — конектура на Хазе — вм. ἀποβαλλόντες, Suppl. grec 858, ff. 349v, 350r), т. е. варварите разрушили, а не разрушавали. Тази поправка обаче е твърде преднамерена. Василевски предварително приема, че τὰ Κλήματα е град, и поради това поправя глаголната форма (вм. part. praes. — part. aorist. II), за да докаже, че варварите с разрушили само един и този град в Климатите. В случая контекстът не дава основание за подобна корекция и тълкуване. Авторът съобщава, че неговата земя, област (γῆ, ἀρχή) била опустошена от варварите. В тази област безспорно е имало и други населени места (вж. тук по-нататък) и формата καταβαλλόντων е употребена правилно и съвсем на място.

⁹ Anonyme de Hase, p. 42₄₄—46.

¹⁰ Вж. тук, с. 24.

¹¹ Anonyme de Hase, p. 42₄₆—47.

¹² Ibidem, p. 42₅₄.

то прави това отклонение в разказа си, а не цялата област. Основание за подобна интерпретация ни дава голямата непоследователност в неговото описание на събитията. Разказът му изобилствува с много отклонения, връщания, обяснения,¹³ което ни дава право да приемем следния ред на събитията в разглеждания от нас пасаж: 1. Авторът отбелязва, че пребивава в един напълно разрушен град. 2. След това обяснява защо пребивава там и защо градът е в такова състояние, като описва накратко опустошенията, извършени от варварите в управляваните от него земи. 3. Съобщава решението си да се засели отново в областта си след оттеглянето на варварите. 4. Накрая обяснява защо градът прилича повече на село — защото той построил край него (*παρ' αὐτήν*) набързо една малка крепост, т. е. в случая се визира градът, чието име не се съобщава, а не τὰ Κλήματα.

В. Описвайки срещата си с „царувания на север от р. Дунав“, анонимният автор завършва своя разказ със следните думи: *ἐμοὶ δὲ τὴν τῶν Κλημάτων ἀρχὴν αὖθις ἀσμένως πᾶσαν, ἔδοτο, καὶ προσέθηκε καὶ σατραπείαν ὅλην, ἐν τε γῇ τῇ αὐτοῦ προσόδους ἐπετείους ἰκανὰς ἐδώρησάτο.*¹⁴ (На драго сърце ми даде отново цялата област на Климатите, прибави цяла сатрапия и ми даде значителни ежегодни доходи в своята земя.) Какво означава в този случай τῶν Κλημάτων — град или област?

За да се отговори правилно на това питане, необходимо е да разгледаме положението на анонимния автор в земите, опустошавани от варварите, или по-точно да видим с каква власт е разполагал там и каква територия се е намирала под негово управление. За тази цел ще приведем съответните пасажи:

1. *Τὸν δὴ τοιοῦτον ὀλεθρον... καὶ πρὸς τὴν ἐμὴν ἀρχὴν τελευταίως ἡ πόνηρά τυχὴ προσῆξεν...*¹⁵, т. е. жестоката съдба доведе накрая и в *моята област* тази гибел...

2. *(οἱ βάρβαροι)... ἐσέβαλον εἰς τὴν γῆν ἡμῶν*¹⁶, т. е. (варварите) ... „нахлуха в *нашата земя*“.

3. *Ἡ γῇ γὰρ προκατέσκαπτο παρ' αὐτῶν τῶν βαρβάρων*¹⁷, т. е. „Впрочем земята бе разорена от самите варвари“.

Тези три пасажа ни дават пълно основание да заключим, че авторът на Анонима бил управител (стратег) на определена административна област и разполагал с цялата власт над нея. Това заключение би могло да бъде подкрепено и с някои косвени указания.

1. *ἐκ βάθρων αὐτῶν καταβάλλοντων τὰ τείχη.*¹⁸ На този израз, специално на причастиято *καταβάλλοντων*, вече се спряхме.¹⁹ С него анонимният автор отбелязва, че при своето първо нахлуване варварите разрушавали из основи крепостни стени, т. е. тук се визират не само един град (крепост), а няколко населени укрепени пункта, разположени в определена област.

2. *Πρὸς δὲ τοὺς ἡμῖν προσέχοντας δρόμους κήρυκας ἐπεμπον*,²⁰ т. е. „Аз изпратих бързо вестители до тези, които ни заобикаляха“. Това съобщение свидетелству-

¹³ Вж. тук, с. 21 сл.

¹⁴ Anonyme de Hase, p. 42₈₀—83.

¹⁵ Ibidem, p. 40₂₅—27.

¹⁶ Ibidem, p. 40₃₉.

¹⁷ Ibidem, p. 42₄₄—45.

¹⁸ Ibidem, p. 42₄₅—46.

¹⁹ Вж. тук, с. 147, бел. 8.

²⁰ Anonyme de Hase, p. 42₆₂—63.

ва, че визираното население не е живяло в града, в който пребивавал авторът, а в други населени места — крепости и села, — разположени в същата област. Вероятно някои от тях били разрушени и опожарени от варварите при тяхното първо нашествие.

3. Най-сетне самият пасаж, в който се говори за Климатите, свидетелствува достатъчно убедително, че в случая става дума за област, а не за град. Анонимният автор съобщава категорично: „На драго сърце ми даде отново цялата област (*ἀρχήν*) на Климатите.“ Едва ли би трябвало да има съмнение, че *ἀρχή* в този случай означава област. Аналогията с цитирания по-горе пасаж (*καὶ πρὸς τὴν ἐμὴν ἀρχήν*) говори убедително в подкрепа на това мнение, за да се спираме по-подробно на този въпрос.²¹

Изучаваната фраза съдържа още едно указание за същността на *τὰ Κλίματα*, което не само не може да бъде подминато, но, напротив, на него трябва да бъде акцентирано. Авторът на Анонима неслучайно отбелязва: „...τὴν τῶν Κλημάτων ἀρχήν... πᾶσαν ἔδοτο“. С това съобщение той неслучайно отбелязва, че получава отново цялата си област, т. е. онази част от нея, над която той е господствувал в момента, когато се предава на „царувания на север от р. Дунав“ — онази част, в която се е намирал градът, където е пребивавал, и поселенията на *προσέχοντες*, както и частта, която била окупирана от варварите.

И така в заключение на всичко казано дотук трябва да изтъкнем още веднъж, и то окончателно, че понятието *τὰ Κλίματα* от „Анонимът на Хазе“ означава област, а не град. Тази констатация ни позволява вече да пристъпим към локализацията на *τὰ Κλίματα*.

Както отбелязахме на няколко пъти, и до днес особено настойчиво се поддържа схващането за идентификацията на *τὰ Κλίματα* от „Анонимът на Хазе“ с т. нар. Херсонски (Готски) климати. За съжаление и най-известният защитник на това схващане — Ф. Вестберг, се задоволи само да отбележи близостта между двете понятия и да заяви най-категорично, че само наличието на този факт е достатъчно описаните в Анонима събития да бъдат локализиращи в Кримския полуостров.²²

Нито Ф. Вестберг, нито някой друг учен пристъпи към решаването на този важен въпрос по-аналитично, т. е. да се изучат внимателно всички (или поне голяма част) данни за Херсонските климати и едва тогава да се прави съпоставката с *τὰ Κλίματα*. Тази мисъл ни дава основание да отправим към Ф. Вестберг още два упрека: 1. При решаването на поставения въпрос той е привлякъл само онези данни, които се съдържат в „De administrando imperio“. 2. Той е използвал онези посочвания на Константин Порфирогенет, които засягат само Херсонските климати. Едва ли трябва да има съмнение, че нещата трябва да бъдат решени в много по-широк план: да се анализират свидетелствата на Константин Порфирогенет, да се съпоставят със свидетелствата на други автори, да се проследи, доколкото е възможно, появата и развитието на понятието Херсонски климати, както и налагането на самия термин *κλίμα*, да се хвърли един поглед върху възникването и по-нататъшната съдба на Хер-

²¹ Дори да приемем, че в този случай *ἀρχή* означава власт, както са склонни да го преведат някои учени (преводът на Хазе с *praesidium* е натовчен), то това с нищо не променя нашето твърдение. Анонимният автор получил от „царувания“ цялата власт над Климатите, т. е. над все още свободната част, която той му предал, и над онази, над която господствували варварите.

²² Westberg, Fragmente, S. 66.

сонската тема и едва тогава да се пристъпи към съпоставянето на двете понятия — *τὰ Κλίματα* и Херсонски климати. Безспорно само един такъв подход ще позволи да се претеглят всички „за“ и „против“.

Тъй като Ф. Вестберг набляга изключително на данните, които историческата наука дължи на Константин Порфиrogenет, ще започнем с тях (още повече, че те отразяват една епоха, твърде близка — поне по време на съставянето на съчинението му до Анонима).

1. D. A. I., § 1, p. 48₂₅₋₂₈: *Ὅτι γειτνιάζει τὸ τοιοῦτον ἔθνος τῶν Πατρινακῶν τῷ μέρει τῆς Χερσῶνος, καὶ εἰ μὴ φιλίως ἔχουσι πρὸς ἡμᾶς, δύναται κατὰ τῆς Χερσῶνος ἐξέρχεσθαι καὶ κινεῖσθαι καὶ ληϊσθεῖν αὐτὴν τε τὴν Χερσῶνα καὶ τὰ λεγόμενα κλίματα.*

2. D. A. I., § 11, p. 64₈₋₁₂: *δύναται (Οἱ Ἀλανοὶ) μεγάλως αὐτοὺς κακοῦν, τὰς τε ὁδοὺς ἐνεδρεύων καὶ ἀρπυλάτως αὐτοῖς ἐπιτιθέμενος ἐν τῷ διέρχεσθαι πρὸς τε τὸ Σάρκελ καὶ τὰ κλίματα καὶ τὴν Χερσῶνα. Καὶ εἰ ποιήσῃται σπουδὴν ὁ τοιοῦτος ἐξουσιοκράτωρ τοῦ κωλύειν αὐτοὺς, μεγάλης καὶ βαθείας εἰρήνης μετέχουσιν ἢ τε Χερσῶν καὶ τὰ κλίματα φοβούμενοι γὰρ οἱ Χάζαροι τὴν τῶν Ἀλανῶν ἐπίθεσιν καὶ μὴ εὐρίσκοντες ἄδεια μετὰ φοροῦμένου ἐπιτίθεσθαι τῇ Χερσῶνι καὶ τοῖς κλίμασιν, ...*

3. Ibidem, § 42, p. 182₅₋₉: *Γεωγραφία... τῶν ὄντων εἰς τὴν τοῦ Πόντου θάλασσαν πλησίον τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ, καὶ Χερσῶνος ὁμοῦ Βοσπόρου, ἐν οἷς τὰ κάστρα τῶν κλιμάτων εἰσὶν.*

4. Ibidem, § 42, p. 186₇₂: *Ἀπὸ δὲ Χερσῶνος μέχρι Βοσπόρου εἰσὶν τὰ κάστρα τῶν κλιμάτων, ...*

5. Ibidem, § 42, p. 186₈₁₋₈₂: *... πᾶσαν τὴν Χερσῶνος γῆν καὶ τῶν κλιμάτων καὶ τῆς Βοσπόρου γῆν, ...*

6. Ibidem, § 42, p. 186₈₄₋₈₆: *... ἐν αἷς οἱ Πατρινακῆται διέρχονται πρὸς τε Χερσῶνα καὶ Βόσπορον καὶ τὰ κλίματα.*

Това са всички пасажи от съчинението на Константин Порфиrogenет, които пряко визират Херсонските климати и които са използвани от Ф. Вестберг при идентификацията и локализацията на *τὰ Κλίματα*. Кое е неговото основно съображение при тази съпоставка? Най-важната му опорна точка е правилната констатация, че *τὰ Κλίματα* от Анонима е по-малко *proprrium*. Убеден, че по същия начин понятието *κλίμα* е употребено и от Константин Порфиrogenет, т. е. собствено, а не нарицателно име, на него не му остава нищо друго, освен да заключи, че и в двата случая („Анонимът на Хазе“ и „De administrando imperio“) е употребено едно и също понятие, и в двата случая с еднакво съдържание, за означаването на една и съща област — земите, населени с готи (през III—IV в.), разположени в южните и югоизточните части на Кримския полуостров.

Това е накратко схващането на Ф. Вестберг. Наистина на пръв поглед би могло да се допусне, че в някои случаи (или по-скоро при някои примери) той има известно основание (*τὰ λεγόμενα κλίματα, τὰ κάστρα τῶν κλιμάτων*) да тълкува *κλίμα* като собствено име и да го свързва успешно с *τὰ Κλίματα* от Анонима. Но това е само на пръв поглед. Един, макар и бегъл обзор на цитираните по-горе пасажи ще ни убеди, че в нито един от посочените случаи *κλίμα* не е употребено самостоятелно и което е по-важно, не означава самостоятелна област. И в шестте случая за Климатите се говори във връзка или заедно с Херсон и Боспор — едно положение, което в никакъв случай не може да бъде подминато и оставено без обяснение. А неговото обяснение едва ли е свързано със сериозни затруднения. Няма съмнение, че тук се визират две части —

Херсон и Готските климати, които безспорно до известен момент са имали самостоятелно развитие, но от тридесетте години на деветото столетие нататък образуват едно неделимо цяло — Херсонската тема.

На този въпрос — възникването и развитието на Херсонската тема, ще се спрем обстойно по-нататък. Тук, в началото, бихме искали да поставим един „технически“ въпрос — как се е стигнало до образуването на това съчетание: Херсон и Климатите. Разбира се, тази външна страна на процеса, изразила се в оформянето на наименованието, не може да се откъсне от неговата същност — образуването на темата, но все пак тя върви малко по-отделено от него, развива се по-продължително време и което е най-важно, показва връзката между Херсон и готските области далеч преди създаването на темата Херсон. Или, казано с други думи, ако проследим (разбира се, доколкото имаме възможност) развитието на това чисто терминологично понятие *Херсон и Климатите*, ще можем да проследим успешно предисторията, ако може така да се изразим, на темата Херсон.

Без да смятаме, че ще изчерпим всички примери (това едва ли е необходимо), тук ще се задоволим да наблегнем само на онези изворни данни, които характеризират най-добре набелязания по-горе двустранен процес.

1. Житието на св. Евгений Трапезундски, загинал по времето на император Диоклетиан, чиято памет се чествува на 20 януари²³: (*ναῦς, τις πεφορτισμένη μετὰ τῶν δημοσιακῶν τελεσμάτων*) *τῆς Χερσῶνος καὶ τῶν ἐκεῖσε κλιμάτων Γοτθίας καὶ δημοσιακοῦ ἀρχοντος Ἀλεξίου...*²⁴, *ἀλλὰ καὶ ὅσα ἐκ τῶν κλιμάτων Χερσῶνος ἐκεῖνοι ἐλήσαντο*²⁵... *καὶ κατὰ φράστα μετὰ ταῦτα πλοῖα κατὰ Χερσῶνος ἀπέστειλε καὶ καθεῖλον τὰς χώρας αὐτῆς ἀκρως*.²⁶

2. В средата на седмото столетие по повод на издаването на т. нар. Типос (*τύπος*) избухнал конфликт между император Констанс II (641—668) и папа Мартин I. Конфликтът завършил с това, че на 15 юни 653 г. равенският екзарх начело на своите войски влязъл в Рим и отвел тежко болния папа в Константинопол. Там в края на декември същата година римският първосвещеник бил осъден и изпратен на заточение в Херсон.²⁷ Във връзка с тези събития са запазени някои интересни данни за Херсон и Климатите. Теофан отбелязва съвсем накратко процеса срещу папа Мартин: *καὶ μάλιστα διὰ καὶ Μαρτίνον τὸν ἀγιώτατον πάπαν Ῥώμης, ἅμιμος ἦγαγεν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐξώρισεν εἰς τὰ τῆς Χερσῶνος κλίματα*.²⁸

Интересното в това посочване на Теофан е не само понятието *τὰ τῆς Χερσῶνος κλίματα* (тук формата, външният израз, съответствува на съдържанието: Херсон и Климатите образуват едно цяло), но, което

²³ Halkin, BHG³, I, p. 185. Житието е написано към средата на XIV в. от Йоан Лазаропул, митрополит на Трапезунд, под името Йосиф. Вж. Пападопулос-Керамевс, Сборник, с. X—XI; Halkin, BHG³, I, n° 612, p. 186.

²⁴ Пападопулос-Керамевс, Сборник, с. 117_{11—12}.

²⁵ Пак там, с. 118_{1—2}.

²⁶ Пак там, с. 117.

²⁷ Острогорски, Историја Византије, с. 134; *Α. Στρατόν, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, τ. Α', Ἀθήναι*, 1972, σ. 120—126; С. П. Шестаков, Памятники христианского Херсонеса, Москва, 1908, Приложение III: Папа Мартин I в Херсонесе, с. 115—124.

²⁸ Theophanes, p. 351_{17—19}.

е по-важното, Теофан наистина ги схваща като цяло — бъдещата Херсонска тема,²⁹ защото от гръцкото житие на папа Мартин знаем, че римският първосвещеник бил заточен в самия град Херсон: *Καὶ μετὰ τοῦτο προσετάχθη ἐξορισθῆναι ἐν Χερσῶνι... Ἐτελειώθη δὲ ὁ αὐτὸς ἀγώγιμος καὶ τρισμακάριος ἀποστολικὸς πάπας Ῥώμης Μαρτίνος ὁ ὁμολογητὴς καὶ μάρτυς Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐν τῇ αὐτῇ ἐξορίᾳ Χερσῶνος κατὰ τὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν δεσπότην Θεὸν αἴτησιν...³⁰*

Тези сведения са извънредно важни, тъй като свидетелствуват безспорно, че още преди създаването на Херсонската тема градът и разположените в близост до него готски области (климати) били схващани като едно цяло.

3. Vita S. Theodorii Studitarum: *οἱ γὰρ ἐν τοῖς κλίμασι τῆς κατὰ Χερσῶνα καὶ Βόσπορον παροικίας ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι...³¹*

4. Vita S. Stephani Junioris: *Τὰ πρὸς τὸ ἄνακτες τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἐπὶ τὴν τῆς Ζηκχίας ἐπαρχίαν συγκείμενα, ἀπὸ τε Βοσπόρου, Χερσῶνος, Νικόψεως, καὶ τὰ πρὸς τὴν Γότθιον Κοίλην ἀπαντῶντα³²*

Както вече казахме по-горе, проследяването на различните обозначения на Херсон и разположените край него области, известни обикновено като готски климати, позволява да се представят двете страни на един и същ процес — едната, външната, която засяга най-вече формата, но която не може да се откъсне от другата, засягаща самата същина на този феномен. Това са развитието на понятието Херсонски климати и процесът на сближаването, на приобщаването на Готските климати, намиращи се под хазарска власт, с Херсон.

Първите обозначения безспорно са свързани със самостоятелността на Кримска Готия, с политическата ѝ независимост от Византия и поради това Готия неизменно фигурира в съчетанието. Времето, когато процесът на сближаването, на приобщаването на областите (климатите), населени с готи, към Византия (в случая към Херсон) — *terminus ante quem* е 833 (създаване на Херсонската тема)³³ — съвсем логично Готия отсъствува от всички подобни обозначения. Най-кратко и убедително това може да се изрази със следната схема: *Χερσῶν καὶ τὰ ἐκείσε κλίματα Γοτθίας* [Vita S. Eugenii — независимо че житието е писано през XIV в., тук се визира и отразява една твърде ранна епоха — краят на III — нач. на IV в.] > *Χερσῶν καὶ τὰ ἐκείσε κλίματα* [отпада Готия — след присъединяването към Византия, но има случаи и преди това] > *Χερσῶν καὶ τὰ κλίματα* [отпада *ἐκείσε* — че някогашните готски климати били разположени в близост до Херсон, било вече добре известен факт] > *τὰ τῆς Χερσῶνος κλίματα* или *τῶν κλιμάτων Χερσῶνος*. Последните две обозначения (Теофан, Житието на св. Евгений) свидетелствуват неоспоримо за неразривната връзка между Херсон и Климатите.

²⁹ Ще бъде интересно да отбележим още едно място от хрониката на Теофан: „... ἐξορία παρέπομεν ἐν Χερσῶνι καὶ τοῖς κλίμασιν (ibidem, p. 332d). Това посочване не само че не противоречи на нашата мисъл, но, напротив, придава ѝ по-голяма стойност. Какъвто и израз да употребява (Херсон и Климатите, Херсонските климати), Теофан ги схваща като една област.

³⁰ P. Peters, Une Vie grecque du pape S. Martin I, An. Boll., LX, 1933, p. 261, § 11, 12.

³¹ PG, XCIX, col. 253 D.

³² PG, C, col. 1117 C.

³³ За Херсонската тема вж. тук, с. 153—155.

Едновременно с процеса на развитието и установяването на понятието Херсонски климати върви и един друг процес — преобладаващата употреба и налагането на понятието *κλίμα* за означаване на готските области. Този процес е твърде интересен и, струва ни се, може да изясни причините за предпочитането на византийските автори към термина *κλίμα*. Това, разбира се, не е станало изведнъж. Наред с него в редица случаи със същата цел са употребявани близки по значение или равнозначни термини. Тук ще се задоволим да посочим някои примери, които според нас илюстрират най-добре този процес.

1. Говорейки за наказателната експедиция на император Юстиниан II срещу Херсон (края на 710 или началото на 711 г.),³⁴ Теофан отбелязва: *γενομένης ἐπιβουλῆς ὑπὸ τοῦ τῶν χερσωνιτῶν καὶ βοσφοριανῶν καὶ τῶν κλιμάτων*.³⁵ Същото събитие у патриарх Никифор е предадено по следния начин: *τοῖς, ἐν Χερσῶνι καὶ Βοσφόρῳ καὶ τοῖς τῶν ἄλλων ἀρχοντιῶν λαοῖς...*,³⁶ т. е. *κλίμα* е заменено с *ἀρχοντία*.

2. Const. Porphyrogenitus, D. A. I.: *Εἰ θέλης ὅλως τὸ τῆς Χερσῶνος κἀστροῦ καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ τόπου...*³⁷

3. Vita S. Stephani Junioris: *τὴν Γοτθίαν Κοίλην*.

Тези няколко примера показват, че за означаване на кримските области, населени с готи, са използвани различни понятия — най-често *κλίμα*, но и *ἀρχοντία*, *τόπος*, *κοίλον*. Защо обаче първото от тях се е наложило? Вероятно в едно от своите значения — стръмна област, разположена край морето,³⁸ то е подходило най-много за обозначаването на областите от Балакалава до Сурож (Сугдея). Понятието *κλίμα* е добило най-голямо разпространение, независимо че има такъв синоним като *κοίλον*.

След всичко казано дотук едва ли може да бъде оспорено твърдението, че между Херсон и югоизточните крайбрежни райони на Крим, известни като готски области, е съществувала тясна връзка (не само пространствена!) още преди образуването на Херсонската тема (поне така ни представят положението византийските автори). Но ако до това време, т. е. тридесетте години на IX в., може да се говори за известна самостоятелност на Готските климати, макар че те са били под хазарско влияние и дори зависимост, то присъединяването им към Византия и формирането на темата Херсон представлявало окончателна реализация на едно съществуващо вече отдавна стремление и сложило край на каквато и да била, макар и илюзорна самостоятелност на Готските климати.

Тук ще се спрем бегло на възникването и по-нататъшната съдба на темата Херсон — дотолкова, доколкото това е необходимо за правилното обяснение на всички онези места от съчинението на Константин Порфирогенет, в които се споменават Климатите, и за съпоставянето с *τὰ Κλίματα* от „Анонимът на Хазе“.

Създаването на Херсонската тема обикновено се свързва с името на спатарокандидат Патрона, натоварен с мисията за построяването на ха-

³⁴ Острогорски, Историја Византије, с. 156.

³⁵ Theophanes, p. 373₂₄₋₂₆.

³⁶ Nicephorus, p. 44₂₂₋₂₃.

³⁷ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 42, p. 184₄₁₋₄₂.

³⁸ Du Cange, Glossarium, I, col. 667.

зарската крепост Саркел,³⁹ и най-често се отнася към 833 г.⁴⁰ Първото споменаване на новооснованата тема е в „Тактиката на Успенски“, съставена според последните проучвания между 842 и 843 г.⁴¹ В нея на последно място сред управителите на византийските теми е отбелязан: *ὁ πατριμὸς καὶ στρατηγὸς τῶν Κλιμαίων*.⁴² Как би могло да се обясни това наименование, което на пръв поглед е в противоречие с нашето схващане, изложено дотук? Този въпрос почти не е поставян или пък е решаван чисто механически — близостта на Херсон с Климатите е позволило с последното наименование да се обозначи цялата област. Това съображение би могло да се приеме, но все пак би трябвало да има и някоя друга причина, тъй като понятието Климатите едва ли е могло толкова лесно и бързо да измести името на Херсон. Доколкото ни е известно, единственият учен, който се опита да даде някакво обяснение на този феномен, е М. И. Артамонов. Според съветския учен пренасянето на понятието (Готски) Климатите върху цялата тема се крие в желанието на византийците да изтъкнат на всяка цена преминаването на готските области от ръцете на хазарите във Византийската империя.⁴³

Трудно би могло да се каже доколко Артамонов е прав, но безспорен факт е, че това е единственото назоваване на Херсонската тема *Климатите*. Не бива да се подминава фактът, че това е станало само едно десетилетие след нейното създаване, т. е. когато тези събития са били все още твърде близки. Всички останали извори от този характер не познават наименованието Климатите. В „Трактата на Филотей“ (899 г.) стратегът на Херсон е споменат три пъти⁴⁴ и винаги на последно място, след стратега на Далмация. В „Тактиката на Бенешевич“ (между 934 и 944 г.)⁴⁵ той е на предпоследно място, пак след управителя на темата Далмация, но преди стратега на Лонгобардия.⁴⁶ Положението на стратега на Херсон според „Тактиката на Икономидис“ е по-различно. Този текст, съставен най-вероятно между 971 и 975 г.,⁴⁷ отразява редица промени, в административната система на Византия, настъпили през втората половина на X в., най-характерната от които е, че наред със старите големи теми били създадени няколко десетки малки стратегии, предимно в пограничните области, чийто териториален обхват най-често не надвишавал един град или малък район.⁴⁸ При тази промяна в йерархията в „Тактиката на Икономидис“ след стратега на Херсон⁴⁹ са отбелязани 42 стратегии.

³⁹ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 42, p. 184₄₁₋₅₄.

⁴⁰ A. A. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, I, Paris, 1932, p. 461; Острогорски, История на Византия, с. 210; Obolensky, Byzantine Commonwealth, p. 176; История Византии, II, с. 75; Oikonomides, Préséance, p. 45, 353.

⁴¹ Oikonomides, Préséance, p. 47.

⁴² Ibidem, p. 49₁₉. Това известие е единственото, което може да подкрепи тезата на Ф. Вестберг, но то му е останало неизвестно, въпреки че „Тактиката на Успенски“ е публикувана за първи път в 1898 г.

⁴³ Артамонов, Хазар, с. 305, 325.

⁴⁴ Oikonomides, Préséance, p. 101₃₂, 105₂₄, 139₂₀.

⁴⁵ Ibidem, p. 243.

⁴⁶ Ibidem, p. 247₃₀.

⁴⁷ Ibidem, p. 261.

⁴⁸ Ibidem, p. 345.

⁴⁹ Ibidem, p. 267₉.

Твърде трудно е да се проследи вътрешната структура на Херсонската тема. Дали тя, както останалите теми (тук изключваме малките стратегии, засвидетелствувани в „Тактиката на Икономидис“), се дележала на турми, друнги и банди.⁵⁰ За съжаление липсват писмени вести, които биха ни позволили да възприемем едно или друго предположение. Все пак не можем да не си позволим да изложим някои съображения. Струва ни се, че няма да бъде пресилено, ако приемем, че Херсонската тема още от самото си създаване е била значително по-малка от останалите теми, особено тези в Мала Азия. Наред с това данните, с които разполагаме, не ни позволяват да допуснем съществуването на по-малки единици, на които евентуално е била раздробена темата (турми, друнги, банди). Известна възможност за възстановяване на вътрешната структура на Херсонската тема ни дават откритите досега печати на различни длъжностни лица — най-вече стратегии на темата,⁵¹ печат на Сергей, императорски протоспатарий и *ἐκ προσώπου Χερσωνος*,⁵² печати на архонти на Херсон (например Григорий, императорски спатарий и архонт на Хертон),⁵³ няколко печата на комеркиарии⁵⁴ и др.

Всичко казано дотук налага една цялостна съпоставка между Херсонските климати и *τὰ Κλίματα*, съпоставка, която релефно ще подчертае близостта или различието между двете области и ще ни даде основание за едно обосновано заключение в полза на тезата на Вестберг или против нея.

А. ХЕРСОНСКИТЕ (ГОТСКИТЕ) КЛИМАТИ

1. От тридесетте години на IX в. югоизточните крайбрежни области на Кримския полуостров, назовавани Готски или Херсонски климати, били здраво свързани с Херсон в една административна единица — тема. От 833 г. насетне Готските климати престанали да играят самостоятелна роля в политическия живот на Крим и особено в отношенията на империята със съседните народи (хазари, печенези, руси). Веднага след създаването на темата била изградена стройна темна организация по подобие на другите области на империята (макар че на първо време били запазени някои особености като институцията на архонтите),⁵⁵ организация, начело на която стоял стратег или в негово отсъствие т. нар. *ἐκ προσώπου*.

⁵⁰ Вж. напр. A. Guillon, Notes sur la société dans le katépanat d'Italie au XIe siècle, MEFR, 78, 1966, p. 441 = idem, Studies, XIII.

⁵¹ Вж. различни печати на херсонски стратегии от X—XI в. у Schlumberger, Sigillographie, p. 236—238; Б. Панченко, ИРАИК, VIII, 1903, 2, с. 232; Laurent, Orghidan, n° 203.

⁵² Laurent, Orghidan, n° 202. За *ἐκ προσώπου* (представител на стратега за ограничено време или в определен район или назначаван там, където няма стратег) вж. Oikonomidès, Préséance, p. 342.

⁵³ И. В. Соколова, Клад Херсонских монет середины IX в., Труды государственного Эрмитажа, XII, Ленинград, 1971 (Нумизматика, 4), с. 23.

⁵⁴ Laurent, Orghidan, n° 256—258. За комеркиариите вж. H. Antoniadis-Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance, Paris, 1963, p. 157 sq.

⁵⁵ За архонтите („Тактиката на Успенски“ в Oikonomidès, Préséance, p. 57¹³) — преживелица от муниципалната, полуавтономна администрация, вж. Oikonomidès, Préséance, p. 342—343.

2. Създаването на темата Херсон ликвидирало относителната автономност на този византийски град, съществувала дотогава (наличието на протевон, архонти), и я свързало здраво, в това число и Климатите, с Константинопол и политиката на империята в тези области. От този момент, т. е. 833 г., Херсонската тема станала форпост на Византия в отношенията ѝ с хазари, печенези и руси. За някакво самостоятелно място на Климатите в тези контакти и дума не може да става. Тук едва ли е необходимо да се привеждат многобройни доказателства за едно подобно схващане. Ще бъде достатъчно само да набележим някои моменти: ролята, която Константин Порфирогенет отрежда на Херсон, епизодите с мисиите на Йоан Богас⁵⁶ и Калокир⁵⁷.

3. Достигналите до нас писмени вести или оловни печати не ни позволяват да съдим дали след 833 г. Климатите са заемали самостоятелно място във вътрешната структура на Херсонската тема, т. е. дали са били отделени в турма, друнга или банда, дали начело на тях е стоял управител — било то турмарх, друнгарий, комит или топотирит. Дори да допуснем за момент, че именно такова е било положението, то техният евентуален управител не би имал никаква самостоятелност, никаква свобода на действие. Той би бил лишен от всякаква възможност за самостоятелно решаване на въпроси не само от вътрешногеман характер, но най-вече от международен характер — въпроси, които са засягали целостта на Херсонската тема, нейната принадлежност към Византия. Всичко това е било в прерогативите на херсонския стратег, който от своя страна е трябвало да се съобразява с политиката на византийския император, чийто представител е бил той.

4. Без да се спираме подробно на демографския облик на Херсонската тема, ще отбележим един важен факт — значителното присъствие на византийския елемент наред с някои други етнически групи (готи, хазари, българи).

Б. ТА КАНМАТА

1. Земите, подвластни на автора на „Анонимът на Хазе“, назовани *τὰ Κλήματα*, били самостоятелна административна единица. В тях той имал пълна свобода на действие, включително преговори с чуждестранен владетел и приемане на неговия сюзеренитет. Това навежда на мисълта, че той е бил там единственият представител на византийския император. Това заключение се подкрепя и от факта, че той нямал възможности за контакти с никакви други представители на византийската власт.

2. От внимателното изучаване на текста е видно, че империята господствувала над тези земи отскоро. За това свидетелствува най-вече отношението на анонимния автор към земите, в които той пребивавал, и съседната нему област — веднъж той ги нарича *наша* земя, но след това поправя на *тяхна* земя. Не по-малко важен факт е липсата на традиции в тамошната византийска администрация. Картината, нарисувана в Анонима, говори по-скоро за кратковременно пребиваване на византий-

⁵⁶ По този въпрос вж. Божилов, България и печенезите, с. 42 сл.

⁵⁷ Златарски, История, I, 2, с. 550; Острогорски, История Византије, с. 278.

ците, отколкото за чиновнически апарат, установен там от няколко столетия.

3. За непродължителното присъствие на византийската администрация в тези земи и скорошното господство на византийската империя над тях особено убедително говорят демографските отношения. От една страна, варварите, жителите на разрушените от тях градове и села, както и населението на областта, управлявана от анонимния автор, принадлежат към един и същ етнос.⁵⁸ Или, казано с други думи, тези земи били населени с плътно еднородно население. От друга страна, авторът на Анонима и неговите 400 войника — единствените византийци там, — явно пребиваващи отскоро, били изолирани сред многократно превишаващите ги по своя брой местни жители.

Направените две характеристики са твърде ясни и убедителни. Да припомним някои моменти от тях едва ли е нужно. Изводът се налага от само себе си: това са две различни области и сближаването на *τὰ Κλίματα* с Херсонските климати в никакъв случай не е оправдано. В единия случай („Анонимът на Хазе“) наистина понятието *τὰ Κλίματα* е употребено като пошеп *progrish*, докато в другия случай (Херсонските климати) не би могло да се каже същото. В този смисъл няма да бъде излишно, ако обърнем внимание и на един друг въпрос — употребата на понятието *κλίμα* за означаване на други области във Византийската империя или извън нея — въпрос, който бе подминат от Ф. Вестберг. Тук ще се задоволим да посочим само няколко примера.

1. „Οἱ τὰ ἐννέα κλίματα τῆς Χαζαρίας τῇ Ἀλανίᾳ παράκεινται... ἐκ γὰρ τῶν ἐννέα τούτων κλιμάτων ἡ πᾶσα ζωὴ καὶ ἀφθονία τῆς Χαζαρίας καθέστηκεν.“⁵⁹

2. „κλίμα Μεσσιονὸν καὶ Ἀκόντισμα.“⁶⁰

3. „καὶ τὴν μετοίκησιν ταύτῃ ποιήσασθαι, καὶ πολλὰ πολέμων ἔργα καὶ ἀνδραποδισμῶν προξενῆσαι Ῥωμαίοις, πολεμῆσειντας αἰεὶ, καὶ τὰ Θρακῶα κατατρέχοντας κλίματα.“⁶¹

4. „καὶ ἐν τῷ πελάγει πλεόντων αὐτῶν, ὥς ἀπὸ τινος διαστήματος ὀλίγου τοῦ Γαλλίαν κλίματος.“⁶²

Без да се впускаме в подробности, които едва ли са необходими, ще се задоволим да отбележим най-важното. Първо, терминът *κλιмати* не се употребява изключително за означаване на готските области в югоизточното крайбрежие на Крим, както приема Вестберг, пък и някои други учени; второ, в нито един от тези случаи, цитирани по-горе, *τὸ κλίμα* (*τὰ κλίματα*) не се употребява самостоятелно, а винаги придружава собствено име и изпълнява ролята на атрибут (Тракийски климати, Хазарски климати, Галски [Френски] климати, Климати край Места) — една употреба, която е напълно идентична с тази при означаването на Херсонските климати и коренно противоположна на понятието *τὰ Κλίματα* от „Анонимът на Хазе“.

⁵⁸ Вж. тук, с. 83.

⁵⁹ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 10, p. 64₅₋₈. За локализацията на двете Хазарски климати (най-вероятно Кавказ?) вж. Артамонов, Хазар, с. 363.

⁶⁰ Const. Porphyrogenitus, De thematibus, p. 47₁₀ 11.

⁶¹ L. Diaconus, p. 104₁₀₋₁₂.

⁶² Пападопулус-Керамевс, Varia, p. 39₁₇₋₁₈. Вж. Aherweiler, Byzance et la mer, p. 9, n. 1.

И така, след като установихме, че *τὰ Κλήματα* означава определена област и няма нищо общо с *τὰ τῆς Χερσονήσου κλήματα*, че не може да се локализира в Кримския полуостров, можем вече убедително да я локализираме в земите на север от дунавските устия. Основание за подобна локализация ни дават следните факти: първо, данните от самия текст, най-вече указанията за посоката на движението на анонимния автор и неговите хора по време на обратния път към подчинената му област⁶³ — преминаването на Днестър, насочването към Маврокастрон, разположен край Днестър, и най-сетне посочването, че варварите нахлули в земите на север от Дунав; второ, едно съображение, което има своята стойност и не бива в никакъв случай да бъде пренебрегвано при решаването на един такъв важен въпрос. Това съображение е следното: в края на Х в. Византия е господствувала над две области, разположени по Северното (или Северозападното) Черноморско крайбрежие — част от Кримския полуостров и земите по Долния Дунав — на юг и на север от реката.⁶⁴ При положение, че описаните в Анонима събития не могат да бъдат локализирани по никакъв начин, подчертаваме още веднаж, в Херсонската тема, единствената възможност, която остава, е те да бъдат отнесени към Балканския полуостров, и то в земите, разположени на север от дунавската делта.⁶⁵

Последният въпрос, на който трябва да се спрем, е въпросът, защо авторът на „Анонимът на Хазе“ е употребил подобно понятие при означаването на управляваната от него област. Веднага трябва да отбележим, че да се даде задоволителен отговор на това питане е извънредно трудно. Ето защо сме принудени да се движим в сферата на предположенията и допусканията. Без да се спираме на въпроса, дали *τὰ Κλήματα* е било първоначално име на град и впоследствие се наложило над околната област или обратно, както допускат някои учени,⁶⁶ ще си позволим да изложим някои мисли относно причините за употребата на това понятие от анонимния автор. Според нас те могат да бъдат две (поне най-важните). От една страна, това може да бъде схванато като един прийом, станал традиционен за византийските автори, а именно деконкретизация, пренебрегване на реалиите или тяхното съзнателно нарушаване. Примери за подобна тенденция у нашия автор има: съчетанието „царуващ на север от р. Дунав“, задраскването на израза *καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ*. От друга страна, употребата на понятието *τὰ Κλήματα* за означаване на строго определена област би могла да се дължи и на отсъствието на традиционна административна номенклатура, употребявана от византийската власт, което от своя страна може да се свърже с нейната краткотрайност и несигурност в тези земи.

⁶³ Вж. тук, с. 49 сл.

⁶⁴ Вж. тук, с. 120—123.

⁶⁵ За локализацията на *τὰ Κλήματα* са изказвани и някои други мнения — край Днестър, Дон или пък идентифицирани с *κλήμα Μεσσηνῶν καὶ Ἀχόνισμα* (Шангин). Тъй като това са само най-общи съображения, без каквито и да било сериозни аргументи, няма да се спираме на тях, тъй като несъстоятелността им е очевидна и едва ли се нуждаят от опровержение.

⁶⁶ Westberg, *Fragmente*, S. 81; същият, *Записка*, с. 256; Васильев, *Готы*, с. 234.

III. НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ КЪМ ΟΙΚΕΙΟΙ

Понятието *οἰκετοί* или *οἰκεῖοι ἄνδρες* като израз на определени отношения между владетел (патриарх, представител на висшата администрация) и известен кръг лица дълго време се е използвало от вниманието на византолозите. Наистина по един или друг повод отделни учени са правели някои бележки, разкривайки по този начин различни страни на този феномен.¹ Едва напоследък обаче терминът *οἰκεῖοι* (*ἄνδρες*) стана предмет на по-основно изучаване от покойния Жан Верпо.²

Сравнително ограничената по своя обем статия на френския учен постави добра основа за по-нататъшното проучване на това явление от социалния живот на Византийската империя и другите балкански страни. Жан Верпо се опита не само да набележи, но и да реши три основни въпроса, свързани с изучаването на *οἰκεῖοι*: произход на термина и неговото значение, проблема за западното влияние при формирането на тази „каста“ (изразът е на Верпо) и най-сетне определяне мястото и ролята на една важна група *οἰκεῖοι* — *οἰκεῖοι* на императора, в администрацията и двореца.

Без да отричаме заслугите му за цялостното изучаване на проблема, ще отбележим, че френският учен най-сполучливо и задоволително е решил третия от поставените въпроси. Използвайки обилния материал от 80 грамоти от времето на Палеолозите, Жан Верпо направи пълна и убедителна характеристика на *οἰκεῖοι* на императора: „En définitive, l'oikeios apparaît comme un personnage de l'entourage de l'empereur, à son service, ayant avec lui des relations caractérisées la fidélité plus étroites que celles d'un simple serviteur ou d'un fonctionnaire... Oikeios parents et alliés constituent une véritable caste, qui gravite autour de l'empereur, et dans laquelle ce dernier choisit fonctionnaires et dignitaires.“³

В появилите се едновременно или след публикуването на статията на Ж. Верпо изследвания (Х.-Г. Бек, А. Гийу, Л. Максимович, А. Каждан)⁴ бяха направени редица ценни допълнения, всяко едно от които разкрива други страни на *οἰκεῖοι*. Независимо от това, когато се говори

¹ Ф. И. Успенский, Староболгарская надпись Омуртага, ИРАИК, VI, 1900, I, с. 217 и сл.; същият, Надписи староболгарския, Абсба — Плиска (=ИРАИК, X), с. 204—206; F. Dölger, Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13 Jahrhunderts, BZ, 27, 1927, S. 311; V. Laurent, Sceaux byzantins inédits, BZ, 33, 1933 p. 337—338; Actes de Kutilmus, édition diplomatique par P. Lemerle, Paris, 1945 (=Archives de l'Athos, II), p. 48.

² Verpeaux, Les oikeioi, p. 89—93. Някои просопографски данни, макар и твърде оскъдни: J. Verpeaux, Hiérarchie et préséance sous les Paléologues, TM, I, 1965, p. 427—437.

³ Verpeaux, Les oikeioi, p. 92, 98.

⁴ H.-G. Beck, Byzantinisches Gefolgschaftswesen, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophische-historische Klasse, 1965, 5, S. 8, 14—15; A. Guillou, Notes sur la société dans le katépanat d'Italie, MEFR, 78, 1966, p. 443—444—idem, Byzantine Italy, XIII; idem L'Italia bizantina *Δουκεία* e *οἰκείους*, Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 78, 1967; idem, Byzantine Italy, I; L.-P. Raybaud, Le-gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258—1354), Paris, 1968, p. 200—201; Л. Максимович, Византийска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд, 1972, с. 14; същият, Генеза и характер апанажа у Византији, ЗРВИ 14—15, 1973, с. 144; А. П. Каждан, Социальной состав господствующего класса Византии XI—XII вв., Москва, 1974, с. 81—83.

за тази социална група или ако използваме сполучливия термин, предложен от Ж. Верпо, „каста“ — *οἰκεῖοι* (*ἄνθρωποι*) — и се изучава нейното място и нейната роля в живота на империята (не само в късна Византия!), има още много да се желае.

Кои са тези въпроси, които тук само могат да бъдат набелязани, но не и решени? Преди всичко произходът на понятието *οἰκεῖοι*, неговото значение и най-вече времепохват на тази *каста* от близки, доверени люде. Безспорно изясняването на този основен въпрос е възможно само чрез разширяването на изворната база — преди всичко хронологически (Верпо е използвал материали предимно от XIII—XIV в.). Достатъчно е тук да споменем трактата на Филотей,⁵ Симеон Нови Богослов,⁶ Типика на константинополския манастир Пантократор,⁷ някои акти от Великата лавра „Св. Атанасий“,⁸ за да добием представа за широките възможности, които съществуват.

Едно обръщане към по-ранните извори, а оттук и към по-ранната история на *οἰκεῖοι* неизбежно поставя въпроса за западното влияние при формирането на тази „каста“ в по-благоприятна позиция и прави извода на Верпо — „la réalité que recouvre le terme *οἰκεῖος* est antérieure aux Croisades, proprement byzantine, et indépendante des usages vassaliques“⁹ — убедителен. Наред с това обаче не бива да се пропуска един друг момент — ако *οἰκεῖος* може да се разглежда независимо от *ἄνθρωπος λίγος*, нещо, което вече бе сторено,¹⁰ то тази „каста“ не бива да се разглежда статично, а в нейната динамика, в нейното историческо развитие. В този смисъл интерес представлява изказаното напоследък мнение за феодалния характер на отношенията между владетел и *οἰκεῖος*.¹¹

Изучавайки смисъла и произхода на понятието *οἰκεῖος*, Ж. Верпо направи известни съпоставки с други термини, използвани за характеризиране на приближените на василевса, най-вече *δοῦλοι* и *φίλοι*,¹² но този въпрос все още не е получил своето окончателно решение.¹³ А

⁵ Трактатът на Филотей поставя един интересен въпрос — отношението между *οἰκεῖοι*, споменати многократно в текста, и *οἰκεῖοι*, засвидетелствувани само веднъж (Philothée, Oikonomidès Préséance, p. 191₂₇). Наистина, както отбелязва Н. Икономидис (Préséance, p. 299), „les *οἰκειῖοι* ou *του Λαυσιῖκου* ainsi nommés d'après une autre salle du palais“ (за тази зала вж. R. Janin, Constantinople byzantine, Paris, 1964³, p. 115; R. Guillard, EEBΣ, 33, 1964, p. 76—86; idem, Etudes de topographie de Constantinople byzantin, I, Berlin — Amsterdam, 1969, p. 154—164) и това налага безспорно едно разграничение с *οἰκεῖοι*. В никакъв случай обаче *οἰκειῖοι* не бива да бъдат подминавани при изучаването на понятието *οἰκεῖοι*.

⁶ Syméon la Nouveau Théologien, Chapitres théologiques, gnostiques et pratiques, ed. J. Darrouzès, Paris, 1957 (Sources chrétiennes, 51), II, § 1, p. 71_{8—11}.

⁷ P. Gautier, Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, REB, 32, 1974, p. 67_{653—655}.

⁸ Lavra, n° 67.24.33.41.105; n° 68.14.48; n° 64, p. 331_{24—25}.

⁹ Verpeaux, Les oïkeioi, p. 94.

¹⁰ V. Laurent, Sceaux byzantins, p. 337—338.

¹¹ Љ. Максимова, Византийска провинцијска управа, с. 14, 15; същият, Генева и характер апанажа у Византију, с. 109, 144. Югославският византолог съвсем основателно приема, че отношенията между един държател на апанаж и неговите васали репродуцират отношенията между василевс и неговите *οἰκεῖοι*.

¹² Verpeaux, Les oïkeioi, p. 91—92.

¹³ За различните термини, с които може да бъде сближено понятието *οἰκεῖος-ἄνθρωπος*, *βασιλικός*, *ἄνθρωπος*, *δοῦλος*, *φίλος*, *ἐταρεία*, вж. Н. Glykatzis-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe—XIe siècles, BCH, 84, 1960, I, p. 28, n. 9, p. 73, n. 3; G. Weiss, Johannes Kantakuzenos-Aristokrat Staatsmann, Kaiser und Mönch in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz, Wiesbaden, 1969, S. 138—155; А. П. Каждан, Социальный состав, с. 81—83.

изворите предлагат обилен и интересен материал. Достатъчно ще бъде да споменем само Стратегикона на Кекавмен — един текст, останал извън вниманието на Верпо, — за да се убедим в това. Тук ще приведем само няколко такива примера: *εἶναι δοῦλοι οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ*,¹⁴ *προσεκαλέσατο τοὺς ἀνθρώπους καὶ οἰκεῖους αὐτοῦ πάντας*,¹⁵ *πλὴν ἔκτοτε δοῦλος εἶ καὶ οὐ φίλος*,¹⁶ *πλὴν κρεῖττόν σοί ἐστι δοῦλον φίλον τοῦ βασιλέως εἶναι*...¹⁷

Най-сетне, когато се изучава понятието *οἰκεῖος*, не бива да се набляга само на онези случаи, когато то означава сравнително ограничената по брой, но подвижна „каста“ на доверените люде на императора. Наистина те са играли немалка роля в живота на късна Византия, но не трябва да се подминават и онези случаи (а те не са малко!), когато *οἰκεῖος* означава отношения между висш аристократ и негови приближени хора, между патриарха и служители в различните офикии¹⁸ или се употребява в много по-широк смисъл — определена етническа общност.¹⁹

Изложените тук мисли, подкрепени само с по няколко примера, показват, че терминът *οἰκεῖοι* все още чака своя изследвач. Нашата задача в случая е значително по-скромна — един опит да се разкрие съдържанието на термина *οἰκεῖοι* (или по-точно *οἰκειότατοι*), употребен от автора на „Анонимът на Хазе“, което би ни улеснило при изучаването на различните етнически групи, споменати в текста.

Описвайки действията на варварите в съседните нему земи, анонимният автор съобщава: *Οὐδὲ γὰρ τῶν οἰκειοτάτων φειδῶ τις εἰσῆλθε αὐτοῖς, οὐδὲ λογισμῷ τι ἢ κρίσει δικαίου τὸν φόνον εἰργάσθαι προῦθεντο*.²⁰ Какво може да означава в случая *οἰκειότατοι*? Цялото население на опустошаваните от варварите земи или само аристокрацията, местната знат?

Първото впечатление е, че тук се визират споменатите малко след това *ἡγεμόνες*. Това впечатление се дължи най-вече на употребения от автора суперлатив *οἰκειότατοι* вместо очакваното *οἰκεῖοι*. Като не забравяме, че обикновено суперлативната форма се употребява за означаване на отделни лица, приближени на владетеля,²¹ тази мисъл сякаш се превръща в увереност.

Решаването на този въпрос обаче не може да бъде плод само на една импресия, колкото и примамлива да бъде тя, а резултат на внимателното изучаване на целия текст. По-нататъшното изложение на автора дава интересен и важен материал, който в никакъв случай не бива да бъде подминаван, когато се търси отговор на поставеното по-горе питане. Ето какво пише той: *ἀλλὰ τὴν Μυσὸν λείαν καλουμένην θέσθαι τὴν αὐτῶν*

¹⁴ Кекавмен, с. 194₂₋₃. Преводът на Литаврин е в известен смисъл неточен „верными рабами господа“ (Кекавмен, 195).

¹⁵ Ibidem, с. 302₂₂.

¹⁶ Ibidem, с. 302₃₂₋₃₃.

¹⁷ Ibidem, с. 304₄.

¹⁸ J. Darrouzès, Recherches sur les *offikia* de l'église byzantine, Paris, 1970, (Archives de l'Orient chrétien, 11), p. 357: *Ὁ Πρωτοπότηριος δεῖται εἶναι οἰκεῖος τοῦ πατριάρχου*.

¹⁹ A. Guillou, Notes, p. 443—444; idem, *Δουλεῖα* е *οἰκειώσις*, p. 17—19.

²⁰ Anonyme de Hase, p. 40₅₋₇.

²¹ Lavra, n° 67. 105—106: *... τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ οἰκειοτάτους τῷ βασιλεῖ ἡμῶν τῷ ἀγίῳ καὶ πνεύματι κτλ Ἰωάννου τοῦ Σεργιοπούλου*... (Същото: n° 68.48). Наистина в същия акт (Lavra, n° 67.33) Йоан Сергиопулос е назван *οἰκεῖος τοῦ βασιλέως*, така че тук може би имаме работа с един нюанс, отколкото със смислова разлика между *οἰκεῖοι* и *οἰκειότατοι*.

γῆν καθὼς καὶ ἀσυμφόρως μεμελέτησαν.²² В тази фраза особено показателен е изразът *τὴν αὐτῶν γῆν*, с който безспорно е означена цялата опустошавана област, а не само земите на избрани лица. Тази мисъл се потвърждава както от цялостното описание на разорителните действия на варварите, така и от някои по-конкретни указания.

След като обяснява с няколко думи промяната в отношението на варварите към местното население, авторът на Анонима продължава: *Νῦν δ' ὥσπερ ἐκ διαμέτρου ἀδικία τοῦτοις καὶ ἀμετρία κατὰ τῶν ὑπηκόων ἐνέστηκε.*²³ Едва ли трябва да се съмняваме, че *ὑπήκοοι* в случая е равнозначно на *οἰκεῖοι* (*οἰκειότατοι*). След едно необходимо отклонение в своя разказ, отклонение, което дава ключ за неговото правилно разбиране, авторът се връща към своята първоначална мисъл, но вместо да употреби наново *οἰκεῖοι*, той използва *ὑπήκοοι*, като и в двете понятия влага един и същ смисъл.

По-натъшният разказ подкрепя това тълкуване: *Σχετλιάζοντές τε κατὰ τῶν ἡγεμόνων, καὶ ὥς οὐκ ἀδικοῦν βεβαίως δεικνύντες οἱ ἄνθρωποι, οὐδὲν μᾶλλον ἴσχυον τοῦ μὴ τεθνάναι.*²⁴ Тези думи на анонимния автор свидетелствуват, че на ударите на варварите са били подложени всички обитатели на тези земи (*οἱ ἄνθρωποι*).²⁵ Хората са правели опити да отхвърлят от себе си вината, като насочат отгъщението на варварите към своите *ἡγεμόνες*. Те обаче не сполучили да сторят това и последниците били много тежки — обезлюдяването на повече от 10 града и превръщането на 500 села в пустиня. И накрая, сякаш за да не остане съмнение у нас, авторът отбелязва още веднъж: *ἄνθρωποι τε, ἡδικοηότες μηδὲν, προβληθέντες ἐπ' ὁμοσίᾳ, χειρῶν ἔργον καὶ ξίφους ἐρένοντο.*²⁶

И така текстът дава основание за едно много по-широко тълкуване на понятието *οἰκεῖος* — не обособена група или „каста“, а по-голяма или по-малка етническа общност. Може ли това тълкуване да бъде подкрепено с примери от други текстове? Тук ще посочим само два такива случая. В първия от тях — една новела на Лъв VI — с *οἰκεῖοι* са означени всички поданици на византийския император (... *οἰκείαις φροντίσι καὶ πόνεσι ἔργον ἀξιοθαυμαστον*).²⁷ т. е. в случая *οἰκεῖος* е равнозначен на *ὑπήκοοι*, което също се употребява в новелите на този византийски владетел.²⁸

Интересен материал в това отношение бе въведен в научен оборот напоследък от Андре Гийу. Използвайки един сигилий на дук Аргир Мелис (юни 1013 г.), той наблегна на факта, че в него ромеите (най-общо!) и в случая тези от гр. Тарент са означени като *οἰκειώσις*. Като изтъкна, че този термин очаква своя изследвач, френският учен отбелязва: „disons que c'est une sorte d'esprit de famille qui vient du sentiment d'appartenir à la même maison (*οἶκος*). Un byzantin est *οἰκεῖος* de l'empereur, comme il l'est des autres byzantins.“²⁹

²² Anonyme de Hase, p. 407—9.

²³ Ibidem, p. 4012—13.

²⁴ Ibidem, p. 4015—17.

²⁵ В случая *ἄνθρωποι* се употребява в смисъл на народ, население, поданици, а не като понятие, което означава определена група от приближени или зависими люде от рода на *οἰκεῖοι*, *δοῦλοι*, *φίλοι*.

²⁶ Anonyme de Hase, p. 4023—24.

²⁷ Léon VI. Nouvelles, n° I, p. 1115—16.

²⁸ Ibidem, p. 1216—7: *Ἰουστινιανὸς ἐκείνος οὗ μετὰ τῆς εὐσεβείας καὶ ἡ περὶ τὸ ὑπὲρ οὐ φροντίς ἐσέμνηνεν τὸ διάδμα...*

²⁹ A. Guillon, Notes, p. 443—444; idem, *Δουλεῖα* е *οἰκειώσις*, p. 17—19.

В заключение трябва да отбележим, че авторът на „Анонимът на Хазе“ е употребил *οἰκεῖσι* в смисъл на поданици (*διδάμοι*), изобщо на хора (*ἄνθρωποι*), т. е. цялото население на тамошните земи, а не в смисъл на *доверени люди* (в текста *ἡγεμόνες*).

IV. ЧЕРНИ БЪЛГАРИ — ЧЕРНА БЪЛГАРИЯ (*ἡ Μαύρη Βουλγαρία*)

Историческите свидетелства за т. нар. черни българи и Черна България са твърде оскъдни. За първи и последен път черните българи се споменават в договора, сключен в 944 г. между Киевска Русия и Византия: „А о сѣхъ поръ. Нже то прихѡдѣтъ Черни Болгаре н воюють в странѣ Корсунѣстенъ, н всѣхъ... князю Рускому, да нхъ не пушѣтъ н пакостѣтъ странѣ его.“¹

Почти по същото време (между 948 и 952 г.) за тяхната страна — Черна България — съобщава Константин Багренородни в съчинението си „De administrando imperio“: „Οἱ καὶ ἡ μαύρη Βουλγαρία δύνανται τοῖς Χαζάροις πολεμεῖν“² и „πρὸς μὲν τὸ ἀρκτῶν αὐτῆς μέρος ὁ Δάνατρις ποταμός, ἐξ οὗ καὶ οἱ Ῥῶς διέρχονται πρὸς τε τὴν καύρην Βουλγαρίαν καὶ Χαζαρίαν καὶ Συρίαν“³.

Тези три пасажа, които са единствените свидетелства за черните българи и Черна България, трудно могат да задоволят нашия интерес и преди всичко да отговорят убедително на двата въпроса: какъв е произходът на тези българи и къде се е намирала тяхната страна? Мнозина учени са се опитвали да отговорят на тези питання, в резултат на което са възниквали няколко хипотези.⁴ Според едни Черна България е идентична с Дунавска България, според други — с Волжка България (Брун, Макартней, Смирнов), докато трети я локализируют на изток от Азовско море, близо до р. Кубан (Ласкин, Вестберг, Златарски, Маркварт). Според тази хипотеза черните българи са били преки потомци на българите на Батбаян, като наименованието *черни* се обяснява с подчиненото им положение в Хазарската държава.

Известна модификация на последното становище представлява схващането на Н. Я. Мерперт. Според съветския археолог черните българи, които той идентифицира с т. нар. *вътрешни българи*, засвидетелствувани в съчиненията на някои арабски автори, и приема, че са били преки наследници на Кубратова Велика България, са обитавали обширната територия от Днепър до Кубан, включително и Източен Крим. На пребиваването на черните българи в тези земи се дължи т. нар. *Зливински* вариант на салтово-маяцката култура.⁵

През последните години бе направен опит да се преразгледат всички тези хипотези и особено схващането на Н. Я. Мерперт. Този опит

¹ ПВЛ, I, с. 37; Зимин, Памятники, с. 33, § 11.

² Const. Porphyrogenitus, D. A. I, § 12, p. 64.

³ Ibidem, § 42, p. 18676—78.

⁴ Кратък преглед на всички хипотези у G. Moravcsik, D. A. I, II, p. 62; A. B. Гадло, О черних и внутренних булгарах, доклады по этнографии, 6, Ленинград, 1968, 4—8.

⁵ Н. Я. Мерперт, Древнейшие болгарские племена Причерноморья, в Очерки истории СССР, III—IX в., Москва, 1958, с. 586—615.

бе сторен от съветския учен А. В. Гадло. Отхвърляйки съществуващите досега хипотези, като се отнесе особено критично към становището на Мерперт, подлагайки на анализ съществуващите извори, той достигна до извода, че черните българи са били потомци на българите-кутригури; Черна България — това са онези области на Първото българско царство, които са се намирали на север от Дунав, в степното междуречие на Прут и Днестър. Според съветския учен „до началото на периода на феодалната раздробеност тя (Черна България — б.а., И. Б.) била в етническо, културно и политическо отношение част от Заддунавска България. В 40-те години на Х в. тази област влязла в сферата на влияние на Киевската държава, но все още в началото на 50-те години византийското правителство било принудено да държи сметка за нейната потенциална активност в Северното Причерноморие.“⁶

Тъй като схващането на съветския археолог има непосредствено отношение към въпросите, разглеждани от нас, особено етническата картина на Прутско-Днестровското междуречие, ще си позволим да се спрем малко по-подробно на него.

Кои са силните страни в становището на А. В. Гадло?

1. На първо място трябва да поставим споменаването на черните българи в договора от 944 г. Кое е интересното в това известие? За да може княз Игор да влияе върху поведението на черните българи — в случая да възпира техните възможни нападения срещу Херсонската тема, местоживелищата им трябва да са били разположени в непосредствена близост до пределите на Киевската държава. Веднага трябва да отбележим обаче, че това е несигурно доказателство, защото черните българи биха могли да живеят както на запад от Днестър (мнението на Гадло), така и на изток от тази река и пак да бъдат в близост до Киевска Русия.

2. За да могат да застрашават сериозно Хазарския каганат в средата на Х в., по това време черните българи трябва да са били реална военна сила. Това логично предположение ни пречи да допуснем, че в случая става дума за малка етническа общност, подчинена или намираща се под влиянието на Хазарската държава. Означава ли обаче това, че черните българи са наследници на кутригурите и бивши поданици (както смята Гадло) на българската държава?

3. Може би най-сериозното доказателство на А. В. Гадло е новото тълкуване на името на черните българи. Според него в случая се сблъскваме с широко разпространената сред тюркските народи символична цвѐтова характеристика на страните на света: *кара* (qara) — черен (= север). Благодарение на това указание той заключава: „Българите, живеещи на север от р. Дунав, в междуречието на Прут-Днестър, в северните области на българското царство, естествено са разглеждани в Заддунавска България и в Константинопол като *северни* — *черни*, а техните земи *Северна* — Черна България.“⁷

Казано с други думи, анонимният киевски летописец и Константин Багренородни говорят за „България на север от р. Дунав“ — едно понятие, което би могло да бъде сближено с известната от византийските автори *Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ*.⁸

⁶ А. В. Гадло, О черних и внутренних булгарах, с. 22.

⁷ Пак там, с. 21.

⁸ За нея вж. тук Приложение VI.

Редно е обаче да си зададем и въпроса, кои са слабите пунктове в тезата на съветския археолог.

1. Една от неговите опорни точки за предложената локализация на Черна България в Прутско-Днестровското междуречие е новото тълкуване на пасажа от D. A. I., § 42, p. 186⁷⁶⁻⁷⁸ (*πρὸς μὲν τὸ ἀρκτικόν... τὴν μακρὴν Βουλγαρίαν καὶ Χαζαρίαν καὶ Συρίαν*). В какво се състои това ново тълкуване? А. В. Гадло предлага глаголът *διέρχομαι* да се преведе като „*расходиться, распространяться*“, благодарение на което той схваща цялата фраза като указание за *трите посоки*, съответстващи на три от страните на света „куда направляются живущие на севере руси“⁹. Ето впрочем неговия превод: „(В это Меотийское море впадают многие и большие реки), к северу от него область (где протекает) река Данаприс, откуда (из которой) и Русь *расходятся* (разспространяются, направляются) *как в Черную Булгарию, так и в Хазарию, так и в Сирию*.“¹⁰

Това тълкуване наистина е ново, но за съжаление неточно. Основното значение на глагола *διέρχομαι* е „преминавам през“, „прекосявам“, а едва на пето място идва значението „*разпространявам се*“ (отивам в различни страни — руското *разходиться*). Но дори да приемем това последно, най-отдалечено от основния смисъл на глагола значение, то това все още не означава, че русите се *разпространяват* в три различни посоки на света! Конструкцията на самата фраза не позволява да се твърди, че в нея се съдържа указание за три от четирите страни на света. В нея просто се указват страните, през които преминават русите! Ето защо не можем да се откажем от превода на Р. Дженкинс: „from which the Russians come through to black Bulgaria and Chazaria and Syria.“¹¹

2. Разглеждайки § 12 от D. A. I., А. В. Гадло отбелязва: „На основании этой главы обычно полагают, что Черная Булгария должна быть сопредельна Хазарии. Не имея данных для определения границ Черной Булгарии, попытаемся установить западные пределы Хазарии.“¹² Като използва някои данни от D. A. I., писмото на хазарския цар Йосиф до Хаздай ибн Шафрут и т. нар. Кембриджки аноним (Анонима на С. Шехтер), съветският учен достига до заключението, че в средата на X в. Хазария започнала от долното течение на Днепър.¹³

Вярно ли е това заключение? Едва ли. Наистина в писмото на хазарския владетел Йосиф има някои неясни указания (разстоянието между Хазария и Дунав (?)), който Гадло комбинира с известни; трябва да кажем, откъслечни свидетелства на Константин Багренородни. Тук няма да се спираме подробно на този въпрос. Ще се задоволим да приведем мнението на М. И. Артамонов — безспорно един от най-добрите познавачи на историята на хазарите — за границите на хазарския каганат по това време: „Таким образом сообщение Йосифа о размерах Хазарского

⁹ А. В. Гадло, О черних и внутренних булгарах, с. 11.

¹⁰ Пак там, с. 10.

¹¹ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., p. 187. Тук не се спираме на въпроса за четенето *Συρίαν* и предложените конектури — *Ζυρίαν*, *Συαρίαν* (Ibidem, p. 187, varia lectiones).

¹² А. В. Гадло, О черних и внутренних булгарах, с. 11. Тази фраза свидетелства, че авторът предварително е възприел мнението, че Черна България се намира на запад от Хазарския каганат, и в случая насочва усилията си към установянето на общата им граница.

¹³ А. В. Гадло, О черних и внутренних булгарах, с. 13.

каганата отразява не толкова действителното его състояние в средина на Х в., колкото претензията на хазарите, основана на величината на империята. Хазарският цар още считал себе си владетел на огромна територия, на която се простирала властта на неговите предци, въпреки че фактически в подчинение на Иосифа оставала само нейната незначителна част.¹⁴

Данните за етническия облик на Северното Черноморие през Х в., както и политическото положение в тези земи, които дължим на Константин Багренородни, са твърде подробни и убедителни, за да бъдат разглеждани тук обстойно. Достатъчно ще бъде да припомним, че в средата на това столетие земите от двете страни на Днепър са били обитавани от осемте печенежки рода — четири на изток и четири на запад от река Днепър,¹⁵ за да се убедим, че към това време властта на хазарите в никакъв случай не е достигала до Днепър.¹⁶

Че хазарите не са били в състояние да господствуват в земите между долното течение на Днепър и Крим, свидетелствуват някои данни, според които в тези земи византийците са ловели риба, добивали са сол и т. н.¹⁷

Тези няколко бележки и наред с това редица съображения, някои от които ще посочим по-долу, ни позволяват да твърдим, че в средата на Х в. българите (към които то и черните българи, обитавали Прутско-Днестровското междуречие) и хазарите не са имали обща граница и още по-малко тази граница би могла да бъде р. Днепър. Наистина в една по-ранна епоха — началото на IX в. — р. Днепър е била източна граница на българската държава и вероятна граница на западните предели на земите, подвластни на Хазарския каганат. Към това време (първата половина на 20-те години на IX в.) се отнася последното пряко състолновение между българи и хазари.¹⁸ Появилите се наскоро след това маджари, обитавали последователно Леведия (между Дон и Днепър) и Ателкузу (между Днепър и Буг), и особено печенезите, са съкратили владенията на двете държави и са прекъснали преките контакти между тях. При това положение в средата на Х в. българите (според Гадло черните българи, обитавали земите между Дунав — Прут — Днестър), не са имали реална възможност да застрашават нито хазарската държава, нито Херсон.¹⁹

3. Най-сетне трябва да се спрем на въпроса за държавно-политическото положение на Черна България в средата на Х в. Напълно безпочвено е твърдението на А. В. Гадло, че в началото на десетото столетие в резултат на настъпилата феодална раздробеност (?) Черна (Северна) България

¹⁴ Артамонов, Хазар, с. 386—387.

¹⁵ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 37, p. 168₃₄—49.

¹⁶ Границата на същинска Хазария в IX в. вече е минавала по р. Дон, където през 30-те години на това столетие, с византийска помощ била построена хазарската крепост Саркел. Вж. Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 42, p. 182₂₃—184₃₈. Артамонов, Хазар, с. 288—323; същият, Саркел—Белая Вежа, Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. 1, МИА, № 62, Москва, 1958, с. 7—84; Плетнева, Кочевий, с. 44—46.

¹⁷ Const. Porphyrogenitus, D. A. I., § 42, p. 186₆₉—71; ПВЛ, I, с. 37; Зимин, Памятники, с. 33, § 1.

¹⁸ Božilov, Inscriptions, p. 72—76.

¹⁹ В средата на Х в. според Константин Багренородни основната заплаха за Херсон е идвала от печенезите, докато черните българи се считали като възможни врагове на хазарите.

се откъснала от българската държава и попаднала под влиянието на Киевска Русия. Подобно схващане за наличието на процеси на децентрализация в България през първата половина на десетото столетие не се изказват за първи път, но те са абсолютно произволни и не почиват на никакви сериозни аргументи.²⁰ Като се изключи отпадането на сръбските земи, покорени от цар Симеон²¹ — един феномен, който естествено не би могъл да се квалифицира като процес на децентрализация в България, и двете въстания на братята на цар Петър — Иван и Михаил, които са плод на династически борби, до 971 г. България е била една напълно хомогенна, консолидирана, макар и по-слаба от времето на цар Симеон държава.

И така, след като претеглихме всички гласове „за“ и „против“ хипотезата на А. В. Гадло, в заключение трябва да отбележим, че тя трудно би могла да бъде приета; черните българи не са били потомци на българо-кутригури, обитавали североизточните предели на България (между Дунав и Днестър); Черна България не е била част от „Отвъддунавска България“.

Въпросът за локализацията на Черна България все още стои открит. Може би най-голямо право имат онези учени, които идентифицират черните българи с потомците на Батбаян, останали под властта на хазарите. Вероятно в следващите столетия (IX—X) с отслабване на силата на Хазарския каганат те са успели да извоюват своята относителна самостоятелност и дори да играят известна роля в политическия живот на Северното Черноморие през X в.²²

V. "ΟΓΓΛΟΣ ("ΟΓΛΟΣ)

Проблемът за локализацията на т. нар. "Ογγλος ("Ογλος)¹, както и обяснението на самото понятие, е твърде стар. Към неговото решаване са се обръщали, а и днес се обръщат историци, филолози, археолози. В резултат на това усилено научно дирене — Онгълът буди интерес сред изследвачите вече столетие и половина — е натрупана обширна литература.² Ето защо съвсем основателно може да възникне въпросът, трябва ли той да бъде поставян отново? За да се отговори на това питане, необходимо е проблемът Онгъл да се огледа от всички страни и под различни ъгли, да се направи равностметка на постигнатото.

²⁰ Božilov, Jupan Dimitre, p. 18

²¹ Златарски, История, I, 2, с. 516—518; Г. Острогорски, СД, IV, с. 84—86.

²² Примерът с българите, които напуснали Хазария и се заселили в Югозападна Таврика, е достатъчно красноречив. Вж. А. Л. Якобсон, Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики, МИА, 168, Ленинград, 1970, с. 187—193.

¹ У Теофан и патриарх Никифор, основните автори, които разказват за настаняването на Аспаруховите българи в земите на север от Дунав, се срещат следните форми на това име: "Ογγλος, "Ουγγλος, "Ογλος. Издателят на двамата византийски автори К. де Боор е предпочел "Ογλος. Формата "Ογγλος се потвърждава от лондонският ръкопис на Бревиариума на патриарх Никифор. Срв. The London manuscript of Nikephoros "Breviarium", edited with introduction by L. Orosz, Budapest, 1948. Вж. още В. Бешевлиев, ИАИ, XVII, 1950, с. 368; Ив. Дуйчев, Славяни и първобългари, ИИБИ, 1—2, 1050—1951, с. 205; idem, Le manuscrit de Londres avec le texte du Bréviarium du patriarche Nicéphore, BSI, 12, 1951, p. 257 = idem, Medioevo, III, p. 582—583.

² ГИБИ, III, с. 262; Moravcsik, Byzantinoturcica, II, S. 213.

А. Локализация. Преобладаващо, а може да се каже и наложило се е мнението, че Онгълът е бил разположен в земите на север от дунавските устия в междуречието Прут — Днестър — Днепър. Отклонения от това мнение представляват становищата на В. Н. Златарски³ и К. Шкорпил,⁴ изложени преди повече от половин столетие, както и хипотезата на румънския археолог П. Дякону,⁵ предложена на вниманието на учения свят едва преди няколко години.

Мнението на заслужилия изследвач на Българското Средновековие В. Н. Златарски, който локализира Онгъла на някогашния дунавски остров Певки (изчезнал впоследствие), е опровергано отдавна, за да се спираме отново на него.⁶ Същото би могло да се каже и за тезата на К. Шкорпил, според който Онгълът се е намирал на юг от Дунав и е идентичен с т. нар. никулицелски лагер. Тя бе подложена на основателна критика от В. Н. Златарски.⁷ Що се отнася до изследването на П. Дякону, то и към него могат да бъдат отправени справедливи упреци и схващането на автора, че Онгълът трябва да се търси във Влахия (по-точно в дн. Мунтения), трябва да бъде характеризирано като неприемливо.⁸

В. Същност на понятието Онгъл. Както и при локализацията, така и тук (впрочем тези две страни на въпроса са в тясна връзка помежду си) преобладаващата част от изследвачите схващат Онгъла като област, в която се е настанил Аспарух със своите българи. Наред с това тълкуване съществуват и други схващания.⁹ В. Н. Златарски прие, че Онгълът е укрепление, както го назовават Теофан и патриарх Никифор (*δρυφωσια*), или по-скоро укрепен лагер, близък до аварските хрингове.¹⁰ Подобно е и мнението на К. Шкорпил, един от най-добрите познавачи на старобъл-

³ В. Н. Златарски, *Основаването на българското царство* (Студии по българската история), ПСП, 63, 1902, с. 326 сл.; същият, *История*, I, ч. 1, с. 179 сл.; 495 сл. Мнението на В. Н. Златарски бе възприето от L. Niderle, *Slovanske starožitnosti*, II, 1, Praha, 1906, s. 406; idem, *Manuel de l'antiquité slave*, I, Paris, 1923, p. 100; St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London, 1930, p. 26; Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, p. 63.

⁴ К. Шкорпил, *Старобългарски паметници*, сб. Добруджа, С., 1918, с. 226—234; същият, *О земляных укреплениях и окопах*, Известия русского археологического института в Константинополе, т. X, 1905, Материалы для болгарских древностей, Абога — Плиска, с. 558, б. 1.

⁵ P. Diaconu, *Le problème de la localisation de l'Onglos*, Dacia, XIV, 1970, p. 325—334. (Същото на румънски език в „Peuce“, II, 1971, p. 191—203.)

⁶ К. Шкорпил, *Старобългарски паметници*, с. 224—226; Ст. Младенов, *Испериховият военен стан в Бесарабия при Когул и р. Когълник*, ГСУ ИФФ, XXXIV, 10, 1938, с. 9—10; П. Мутафчиев, *История на българския народ*, I, С., 1943, с. 92; Ив. Дуйчев, *Славяни и прабългари*, с. 205, б. 8.

⁷ В. Н. Златарски, *История*, I, 1, с. 495—502.

⁸ Не можем да се съгласим, че географията на Влахия кореспондира най-добре с описанието на Онгъла, което намираме у византийските автори. Нумизматичните данни, приведени от П. Дякону (ор. cit., p. 330—331), едва ли могат да подкрепят неговата теза. Неприемлив е и основният му аргумент — в края на VII и началото на VIII в. Добруджа все още била византийска. Тъй като този въпрос е разгледан другаде (срв. ИПр, 1972, 3, с. 117; ИНМВ, IX, 1973, с. 321), тук няма да се спираме на него.

⁹ Само за пълнота ще отбележим и мнението, че Онгълът е име на река, намираща се на север от Дунав (P. I. Safarik, *Slovanske starožitnosti*, Praha, 1837, p. 173, n. 52; Ст. Младенов, *Испериховият военен стан*, с. 8—9, 14 сл.), мнение, което отдавна не се ползува с доверие сред научните среди.

¹⁰ В. Н. Златарски, *История*, I, 1, с. 186.

гарските укрепителни съоръжения.¹¹ В последно време Ст. Ваклинов направи опит да разгледа Онгъла в нова светлина — като начало на селищната мрежа в Североизточна България.¹²

В. Етимология. И тук мненията на изследвачите се раздвояват. Според едни името "Оγγλος" ("Oylos") води своето начало от славянското понятие *вгъл*, докато други го извеждат от тюркското *ayıl ~ ayıl ~ avıl*.¹³

Както се вижда от направения бегъл обзор върху иначе богатата литература, *проблемът Онгъл* все още съществува. Ако въпросът за етимологията на името трудно може да бъде решен при днешното състояние на изворите (прегледът на известните досега данни едва ли може да доведе до по-сполучливо обяснение),¹⁴ то въпросите, свързани с точната локализация на Онгъла и разкриването на неговата същност (както вече посочихме, те са неразривно свързани), стоят все още открити. Тъкмо на тях са посветени следващите страници.

*

Текстовете от хрониката на Теофан и историята на патриарх Никифор, в които е описано настаняването на Аспаруховите българи в Онгъла, са изучавани многократно и обстойно. Всеки нов опит за обяснение и локализация на това понятие не може да мине без тяхното задълбочено анализиране. Тъкмо заради това ще приведем изцяло съответните пасаж.

Theophanes: *ἔπειτα τούτων ὁ τρίτος, Ἀσπαρούχ λεγόμενος, τὸν Δάναπρον καὶ Δάναστριν περάσας καὶ τὸν "Ογγλον καταλαβὼν βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου ποταμοὺς μεταξὺ τούτου καί κείνων ᾤκησεν, ἀσφαλῆ καὶ δυσμάχῃτον εἶναι τὸν τόπον στοχασάμενος ἐξ ἐκάστου μέρους· τελευτώδης γὰρ ἔμπροσθεν, καὶ ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος, πολλὴν τῇ ἔθνει τεταπεινωμένῳ διὰ μερισμὸν τὴν ἐκ τῶν πολέμιων παρείχετο ἄνεσιν.*¹⁵ („Най-сетне третият от тях, наречен Аспарух, като преминал Днепър и Днестър, като завзел Онгъла по северни от Дунава реки, заселил се между него и онези реки, понеже забелязал, че мястото е защитено и мъчно превзимаемо от всяка страна; бидейки отпред бласти, а от другите страни оградено като венец от реките, то давало голяма сигурност спрямо неприятели за отслабения от раздялата народ.“)

Nisephorus: *τούτων ὁ λοιπὸς τρίτος ἀδελφὸς ὄνομα Ἀσπαρούχ τὸν Δάναπρον καὶ τὸν Δάναστριν ποταμὸν περαιοθεὶς περὶ τὸν "Ιστρον οἰκίζεται, τόπον πρὸς οἰκήσιν ἐπιτήδειον, "Ογγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ, καταλαβόμενος, δυσχερῆ τε καὶ ἀνάλωτον πολέμοις ὑπάρχοντα ἀσφαλῆς τέ ἐστι τὰ μὲν ἔμπροσθεν τῇ τε δυσχωρίᾳ καὶ τῇ τελευτώδης εἶναι τυγχάνων τὰ δ'οὖν ὀπισθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα.*¹⁶ („Най-после третият брат на име Аспарух преминал реките Днепър и Дне-

¹¹ К. Шкорпил, Старобългарски паметници, с. 226—234; същият, Укрепления на Първата българска държава в Северна Добруджа край Дунава и черноморския бряг, Сб. в памет на проф. П. Ников, С., 1940, с. 525—526; същият, Пограничен български окоп между р. Дунав и Черно море, Сб. В. Н. Златарски, С., 1925, с. 545.

¹² Ст. Ваклинов, За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България, Археология, 1972, 1, с. 11—13.

¹³ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, S. 184—185; Dujshev, Medievo, III, p. 582—583.

¹⁴ Все пак не бива да се забравя указанието на патриарх Никифор (р. 348—9): "Ογγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ.

¹⁵ Theophanes, p. 357²⁷—3585.

¹⁶ Nisephorus, p. 345—12.

стър и се заселил при Истър. Той завзел удобно за заселване място, наречено на тяхен език Оглос, което било недостъпно и непревземаемо за неприятелите. Отпред е защитено от непроходима местност, и то поради това, че е блатиста. Отзад пък е оградено като със стена от недостъпни стръмнини.“)

Както се вижда, двата текста са твърде близки помежду си.¹⁷ Това сходство е лесно обяснимо, като се има пред вид, че и Теофан, и патриарх Никифор при съставянето на своите съчинения са се ползували от един общ извор, т. нар. *Μέγας χρονόγραφος*. В разказите и на двамата автори могат да бъдат разграничени два основни момента: пътят на третия Кубратов син Аспарух от Приазовието към Долния Дунав и заселването му в Онгъла, и описанието на това място. В първата част на разказа различия между двата текста почти няма. Те се откриват във втората част при подробното описание на Онгъла. Тук проличава различното отношение на двамата автори към техния първоизвор. Разказът на патриарх Никифор е последователен, лесен за превод и разбиране. Той обаче е съкратил описанието на Онгъла, като е запазил само част от неговите характерни белези: отпред е разположена блатиста местност, а отзад е оградена от трудодостъпна стръмнина. За съжаление тези белези, макар и интересни, са твърде общи, използвани са многократно, но това не е довело до точната локализация на Онгъла.¹⁸

При своето описание на Онгъла Теофан е използвал повече подробности, които вероятно е намерил в първоизвора си, но тъй като и той го е съкратил, това е довело до известна неяснота в неговия текст. Кои са тези указания, които липсват у патриарх Никифор? И Теофан не е пропуснал да спомене, че Онгълът отпред граничи с блатиста местност, но докато патриарх Никифор се е задоволил да отбележи, че той се намира край Истър,¹⁹ Теофан неколкратно съобщава, че местоживелището на Аспарух е разположено между или в близост до някакви реки. В самото начало той говори за *βορειοτέρους τοῦ Δαουβίου ποταμοῦς*, след това използва местоимението *καὶ ἐνταῦθα*, а накрая съобщава за *ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος*. Струва ни се, че идентифицирането на тези реки дава значително по-благоприятна възможност за локализирането на Онгъла, отколкото използването на неясните споменавания за непроходими блатисти местности и недостъпни стръмнини.

Преди да пристъпим към идентифицирането на реките, в чиято близост е бил разположен Онгълът, трябва да решим един друг въпрос, а именно дали и трите пъти, когато говори за тях, Теофан има пред вид едни и същи реки. Едва ли трябва да има съмнение, че може да се постави знак на равенство между *βορειοτέρους τοῦ Δαουβίου ποταμοῦς* и *καὶ ἐνταῦθα*. Употребата на местоимението „онези“ свидетелствува, че става дума за реки, за които вече е говорено. Това могат да бъдат само „по-се-

¹⁷ На времето К. Шкорпил се опита да докаже, че между разказите на Теофан и патриарх Никифор има противоречия или по-точно, че двамата автори описват два различни лагера на прабългарите (Старобългарски паметници, с. 227 сл.). Критика на това становище у В. Н. Златарски, История, I, 1, с. 495—502.

¹⁸ Тези характерни белези на Онгъла — местност, заградена от две страни с блатата и стръмнини, са използвани най-вече от В. Н. Златарски и К. Шкорпил. Статията на П. Дякону обаче показва, че тяхното абсолютизиране може да доведе до твърде неочаквани резултати.

¹⁹ Nicephorus, 347: *περὶ τὸν Ἰστρὸν οἰκίζεται*.

верните от Дунава реки“, тъй като Теофан не е говорил преди това за други реки. От друга страна, безспорно е, че с *καίγειων* и *ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος* са означени едни и същи реки. В първия случай, когато Теофан съобщава, че Аспарух се е заселил в Онгъла, той е казал съкратено това, което във втория случай е развил по-обстойно: *μεταξὺ τούτου καίγειων ᾤκησεν*, т. е. „заселил се между него (Дунав — б. а., И. Б.) и онези реки“. Във втората част на пасажа Онгълът е описан сравнително по-подробно: *τελευταίως γὰρ ἐμπεσοῦν καὶ ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος*, т. е. „бидейки (мястото — б. а., И. Б.) отпред блатисто (р. Дунав), а от другите страни оградено като венец от реките“ (онези реки).

И така в трите случая Теофан е имал пред вид едни и същи реки — реките, които са обграждали Онгъла.

Реките, в чиято непосредствена близост е бил разположен Онгълът, са се намирали на север от Дунав и са го (Онгъла) обграждали като венец. При тяхната идентификация известно затруднение предлага фразата *βορειότερους τοῦ Δανουβίου ποταμοῦς*. Почти всички учени,²⁰ занимавали се с локализацията на Онгъла, приемат, че с „по-северни от Дунав реки“ Теофан е означил споменатите малко по-горе Днепър и Днестър. Единствен В. Бешевлиев обаче се опита да обоснове това схващане. Неговото тълкуване и превод на съответния пасаж почиват на корекция на самия текст, при която изразът *βορειότερους τοῦ Δανουβίου ποταμοῦς* е изтеглен напред и поставен веднага след *Ἀναπρην καὶ Ἀναστρην περᾶσας*, т. е. вместо оригиналния Теофанов текст *τὸν Ἀναπρην καὶ Ἀναστρην περᾶσας καὶ τὸν Ὀγλον καταλαβὼν βορειότερους τοῦ Δανουβίου ποταμοῦς μεταξὺ τούτου καίγειων ᾤκησεν* той предлага *τὸν Ἀναπρην καὶ Ἀναστρην περᾶσας βορειότερους τοῦ Δανουβίου ποταμοῦς καὶ τὸ Ὀγλον καταλαβὼν μεταξὺ τούτου καίγειων ᾤκησεν*.²¹ („Като преминал (Аспарух) Днепър и Днестър, по-северни от Дунава реки, и като завзел Огрос, заселил се между него (?) и онези реки“).²²

Тази поправка на Теофановия текст, предложена от В. Бешевлиев, наистина помага за по-гладък превод и на пръв поглед за по-лесно и по-правилно разбиране на текста (особено на израза *τὸν Ὀγλον καταλαβὼν βορειότερους τοῦ Δανουβίου ποταμοῦς*), но това не решава въпроса за идентификацията на „по-северни от Дунава реки“ и произтичащата от тази идентификация локализация на Онгъла. Защо?

1. Местоположението на Онгъла, установено в резултат на корекцията на В. Бешевлиев,²³ е в противоречие с втората част от описанието и най-вече фразата *ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος* („а от другите страни оградено като венец от реките“). От този израз следва, че въпросните реки са обграждали Онгъла поне от двете му страни. А това в никакъв случай не би могло да се каже за Днепър и Днестър.

²⁰ В. Н. Златарски (История, I, 1, с. 184), след като приема, че Онгълът е бил разположен на о-в Певки, схваща *βορειότερους τοῦ Δανουβίου ποταμοῦς* като северните ръкави на дунавската делта.

²¹ V. Beševliev, Zur Chronographie des Theophanes, BZ, 27, 1927, S. 35.

²² ГИБЛ, III, с. 262.

²³ Преводът на В. Бешевлиев буди известно смущение: „Най-сетне третият от тях, наречен Аспарух, като преминал Днепър и Днестър, по-северни от Дунава реки, и като завзел Огрос, заселил се между него и онези реки.“ Какво ще рече *между него*, т. е. към какво се отнася? Към Онгъла? Но в такъв случай ще излезе, че Аспарух се заселил между Онгъла и онези реки.

2. Няма съмнение, че Онгълът е обхващал сравнително малка територия. Това мнение се потвърждава както от описанието на битката на Аспаруховите българи с византийските войски след заминаването на император Константин IV Погонат,²⁴ така и от някои съвсем конкретни указания. Патриарх Никифор съобщава недвусмислено, че: „*Ἀσπαρούχ τὸν Δάναπριν καὶ τὸν Δάναστριν ποταμὸν περαιοῦντες περὶ τὸν Ἰστρὸν οἰκίζεται.*“²⁵ Почти същото е казано и от Теофан: „*ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος μεμαθηκώς, οὗ ἐξάλινα ἔθνος βυλαρὸν καὶ ἀκάθαρτον ἐκείθεν τοῦ Δανουβίου εἰς τὸν Ὀυλον ἐσκήνωσεν, καὶ τὰ πλησιάζοντα τῷ Δανουβίῳ ἐκτρέχει καὶ λυμάνεται.*“²⁶

Тук с *ἐκείθεν* тоῦ Δανουβίου едва ли е обозначена цялата територия, разположена между Дунав, Днестър и Днепър.²⁷ Против подобно тълкуване говорят както съобщението на Теофан, че българите нападали и опустошавали нееднократно земите на юг от Дунав, вероятно Добруджа, така и съответният пасаж от историята на патриарх Никифор, в който се споменават същите събития: *Κωνσταντῖνος δὲ ἐπειδὴ ἔγνω ὡς τὸ σκήνωσαν τὸν Ἰστρὸν ἔθνος...*²⁸

3. Тълкуването на В. Бешевлиев се опровергава от самия Теофан. Византийският хронист съобщава категорично, че Аспарух се е заселил в Онгъла едва след като е пресякъл Днепър и Днестър, или, казано с други думи, Онгълът е бил разположен на запад от Днестър.

Следователно под *βορειοτέρους* тоῦ Δανουβίου ποταμοῦ в никакъв случай не могат да се визират реките Днепър и Днестър. Кои са тези „по-северни от Дунава реки“? Трудностите, които предлага Теофановият текст, безспорно се дължат на съкращаването на първоизвора, на изпускането на някои подробности — преди всичко на имената на реките, в чиято близост е бил разположен Онгълът. С какви възможности разполагаме за възстановяване на пълния текст или най-малко за неговото приемливо обяснение?

1. В. Бешевлиев се опита да стори една крачка в тази насока, но, както видяхме вече, неубедителна или най-малко недостатъчна. Неговата корекция на текста би могла да приеме, но само при едно условие: с *βορειοτέρους* тоῦ Δανουβίου ποταμοῦ и *ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος* Теофан е означил различни реки. Това условие обаче не съществува. Анализът на текста показва, „че по-северни от Дунава реки“ са идентични с „а от другите страни оградено като венец от реките“.²⁹

2. Струва ни се, че може да се намери по-приемливо разрешение. Началото на Теофановия текст предава точно първоизвора: *ἔπειτα τούτων ὁ τρίτος Ἀσπαρούχ λεγόμενος, τὸν Δάναπριν καὶ Δάναστριν περὶσας καὶ τὸν Ὀυλον καταλαβὼν* (срв. патриарх Никифор: *τούτων ὁ λοιπὸς τρίτος ἀδελφὸς ὄνομα Ἀσπαρούχ τὸν Δάναπριν καὶ τὸν Δάναστριν ποταμὸν περαιοῦντες περὶ τὸν Ἰστρὸν οἰκίζεται*). Същото би могло да се каже и за края на пасажа (подробното описание на Онгъла): *τελευταίῳ δὲ γὰρ ἔμπροσθεν... παρῆχεν ἄνεον* (патриарх Никифор:

²⁴ Theophanes, p. 358₁₁₋₂₇.

²⁵ Nicephorus, p. 34₆₋₇.

²⁶ Theophanes, p. 358₁₁₋₁₄.

²⁷ Наистина в други случаи, какъвто е изразът *Βουλγαρία ἐκείθεν* тоῦ Ἰστρου ποταμοῦ, наречieto *ἐκείθεν* обозначава обширна територия отвъд реката Дунав. Вж. тук Приложение VI.

²⁸ Nicephorus, p. 34₂₀₋₂₁.

²⁹ Вж. тук, с. 170 сл. Едва ли бихме могли да допуснем, че в *Μέγας χρονόγραφος* след споменаването на Днепър и Днестър — по-северни от Дунава реки (?), се говорело за други реки, между които е бил разположен Онгълът, реки, които при повторното им споменаване са обозначени с местоимението *κακείνων*. Още по-малко можем да допуснем, че Теофан е пропуснал да говори за тези реки, но е запазил *κακείνων* при описанието на Онгъла.

ἀσφαλὴς τὲ ἐστὶ τὰ μὲν ἔμπροσθεν... ἀβάτοις τετελιωμένα). Затруднението идва от фразата *βορειότερους τοῦ Δαυουβίου ποταμοῦ μεταξὺ τούτου καὶ ἐκείνων ὄκησεν*. То се дължи на споменаването на реките, между които се е намирал Онгълът (у патриарх Никифор те липсват и текстът е по-гладък). Тъкмо в този пункт Теофан е по-обстоен, но и той не е предал пълния текст на своя първоизвор — пропуснал е да обясни, че местоживелището на Аспарух е било разположено между тези „по-северни от Дунава реки“ и, което е по-важно, пропуснал е да спомене техните имена, като се е задоволил само с определението *βορειότερους τοῦ Δαυουβίου*.

Безспорно това е само едно предположение за обяснението на Теофановия текст. За локализацията на Онгъла обаче разполагаме с няколко безспорни указания: 1. Онгълът е бил разположен на запад от Днестър — в това са категорични и двамата автори. 2. Той се е намирал в непосредствена близост до Дунав (*Ἀσπαρουχὸς περὶ τὸν Ἰστρον οἰκίζεται*). 3. От другите страни Онгълът е бил заграден като венец от две или повече реки.

Единственото място на Долния Дунав, което подхожда на това описание, е междуречието на реките Прут и Серет и по-точно неговата най-южна част. При това положение Онгълът наистина е бил разположен на запад от Днестър, южният му край е опирал до Дунав и е бил ограден от две реки като венец — реки, които са били на север от Дунав. От друга страна, тази сравнително малка територия поради своите географски особености е предлагала безопасността, така необходима на Аспарух. С малко усилия избраното място е било укрепено още по-добре — от север, откъм единствената незащитена от природата страна, е бил издигнат т. нар. Галацки окоп, който е започвал от р. Серет, на 12 км от нейното устие, и е достигал до северния бряг на езерото Братеш (15 км на север от Галац).³⁰

Тази локализация на Онгъла се потвърждава и по археологически път. Тъкмо в това пространство, затворено между реките Серет, Дунав и Прут, се намират следите от т. нар. *Галацки укрепен лагер*³¹ — следи, които безспорно могат да се свържат с пребиваването на Аспаруховите българи в земите на север от Дунав.³²

Идентификацията на Онгъла с Галацкия лагер поставя един проблем, за който загатнахме в началото на нашата работа: какво е представлявал Онгълът — обширна област или сравнително малка добре укрепена територия. Предложената локализация на Онгъла, както и неговата идентификация с Галацкия лагер отговарят утвърдително на второто предположение. Този извод може да бъде подкрепен и с данните, които намираме у Теофан и патриарх Никифор. И двамата византийски автори, за да обозначат Онгъла, използват понятия като *ὄχυρωμα* и *ἔδρυμα*. Интерес-

³⁰ Златарски, История, I, 1, с. 185. К. Шкорпил, О земляных укреплениях и окопах, Известия русского археологического института в Константинополе, т. X, 1905, Материалы для болгарских древностей. Абоба-Плиска, с. 558, б. 1; същият, Окопы и земляные укрепления Болгария, Абоба-Плиска, с. 524—525.

³¹ Описание на Галацкия лагер у К. Шкорпил, Старобългарски паметници, с. 216—224.

³² На времето и В. Н. Златарски (История, I, 1, с. 189) и К. Шкорпил (Старобългарски паметници, с. 227; сб. П. Ников, с. 525—526) допускаха, че първият стан на Аспаруховите българи на Долния Дунав е бил разположен между Прут, Серет и Дунав, като го свързваха с Галацкия укрепен лагер. За съжаление и двамата учени не идентифицираха този лагер с Онгъла, а го схващаха като първото местожилище на Аспарух, преди да се настани в Онгъла — на о-в Певки според В. Н. Златарски или при Никулицел според К. Шкорпил.

ното в случая е, че и двамата употребяват тези понятия веднъж в единствено число, втори път в множествено число: τὸ δρυῶμα, τοῦ δρυῶματος, τοῖς ἐρύμασι (Теофан), τὰ δρυῶματα, τῶ δρυῶματι (патриарх Никифор). На какво се дължи това разноречие? Случайност ли е или е неосведоменост? Едва ли! По всяка вероятност Онгълът е представлявал укрепен стан, което е давало основание на византийските автори да го схващат двустранно — веднъж като едно цяло — укрепен лагер, втори път като система от укрепления, свързани помежду си и обединени в едно цяло. Това прави още по-убедителна идентификацията на Онгъла с Галакия лагер.

Както вече отбелязахме, Ст. Ваклинов се опита да разгледа въпроса, какво представлява Онгълът под друг ъгъл на зрение — да потърси връзка между него и селищната мрежа в Североизточна България. Ако трябва съвсем накратко да характеризираме схващането му по този така важен и интересен въпрос, ще отбележим следното: Според Ст. Ваклинов Онгъл е нарицателно понятие, което се е употребявало за означаване на ханската резиденция.³³ През VIII—IX в. в България е имало няколко такива хански онгъла. Това са били външният град на Плиска, градищата при селата Цар Асен и Кладенци, аулът при с. Цар Крум, Велики Преслав, преди да стане столица.³⁴ Той приема, че тези укрепени резиденции са били означавани с тюркската дума *ayıl* или *ayul* (> **Oγγλος* [**Oγλος*]) и гръцкото понятие *αἰλή*, засвидетелствувано в хрониката на Теофан и в някои от прабългарските надписи.³⁵

Тук няма да се спираме на точното значение на всяко едно от тези понятия, както и на тяхната употреба от Ст. Ваклинов. Ще отбележим, че неговото схващане за развитието на селищната мрежа в Североизточна България буди определен интерес, и сме склонни да приемаме мнението му за Онгъла — ханска резиденция (но в по-широк смисъл — укрепен лагер или лагер, където се е намирала и ханската резиденция). В хипотезата на Ст. Ваклинов обаче има неща, които ни смущават. И те не са толкова в етимологията на различните понятия, с които той борави (връзката между *ayıl* (*ayul*) — **Oγγλος* (**Oγλος*) и *αἰλή*),³⁶ колкото в съдържанието, което той влага, и най-вече виждането му за развой на раннобългарската селищна мрежа, в чиято основа той поставя Онгъла.

Кои са причините, които ни карат да се отнасяме с известно недоверие към иначе интересната схема, изградена от Ст. Ваклинов? В нейната основа е залегнала класификацията на номадските местоживелища, характерни за салтово-маяцката култура, направена от съветската археоложка С. Плетнева.³⁷ Като използва тази класификация, Ст. Ваклинов се опита да изведе раннобългарските селища — аули или хански онгъли, от т. нар. аилни поселения. Според нас тази зависимост не може да бъде установена поне в този смисъл, в който я търси Ст. Ваклинов. Защо?

³³ Ст. Ваклинов е пропуснал да отбележи, че и това мнение е изразено от К. Шкорпил преди повече от половин столетие. Заслужилият наш археолог схващаше Онгъл като пошеп *appellativum*, употребявано за означаването на всички подобни укрепления. Срв. К. Шкорпил, Старобългарските паметници, с. 228.

³⁴ Ст. Ваклинов, За характера на раннобългарската селищна мрежа, с. 11.

³⁵ Пак там, с. 11—12.

³⁶ Вж. Ив. Венедиков, *Αἰλή*, Известия на института за български език, 1968, с. 107—113.

³⁷ Плетнева, Кочевий, с. 15 сл.

За да отговорим на това питане, трябва да видим какво представляват аилните поселения. Според съветската археоложка аилите (II тип в нейната селищна класификация) за разлика от т. нар. курени (I тип) обхващат значително по-малка площ. Докато обикновените размери на един курен са 1,5 км дължина и 200 м широчина, то аилното поселение е разположено на пространство с размери от 100 до 600 м дължина и от 20 до 150 м широчина, т. е. от два до пет пъти по-малки. То е било обитавано средно от 20 до 30 бедни семейства.³⁸

Наред с размерите има още едно важно обстоятелство, което трябва да бъде отбелязано: и куренът, и аилът са временни *неукрепени* поселения, които с течение на годините са се превръщали в селища на уседнали земеделци, селища, които също не са снабдени с укрепителни съоръжения.³⁹

Тази характеристика на аилите — сравнително малки размери и липса на каквито и да било отбранителни съоръжения — едва ли подхожда на раннобългарските селища, изброени от Ст. Ваклинов. Нито по своя размер (особено Онгълът и външният град на Плиска), нито по своя характер — здраво укрепени селища (да си припомним терминологията на Теофан и патриарх Никифор: *δὴρυρα*, *ἐρύρα*) — те могат да бъдат съпоставяни и още повече извеждани от аилните поселения, открити в южните степни райони на европейската част на СССР.

Наистина Ст. Ваклинов отбелязва: „И така, като вземем пред вид точната характеристика, дадена от византийските хронисти на Аспаруховия Онгъл в Южна Бесарабия, и данните, с които разполагаме за селищата от VIII—IX в. в Южна Добруджа и Лудогорието, не можем да не направим извода, че с названието аил-онгъл прабългарите са означавали вече не изобщо селища на уседналите скотовъди, а укрепените селища, създадени от държавната власт. Аилите-онгъли ще да са били следователно преди всичко централните и по-малки крепости, издигнати в стратегически най-важните земи по посоките на главните стълкновения с главния противник на новооснованата държава.“⁴⁰

Този дълъг пасаж показва, че Ст. Ваклинов представя един процес (или по-скоро държавна политика!), коренно различен от процеса, описан от С. Плетнева. В единия случай имаме целенасочена дейност на държавната власт за изграждане на укрепени средища с военно-стратегическо значение, а в другия — естествен процес, зародил се и протичащ в недра на едно номадско общество, чиято най-кратка и най-точна характеристика е разлагане на родовообщинния строй и начало на прехода към феодалния начин на производство и експлоатация.⁴¹

Несъответствието между тези две явления е твърде очевидно. Все пак ще си позволим да направим още някои бележки. Раннобългарската селищна мрежа или по-скоро мрежата от укрепени средища⁴² не може да бъде извеждана от аилното селище и по една друга причина. Аилният период от развитието на номадските поселения се отнася към VIII—IX в. (този

³⁸ Плетнева, Кочевий, с. 16—18.

³⁹ Пак там, с. 19.

⁴⁰ Ст. Ваклинов, За характера на раннобългарската селищна мрежа, с. 12.

⁴¹ Плетнева, Кочевий, с. 19.

⁴² Ст. Ваклинов е смесил до известна степен двете понятия — селищна мрежа и мрежа от укрепени центрове.

вид селища се датират добре с различните видове салтовска керамика)⁴³, т. е. по същото време, когато в България се градят укрепени центрове като тези при селата Цар Крум, Цар Асен, Кладенци и бъдещата столица Велики Преслав!

Накрая бихме искали да отбележим още едно положение в хипотезата на Ст. Ваклинов, положение, което също буди смущение. Това е обединяването на различни по времето на своето възникване и предназначение укрепени селищни центрове в едно цяло, което той определя като *аилонгъли*. Тук са включени Онгълът — укрепен лагер от края на VII в. (вероятно прототип на бъдещия държавен център на юг от Дунав), Плиска — столица на младата българска държава, Велики Преслав — бъдещо средище на държавния живот, и най-сетне крепости, като градищата при селата Цар Асен, Кладенци и Цар Крум!

Идеята на С. Плетнева за аилните поселения и най-вече за аилната форма на стопански живот трябваше да бъде подхваната от българските медиевисти — археолози и историци, и в този смисъл опитът на Ст. Ваклинов независимо от слабите му страни е полезен. Но при търсенето на тези форми на българска почва — както в селищната мрежа, така и в икономическия живот — трябва да се подхожда внимателно. И, на първо място, от евентуалните примери, които могат да бъдат подбрани, трябва да се изключи обектът, който ни интересува: Аспаруховият Онгъл — укрепеният лагер, разположен в южния ъгъл на междуречието Серет, Дунав и Прут

VI. ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΕΚΕΙΘΕΝ ΤΟΥ ᾽ΙΣΤΡΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ

След като коварният опит на император Лъв V Арменец да погуби хан Крум по време на преговорите, водени край Златния рог (813 г.), завършил неуспешно, разяреният от вероломството български владетел подложил на унищожение околностите на византийската столица. Като сравнил със земята и изгорил всички крепости по пътя си — Регион, Атира, Силиврия, Хераклея, Редесто, и от Абидос се отправил на север по р. Марица, той достигнал до Адрианопол. Градът бил обсаден от братя на българския хан. С пристигането си Крум активизирал военните действия, като заповядал да изготвят обсадни машини. Скоро жителите на града, изправени пред многобройния неприятел и притискани от засилващия се глад, били принудени да се предадат.¹

Описвайки съдбата на адрианополското население, неизвестният автор който ни е оставил най-подробен разказ за тези събития, отбелязва: *καὶ λαβόντες οἱ Βούλγαροι τὴν αἰχμαλωσίαν πᾶσαν εἰς πλῆθος οὖσαν ἀναρίθμητον, καὶ πᾶσαν τὴν ἀποσκευὴν αὐτῶν, μετόπισιν αὐτοὺς εἰς Βουλγαρίαν ἐκείθεν τοῦ ᾽Ιστροῦ ποταμοῦ*.²

Тези събития са описани от редица по-късни хронисти, които са вмъкнали епизода със съдбата на византийските пленници в биографията на Василий I, тъй като бъдещият император, тогава младенец, заедно

⁴³ Плетнева, Кочевий с. 19.

¹ За събитията вж. Златарски, История, I, 1 с. 352—357; Острогорски, История Византије, с. 205.

² Script. incertus, p. 345₂₁—346₁.

със своите родители се намирал сред жителите на Адрианопол, отведени по заповед на хан Крум в отвъддунавските български земи.³

Известието за съществуването на „България отвъд реката Дунав“ твърде отдавна е привлякло вниманието на учения свят — още от втората половина на XVIII в. Затова пък неговата съдба не е твърде завидна. В продължение на две столетия тези няколко думи на анонимния византийски хронист, казани по повод на участието на плененото от българите население на Адрианопол, са предмет на историческата критика. Те са преценявани от различните учени от различни гледни точки, интерпретирани по един или друг начин съобразно с техните виждания и защитаващи научни позиции. Не липсват и случаи, когато някои изследвачи, ръководейки се от различни съображения, са правели опити да омаловажат или съвсем да отрекат стойностите на този пасаж от *Scriptor incertus* като историческо градиво.

Тук нямаме възможност, а и това едва ли е необходимо, да посочим, макар и бегло, всички изказани мнения — обстоятелни или кратки, преки или косвени — относно съдържанието на понятието „България отвъд реката Дунав“. Затова ще обобщим в няколко групи различните становища (или поне най-важните от тях), класирани според тяхното отношение към два основни въпроса — какво трябва да се разбира под *Boulgaria êkêitêen tōi 'Istrou potamōi* и най-вече какъв е бил нейният териториален обхват.

I. Първото схващане относно географското местоположение на „Отвъддунавска България“ се покрива отчасти или изцяло с идеята за съществуването на т. нар. *Тисска България*. Автор на тази хипотеза, имала сравнително малък отзвук в чуждата и нашата историопис, е германският учен Йохан Енгел. Според него част от българите след разпадането на Кубратовата „Велика България“ напуснали южноруските степи и създали в басейна на Средния Дунав и Тиса държава, която той назовава Тисска България. Тъкмо нея той идентифицира с „България отвъд реката Дунав“⁴. Идеята на Й. Енгел бе подхваната от П. Й. Шафарик, който застъпи схващането, че жителите на Адрианопол били поселени около Дунав и Тиса. „Тази среднодунавска част от българската държава — бележи словашкият учен — византийците назовавали „България отвъд Дунава“⁵. Впоследствие становището на Й. Енгел и П. Й. Шафарик бе възприето и развито обстойно от С. Палаузов в хубавата му книга за царуването на Симеон.⁶

II. Най-много привърженици има схващането, според което „България отвъд реката Дунав“ трябва да се идентифицира с Южна Бесарабия. Това мнение бе изложено нашироко, без да бъде обосновано убедително от В. Н. Златарски.⁷ Неговото схващане намери отзвук в из-

³ Theop. Continuatus, p. 216¹⁶⁻¹⁹; Skyl. Cedr., II, p. 185₂; Zonaras, p. 408₄₋₅. Вж. G. Moravcsik, *Sagen und Legenden über Kaiser Basileios*, DOP, XV, 1961, p. 177₂₆ = idem, *Studia Byzantina*, Budapestini, 1967, p. 206₂₆.

⁴ I. Ch. von Engel, *Geschichte des ungarischen Reiches und seinen Nebenländer*, Halle, 1797, S. 328; idem, *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgarien*, Halle, 1767, S. 263, 314, 324.

⁵ P. I. Šafarik, *Slowanske starožitnosti*, Praze, 1837, 29.5, 583. n. 84; 30.2, s. 606.

⁶ С. Палаузов, *Век болгарского царя Симеона*, СПб., 1852, с. 11, 16 = Сп. Палаузов, *Избрани трудове*, I, София, 1974, с. 98, 101.

⁷ Златарски, *История*, I, 1, с. 351, бел. 87.

следванията на Дж. Бъри,⁸ Ст. Рънсман,⁹ Д. Ангелов,¹⁰ В. Тъпкова-Заимова¹¹. Тук трябва да бъде отбелязана и интерпретацията на Н. Бънеску,¹² към която плътно се доближава становището на Г. Цанкова-Петкова.¹³ Румънският учен подобно на В. Н. Златарски потърси „България отвъд реката Дунав“ в Южна Бесарабия, но за разлика от него схвана това понятие съвсем тясно и го идентифицира с Онгъла.

III. Трета група учени — П. Хунфалви,¹⁴ К. Иречек,¹⁵ Л. Нидерле,¹⁶ П. П. Панаитеску¹⁷ — са склонни да приемат, че с понятието *Boulgaria êneîden toî* „Историята по отношение“ византийските автори означавали Влашката равнина.

IV. Най-сетне трябва да споменем и онези изследвания, в които „България отвъд реката Дунав“ се схваща в по-широк смисъл. Така например К. Грот¹⁸ и Д. Ончул¹⁹ я идентифицираха с Влахия и Трансилвания, Л. Милетич²⁰ и П. Мутафчиев²¹ добавиха и Молдавия — една разшифровка, която бе предложена още от румънския историк Д. Ксенопол.²² Това схващане напоследък бе подкрепено и от Ив. Дуйчев.²³

V. Както вече отбелязахме, наред с многобройните изследвания, в които понятието „България отвъд реката Дунав“ е получило едно или друго обяснение, се забелязва стремеж към омаловажаване на това известие на византийските хронисти. Като пръв опит за такава негативна преценка ще отбележим мнението на Р. Рьослер, изложено в неговата книга „Романски проучвания“²⁴. Тъй като не можа да отрече самото свидетелство, Рьослер се опита да понижи неговата историческа стойност,

⁸ Bury, Eastern roman Empire. p. 357.

⁹ St. Runciman, A History of the First bulgarian Empire, London, 1930, p. 65, 85—86.

¹⁰ Д. Ангелов, История на Византия, I, с. 277. В малко по-широк смисъл това понятие е разглеждано в: Икономиката на България, I, С., 1969, с. 63.

¹¹ Тъпкова-Заимова, Отвъддунавска България, с. 63—64.

¹² N. Bănescu, Les frontières de l'ancien état bulgare, Mémorial Louis Petit, Bucarest, 1948, p. 6; idem, La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube, BSH, XIII, 1927, p. 15; idem, „Oylog-Oglu. Le premier habitat de la horde d'Asparouch dans la région du Bas-Danube, Byz., XXVIII, 1958, p. 439.

¹³ Г. Цанкова-Петкова, О територии болгарского государства в VII—IX вв., ВВ, XVII, 1960, с. 142, бел. 110.

¹⁴ P. Hunfalvy, Ethnographie von Ungarn, Budapest, 1877, S. 107, 399. п. 213.

¹⁵ К. Иречек, История на българите, С., 1929, с. 100.

¹⁶ L. Niderle, Slovanske starožitnosti, II, 1, Praha, 1906, s. 400; idem, Manuel de l'antiquité slave, I, Paris, 1923, p. 112; idem, Rucovet slovanských starožitnosti, Praha, 1953, s. 95.

¹⁷ А. Гресу (P. P. Panaitescu), Bulgaria în nordul Dunării în veacurile IX—X-lea, SCIM, I, 1950, 1, p. 226—228; Panaitescu, Introducere, p. 191—192.

¹⁸ К. Я. Грот, Моравия и мадьяры с половине IX до начале X в. СПб., 1881, с. 94.

¹⁹ Д. Ончул, Teoria lui Roesler în D. Onciu, Scrieri istorice, I, Bucureşti, 1968, p. 203—205; idem, Originele principatilor române, ibidem, p. 577, п. 19—578.

²⁰ Л. Милетич—Д. Агура, Дако-румъните и тяхната славянска писменост, СБНУНК, IX, 1893, с. 241.

²¹ П. Мутафчиев, История на българския народ, I, София, 1943, с. 198; същият, Българи и румъни в историята на дунавските земи, София, 1927, с. 20, 166 = idem, Bulgares et roumains dans l'histoire de pays danubiens, Sofia, 1932, p. 20—21, 192.

²² D. Xénopol, Une énigme historique. Le Roumains au Moyen Age, Paris, 1885, p. 56; idem, Histoire des Roumains de la Dacie Trajane, vol. I, Paris, 1896, p. 132—135.

²³ Ив. Дуйчев, Връзки между чехи, словаци и българи през средновековието, сб. Чехословакия и България през вековете, София, 1963, с. 26; същият, Българско средновековие, с. 335—336; idem, Slavia Orthodoxa, XVII, p. 18.

²⁴ R. Rösler, Romanische Studien, Leipzig, 1871, S. 204—205.

като използва за това един аргумент. Според него епизодът със завръщането на византийските пленници и по-точно фактът, че българската държава с нищо не могла да попречи на тяхното завръщане в родината им, говорел за липсата на български въоръжени сили в отвъддунавските области, т. е. за отсъствието на реална българска политическа власт. Отговор на това пресилено, бихме казали субективно тълкуване с генерализиращи изводи, бе даден на времето от руския учен К. Я. Грот.²⁵ Неговите контрааргументи, насочени срещу становището на Р. Рьослер, остават в сила и до днес и затова не смятаме за необходимо да се спираме отново на този въпрос.

Опит да обезличи понятието „България отвъд реката Дунав“ стори Н. Йорга. За да докаже, че България никога не е господствувала върху земите на север от Дунав, той използва едно „филологическо“ доказателство. Според него наречието *ἐκείθεν* от израза *Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ* означава не „отвъд“, а „отсам“, „от тази страна“ (на реката).²⁶ Както се вижда, доказателството на румънския учен трудно би могло да подкрепи поддържаната от него теза. Тук едва ли си заслужава да се спираме по-подробно на въпроса за правилното значение на *ἐκείθεν*²⁷, още повече, че схващането на Н. Йорга отдавна бе обект на историческата критика и опровергано по твърде убедителен начин.²⁸

В най-ново време румънските учени Е. Кондураки, Й. Барня и П. Дякону в колективния си доклад, четен на XIII конгрес по византология (Оксфорд, 1966), се опитаха да заличат известието за „Отвъддунавска България“ и да използват писаното от хронистите по този повод като свидетелство за господството на Византия по двата бряга на Долни Дунав през VII—XI в. Описвайки епизода с пленниците, те бележат следното: „d'un grand nombre de personnes qui avaient été deportées de la région d'Andrinople en 813 sur l'ordre de Kroum, le tzar bulgare, et installées au-delà de l'Istrum (*ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ. Πέραν τοῦ Δανουβίου*).“²⁹

Както се вижда от цитирания тук текст, румънските учени са „спестили“ част от пасажа — пропуснали са *εἰς Βουλγαρίαν*. По този начин вместо „България отвъд реката Дунав“, за която говорят хронистите, се получава желаният от тях безличен израз „Отвъд реката Дунав“! Смятаме, че коментарът е излишен.

Какво е характерното или по-скоро общото в изброените по-горе мнения за съдържанието на израза „България отвъд реката Дунав“? Почти всички учени (с много малки изключения) свързват определянето на териториалния обхват на „Отвъддунавска България“ с установяване на мястото, в което били поселени жителите на Адрианопол. Тъкмо на това обвързване се дължи до голяма степен и „свиването“ на понятието *Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ*.

Едва ли трябва да се съмняваме, че това са два различни въпроса — отвъддунавските земи на българската държава в началните десетилетия на IX в. и съдбините на адрианополското население. Безспорно е, че при решаването на първия от тях — териториалния обхват на „Отвъддунав-

²⁵ К. Я. Грот, Моравия и мадьяры, с. 88 сл.

²⁶ N. Iorga, Etudes byzantines, I, Bucaresti, 1939, p. 11.

²⁷ Вж. Thesaurus graecae linguae, III, s. v.

²⁸ П. Мутафчиев, Българи и румъни, с. 20; idem, Bulgares et roumains, p. 20—21.

²⁹ Condourachi, Barnea, Diaconu, Recherches, p. 181.

ска България — вторият трябва да бъде изоставен (или поне да не му се придава решително значение), тъй като той е само един епизод от историята на отвъддунавските български земи.³⁰ И, което е още по-важно, въпросът за локализацията на *Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ* не бива да се разглежда изолирано от други исторически вести.

С какви исторически свидетелства разполагаме за териториалния обхват на българската държава на север от Дунав в началото на деветото столетие? Веднага трябва да отбележим, че самото понятие „България отвъд реката Дунав“ говори убедително, че в случая византийските хронисти визират една обширна територия, ако не по-голяма, то поне равна на българските земи, разположени на юг от реката. В противен случай, ако ставаше дума за една сравнително малка област, на север, североизток или северозапад от Дунав, те едва ли биха си позволили да я обозначат като „България“. Какви са били техните основания да употребят израза *Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ*?

1. Едва ли трябва да се съмняваме, че в 681 г. българската държава включвала земи на север от Дунав. Това били както Онгълът — областта, затворена между Прут, Серет и Дунав,³¹ така и цялата територия, завладяна от Аспарух — земите между реките Серет и Днестър. В подкрепа на това мнение освен логическите съображения може да бъде приведено и едно интересно историческо свидетелство, дълго време незаслужено пренебрегвано от учените като историческо градиво. Думата ни е за онзи пасаж от „Българската апокрифна летопис“ (един старобългарски паметник, над който доскоро тегнеше острата присъда на К. Иречек и Й. Иванов), в който се съобщава за гибелта на Аспарух.³² Напоследък убедително бе показано, че първостроителят на българската държава намерил своята смърт в сражение с хазарите, състояло се нейде „в по-далечните североизточни предели на тогавашната първобългарска държава“³³. Наистина мястото трудно може да бъде локализирано, но като знаем, че според Теофан Аспаруховите българи се почувствували в безопасност от своите врагове хазарите едва след като преминали Днестър (североизточната граница на Аспарухова България), то ще бъде напълно оправдано да се приеме, че гибелната за българския владетел битка се състояла някъде около тази река или на изток от нея. В противен случай трудно ни е да допуснем, че големи маси хазари нахлували в района на Долния Дунав.

По-нататъшното укрепване и разширяване на българските земи на североизток от Долни Дунав е свързано със съдбините на Хазарския каганат или по-точно с развитието на българо-хазарските отношения. За съжаление това е една страница от българското средновековно минало, която почти не е документирана. Все пак, без да се впу-

³⁰ Тук едва ли е необходимо да се спираме на въпроса, къде хан Крум поселил жителите на Адрианопол, както и на всички изказани досега мнения. Ключ за решаването на този въпрос е епизодът, описан от мнозина хронисти, с тяхното завръщане във Византия. Привличането на маджарите, които по това време обитавали земите по северния бряг на Черно море, свидетелствува според нас убедително, че адрианополските жители били заселени някъде на север от Долни Дунав.

³¹ Вж. тук, с. 118, както и Приложение V.

³² Вж. текста у Иванов, Богомилски книги, с. 282.

³³ Дуйчев, Легендарно сведение за Аспарух, с. 132—133.

скаме в необосновани догадки, имаме известно основание³⁴ да допуснем, че през първата половина на VIII в. особено през годините, в които България не била ангажирана в конфликт с Византия, възползвайки се от хазаро-арабските войни (710 — 737),³⁵ българите прекрачили Днестър и овладели вече по-трайно някои области на изток от реката.³⁶

2. Обикновено се приема, че първата външнополитическа изява на хан Крум е войната му с аварите (около 805 г.), в резултат на която българската държава разширила своите предели далеч на северозапад, като включила земите на днешна Източна Унгария и Трансилвания.³⁷ В последните години това становище, чийто най-ярък изразител бе В.Н.Златарски, бе оспорено от Г. Цанкова-Петкова³⁸ и особено от В. Гюзелев,³⁹ който в няколко свои изследвания застъпи схващането, че за първи път обща българо-франкска граница била установена по времето на хан Омуртаг. Съображенията на В. Гюзелев, както и неговия основен извод са убедителни и могат да бъдат приети. В случая обаче ние искаме да наблегнем на нещо друго — не толкова на първите официални контакти между двете държави, България и Франкската империя, колкото на едно положение, което довело до българското пратеничество от 824 г. и войната от 827—829 г.

Без да се впускаме в подробности, ще отбележим, че причината за конфликта между двете страни се криела в отцепването на славянските племена тимочани и абодрити — преденеценти, наричани още и браничевци,⁴⁰ от българската държава. Важното за нас в случая е, че част от абодритите населявали земите на север от р. Дунав, между нея и р. Тиса,⁴¹ т. е. още преди 818 г., когато станало отцепването, тези земи били част от българската държава. Това вече идва да подкрепи неясните свидетелства на

³⁴ Големият териториален обхват на „Отвъддунавска България“ при хан Омуртаг (вж. тук по-долу) показва, че разширяването на българската държава на североизток от Дунав започнало далеч преди управлението на този български владетел.

³⁵ Д. Дънлоп (Jewish Khazars, р. 58—87) датира втората хазарско-арабска война от 722 до 737 г., докато М. И. Артаманов (Хазар, с. 202 сл.) набелязва редица стълкновения между Хазарския каганат и арабите, започнали още в 716 г. (вж. и следващата бележка).

³⁶ Според М. И. Артаманов (Хазар, с. 203) хазарите отговорили на арабския удар, започнал към 706—707 г., едва в 710 г., понеже дотогава били заети с уреждане на отношенията си с Византия. Дали обаче хазарите не били възпрепятствувани да насочат усилията си към кавказкия фронт, където действували арабите, поради активизиране на българите в степите на Северното Черноморие? Хан Тервел бил съюзник на император Юстиниан II и не е изключено да е провел едно настъпление на изток от Днестър, към Днепър, с цел да подпомогне военните усилия на византийския император в Крим.

³⁷ Златарски, Историята, I, 1, с. 322. За съжаление ние не знаем нищо или почти нищо за северозападните предели на българската държава от 681 г. до първото десетилетие на IX в. Някои оскъдни данни позволяват да се приеме, че още преди Крум, към 796 г. българската власт се простирала на север от Средни Дунав. Вж. Златарски, История, I, 1, с. 322, бел. 3.

³⁸ Г. Цанкова-Петкова, О територии болгарского государства, с. 141.

³⁹ В. Гюзелев, Баварският географ и някои въпроси на българската история от първата половина на IX в., ГСУ ФИФ, LVIII, 1964, с. 283 сл.; idem, Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX Jahr., Byz. Bulg., II, 1966, S. 20 sq.

⁴⁰ Идентичността на абодритите и преденецтите-браничевци бе доказана убедително от В. Гюзелев (Баварският географ, с. 287).

⁴¹ Златарски, История, I, 1, с. 400.

„Свидас“⁴² за покоряване на част от аварите от хан Крум. Струва ни се, че нямаме сериозни основания да отхвърлим идеята за покоряването на онази част от аварите, които преживели разгрома, нанесен им от Карл Велики,⁴³ и се изплъзнали от властта на франките. Вероятно българският владетел, който следял с внимание събитията, които се развивали на северозапад, в близост до границите на неговата държава, се възползвал от благоприятното положение да разшири нейната територия.⁴⁴

3. Обхватът на отвъддунавските български владения е най-добре изяснен за времето на хан Омуртаг. Наред с разширението на северозапад, засвидетелствувано както във франкските извори, така и в някои български паметници,⁴⁵ като в българските предели били включени части от Банат, Трансилвания и Панония, българската държава постигнала и своите оптимални граници на североизток от Долни Дунав. Макар че тези усилия на хан Омуртаг са документирани по-слабо, все пак разполагаме с един паметник, който свидетелствува не толкова за самия процес на разширение на североизток, колкото за неговия краен резултат и дори за нещо повече — за един опит да се излезе извън българските предели и да се воюва на чужда територия. Този паметник е краткият текст на един от многобройните мемориални надписи от времето на хан Омуртаг — надписът, поставен над символичното погребение (кенотафийон) на един български велможа, копан Окорсис, удавил се в реката Днепър, отивайки във войската (*ἦς τὸ πολεῖσθαι*).⁴⁶ Тъй като този кратък епиграфски паметник сме изследвали другаде,⁴⁷ тук ще се задоволим да отбележим следното: копан Окорсис⁴⁸ намерил своята гибел в буйните води на Днепър, присъединявайки се към войската, която извършила един поход или по-скоро един опустошителен набег в земите на изток от Днепър, като се възползвала от анархията в Хазарския каганат. С твърде голяма вероятност този поход на българите може да бъде датиран към 818—824 г.⁴⁹

Значението на този надпис е многостранно. Като оставим настрана данните за българо-хазарските отношения, за вниманието, което българската държава отделяла на североизточната си граница, ще наблегнем само на един факт, който ни интересува особено. В началото на двадесетте години на IX в. река Днепър била сигурна, твърдо установена граница на България с Хазарския каганат или по-точно със земите, подвластни на хазар-

⁴² Suidae Lexicon, I, Lipsiae, 1928, ed. A. Adler, p. 483₁₀—484₁₂. За тази византийска енциклопедия вж. напоследък P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971, p. 279—300.

⁴³ Einhard, *Vie de Charlemagne*, éditée et traduite par L. Halphen, Paris, 1923, § 13, p. 38—40. Вж. J. Deeg, *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches* in „Karl der Grosse“, Düsseldorf, 1965, s. 719—791. За покоряването на част от аварите от хан Крум вж. R. Folz, A. Guillon, L. Musset, D. Sourdel, *De l'antiquité au monde médiévale*, Paris 1972 (= *Peuples et civilisations*, V), p. 403.

⁴⁴ Тук не се спираме на въпроса за съществуването на т. нар. „Тиска България“ и произхода на Крум от онези българи, останали да обитават Панония, защото това изисква специално изследване.

⁴⁵ Надписът в памет на таркан Онегавон. Вж. Beševliev, *Inscriften*, I, n° 59, s. 285.

⁴⁶ Beševliev, *Inscriften*, I, n° 58, s. 281.

⁴⁷ Božilov, *Inscriptions*, p. 72—76.

⁴⁸ Напоследък В. Бешевлиев (Нов възпоменателен първобългарски надпис, Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов, София, 1973, с. 414; idem, BZ, 65, 1972, S. 395—396) възприе формата *Корсис*.

⁴⁹ Božilov, *Inscriptions*, p. 75—76.

ската държава. При това положение естествено възниква въпросът, кога, при кой български владетел била установена тази граница. При хан Омуртаг? Както видяхме, походът, в който трябвало да вземе участие копан Окорсис, имал за цел не да отблъсне едно въображаемо нахлуване на маджарите, както се приемаше доскоро,⁵⁰ не бил съпроводен с териториално разширение на българската държава, а бил един набег в земите на *изток от Днестър*. Възможно ли е установяването на границата по Днестър да бъде отнесено към първите години от управлението на хан Омуртаг? Заел престола веднага след смъртта на своя баща Крум,⁵¹ първата работа на новия български владетел била да уреди отношенията си с Византийската империя. След едно несполучливо стълкновение край *Bovrdiŕis* (дн. Баба-ески), в края на 814 или началото на 815 г.⁵² Омуртаг сключил 30-годишен мирен договор с византийския император Лъв V.⁵³

Следващата външнополитическа стъпка на българския владетел, за която имаме сведения, била участието му в потушаването на бунта на Тома Славянина през 823 г.⁵⁴ Тъкмо през тези години, както казахме, ние отнасяме похода на копан Окорсис. Можем ли през същите тези години да отнесем и едно сериозно военно мероприятие на българския владетел, имащо за цел ликвидирането на хазарската власт около Поднепровието? Струва ни се, че отговорът на това питане може да бъде и да, и не. Ние сме склонни да възприемем второто решение. Защо? И тук, на североизток, както и на северозапад, протичал същият процес, със същата последователност на събитията. Територията до Днестър още по времето на хан Крум била подвластна на българската държава (не трябва да се забравя, от една страна, че част от населението, което живеело там, било българско⁵⁵ и че Хазарският каганат, от друга страна, не упражнявал реална власт върху земите на запад от Днестър), а при неговия наследник хан Омуртаг р. Днестър вече трайно и вероятно официално служела за граница на България.

И така след всичко казано дотук трябва да заключим, че с изрази *Bovlŕarŕia ĩmĕi đev toŕ* "Изток по отношение" византийските хронисти означавали онези част от българската държава, която се простирала отвъд Дунав — на северозапад докъм р. Тиса, а на североизток до Днестър. Тази обширна територия, населявана със славяни, сродни на онези, които обитавали земите на юг от реката, прабългари, увлечени на запад от аварите и останали да живеят в старата римска провинция Панония, част от Аспаруховите българи, разселени в земите между Днестър и особено между Днестър и Дунав, както и остатъци от кутригурите, била приобщена към

⁵⁰ Božilov, *Inscriptions*, p. 73 sq.

⁵¹ По въпроса за приемника на хан Крум са изказвани различни мнения. Напоследък В. Гюзелев (За наследника на хан Крум на българския престол, Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов, с. 137—142) показва убедително, че непосредствен приемник на Крум бил неговият син Омуртаг.

⁵² Златарски, *История*, I, 1, с. 383 сл.; Ив. Дуйчев, *Одна из особености ранно-византийских мирных договоров*, ВВ, XV, 1959, с. 64—65 = *Slavia Orthodoxa*, IV; Dölger, *Regesten*, n° 393, S. 48.

⁵³ Текстът на този договор е запазен в т. нар. Сюлейманкьойски надпис. Вж. Ве-ševliev, *Inscripfen*, I, n° 41, S. 190.

⁵⁴ За това въстание вж. напоследък P. Lemerle, *Thomas le Slave*, TM, I, 1965, p. 255—298; П. Тивчев, *Бунтът на Тома Славянина и намесата на българския хан Омуртаг*, ИПР, 1969, 5, с. 68—76.

⁵⁵ Вж. тук, с. 83 сл.

българската държава още по времето на хан Крум. Това било възможно, от една страна, благодарение на разгрома на аварската държава от Карл Велики и, от друга, поради постепенното намаляване на мощта на Хазарския каганат. При хан Омуртаг тези обширни земи били трайно свързани с българската държава, като за тяхната защита или разширяване били водени войни или дипломатически двубои.

Във връзка с изясняването на същността на понятието *Bouλyapia* *ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ* стои един въпрос, който има твърде важно значение за историята на ранносредновековна България. Използвайки известието, което се намира в *Scriptor incertus* и преповторено от редица византийски хронисти, някои учени пишат за две Българии — едната, разположена на юг от Дунав, а другата на север от реката. Но докато френският византолог А. Рамбо говори за две части на едно цяло и дава голяма оценка на ролята и мястото на отвъддунавските български земи в политическия живот на Първото българско царство,⁵⁶ някои учени след него потърсиха указания в изворите, за да противопоставят на *Bouλyapia ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ* — *Bouλyapia ἐντὸς τοῦ Ἰστροῦ*. За тази цел бе използван един пасаж от „Ромейската история“ на Никифор Григора, който бе цитиран за първи път от румънския учен А. Д. Ксенопол,⁵⁷ а впоследствие и от Л. Нидерле⁵⁸ и К. Жиуреску⁵⁹. Въпросният пасаж гласи: „Най-напред те (приближените на император Андроник III) изпращат посолство при Михаил (Шишман), след като той получил властта над българите отсам река Дунав (τῶν ἐντὸς Ἰστροῦ Βουλγάρων) след смъртта на (Тодор) Светослав, за сключване на сигурен и ненарушим мир.“⁶⁰

Да се спираме подробно на този текст и съответно на мнението на посочените по-горе учени едва ли е необходимо. Събитието, във връзка с което Никифор Григора говори за τῶν ἐντὸς Ἰστροῦ Βουλγάρων, се отнася към 1323—1324 г. и няма нищо общо със съобщението на *Scriptor incertus* от 813 г.⁶¹ При това положение то не дава никакво основание за противопоставянето му на израза *Bouλyapia ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ* и за създаване на необоснована с нищо „теза“ за съществуването на две Българии — едната на юг, другата на север от реката.

Все пак има ли нещо, което смущава в този израз? Това би могло да бъде само споменаването на Дунав. Безспорно нейното вмъкване не е случайно хрумване на хрониста. То си има своите причини и обосновки. За целта обаче трябва да хвърлим бегъл поглед върху всички текстове, в които е описан епизодът с византийските пленници, и по-точно как са локализираны техните местоживелища след изселването им от Адрианопол.

Изразът „България отвъд реката Дунав“ освен в *Scriptor incertus* се среща и в Симеон Магистър.⁶² Докато една група хронисти (Лъв Граматик, Георги Монах, продължителят на Георги Монах, старобългарският

⁵⁶ A. Rambaud, *L'empire grec au Xe siècle*, Paris, 1870, p. 316.

⁵⁷ A. D. Xénopol, *Une énigme historique*, p. 57, n. 1; idem, *Histoire des roumains*, p. 134, n. 4.

⁵⁸ L. Niderle, *Slovanské starožitnosti*, II, 1, s. 450; idem, *Manuel*, I, p. 112.

⁵⁹ C. C. Giurescu, *Istoria Romanilor din mai cele vehi timpurie pîna la moartea lui Alexandru cel Bun*, Bucureşti, 1938, p. 174.

⁶⁰ Gregoras, I, IX, 1, p. 390a—11.

⁶¹ Božilov, Vidin, S. 111.

⁶² Sym. Magister, p. 615₂₁.

превод на Симеон Логотет)⁶³ отбелязват, че византийските пленници били поселени край Дунав или отвъд реката, то в някои други текстове (продължител на Теофан, Йоан Скилица, Йоан Зонора) посочването е още по-неопределено — пленниците са изпратени в България (*eis Boulgaríav metήραυς, eis tήν ἐκείνων χώραν μετήχθησαν*).

Кои са причините за това привидно разногласие при различните автори? Първите две групи автори вмъкват в текста Дунав, защото у тях се забелязва стремеж да се посочи точното място, където хан Крум преместил населението на Адрианопол. Третата група хронисти, които са сравнително по-късни и са писали във време, отдалечено от събитията, изхождайки от факта, че византийците били откарани в България, се задоволили само с това посочване — *eis Boulgaríav*. Какво е важното в случая? Преди всичко обстоятелството, че и едните, и другите схващат териториите на юг и на север от Дунав като едно цяло — българската държава. Доколкото първите са по-обстоятелствени в своя разказ за съдбините на отвлеченото адрианополско население, те цитират като географски ориентир Дунав, за да уточнят в коя част на българската държава били поселени.

VII. ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ — ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ ΤΗΣ ΑΓΓΕΩΣ

Щастливият случай, от една страна, и отличното издание, осъществено от Н. Икономидис, от друга, направиха достойние на учения свят един твърде интересен извор от края на Х в. — т. нар. „Ескориалска тактика“ или „Тактиката на Икономидис“.¹ Този паметник е великолепно допълнение към известните вече подобни текстове, свързани с имената на руските византолози Ф. И. Успенски и В. Н. Бенешевич и „Трактата на Филотей“, и заедно с тях представлява първокласен извор за изучаването както на „la préséance byzantine“, така и на административната уредба на Византийската империя през IX—X в.

Значението на „Тактиката на Икономис“ се определя преди всичко от отразените в нея промени в провинциалната администрация (извършени най-напред на изток в 40-те — 50-те години на Х в.), наложили се във връзка с някои модификации в структурата на византийската армия. Характерното за тези промени е изменението на съдържанието и смисъла на някои стари титли и почетни звания (дук, катепан, стратег)² и, което е твърде важно, възникването на нови административни единици (катепанати и стратегии) в резултат на териториалните придобивки на империята през втората половина на Х в. (най-вече т. нар. гранични стратегии).³

Особен интерес сред тези нови гранични административни подразделения представляват споменатите в „Тактиката на Икономидис“ *ὁ κатеπάνω*

⁶³ L. Grammaticus, p. 231₁₁₋₁₃; Georg. Mon. Cont., p. 724₂₂; Georg. Mon., PG, CX, col. 981. Вж. G. Moravcsik, *Studia byzantina*, p. 210₁₋₂.

¹ Oikonomidès, *Préséance*, p. 263—277.

² Ibidem, p. 344—345.

³ N. Oikonomidès, *L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe—XIe siècles et le Tacticon de l'Escurial*, Actes du XIVe Congrès International d'Etudes byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971, Bucureşti, 1974, p. 285—302.

Μεσποταμίας⁴ и δ (στρατηγός) Μεσποταμίας τῆς Ἀσσυρίας.⁵ На тези две понятия и особено на обозначението Западна Месопотамия Н. Икономидис посвети специално изследване,⁶ в което се опита да ги свърже с историята на долнодунавските земи в края на Х век.

Известията за съществуването на *катепанат Месопотамия* и *стратегия Западна Месопотамия*, както и предложената от гръцкия учен локализация не можеха да не привлекат вниманието на учените, които се интересуват от съдбините на източнобългарските земи след тяхното покоряване от император Йоан Цимисхий в 971 г.⁷ За кратко време и по различен повод се появиха отделни бележки или специални изследвания, предимно на български⁸ или румънски изследвачи, в които се прави опит за локализация на двете географски понятия.

Първи, доколкото ни е известно, обърна внимание на изследването на Н. Икономидис П. Нъстурел. След като отбелязва, че гръцкият учен блестящо показва сензационното съществуване на една византийска стратегия на Долния Дунав, тази на Западна Месопотамия, той допуска, че резиденцията на катепана на Месопотамия се е намирала на дунавския остров Пъкуиул луй Соаре.⁹

Румънският археолог П. Дякону прие с известни корекции предложената от Н. Икономидис локализация на Западна Месопотамия. Той разграничи два етапа в нейното съществуване: до 976 г., когато стратегията имала сравнително широк териториален обхват, и след тази дата, когато територията ѝ била ограничена¹⁰ и сведена само до част от днешна Северна Добруджа, по-конкретно земите между реките Дунав и Карасу и морето.¹¹

В рецензията си на книгата на Е. Захария „Проучванията в Дриду“ Ал. Андроник, спирайки се бегло на Западна Месопотамия, включи в нейния обхват Североизточна България (по-сетнешната тема Паристрион), Източна Влахия и Южна Бесарабия.¹²

Два пъти, макар и твърде повърхностно, на въпроса за локализацията на Западна Месопотамия се спря Е. Стънеску. Първия път, като изтъкна, че „един важен извор относно военната организация на империята към края на царуването на Йоан Цимисхий отбелязва съществуването на стратегии в Дръстър и Преслав (Йоанополис), обединени може

⁴ Oikonomidès, Préséance, p. 263₃₁.

⁵ Ibidem, p. 269₁₆.

⁶ Oikonomidès, Recherches, p. 57—79; idem, Préséance, p. 363.

⁷ За събитията вж. Златарски, История, с. 553 сл.; Острогорски, История Византије, с. 278—281, където е посочена и литературата за хронологията на събитията.

⁸ Божилов, Византийското господство, с. 81—86; същият, Леон Сарацинопул, с. 104 сл.; същият, Й. Скилица, с. 120; същият, ИПр, 1972, 3, с. 120.

⁹ P. Ş. Năsturel, Peut-on localiser la Petite Preslav à Păciul lui Soare? RESEE, III, 1965, 1—2, p. 32, n. 72.

¹⁰ За съжаление П. Дякону не сочи какъв е бил териториалният обхват на стратегията Западна Месопотамия в първите години от нейното съществуване, след като отхвърля твърдението на Н. Икономидис, че тя включвала земи, разположени на север от Дунав.

¹¹ Diaconu, Petchénègues, p. 25; idem, Rolul cetăţii din insula Păciul lui Soare în cadrul situaţiei politice a Dobrogei la sfârşitul secolului al X-lea Pontice, 2, 1969, p. 397; Diaconu—Vulceanu, Păciul lui Soare, p. 18.

¹² Al. Andronic, RRdH, 1969, 6, p. 1032.

би под властта на един дук на Западна Месопотамия, определение, което може да означава район между Дунав и морето“, той добавя: „Не е изключено (това обозначение — б. а., И. Б.) да се отнася към район, заключен между реките Сава и Дунав.“¹³

В друга своя работа, посветена на византийските наименования на долнодунавските земи през периода X—XII в., Е. Стънеску, като се позова на новото четене на приписката на монаха Теодул към завещанието на Евстатий Воила (Cod. Coislin. 263, fol. 158), се опита да постави знак на равенство между понятията Паристрион и Месопотамия.¹⁴

Към подобна идентификация на Месопотамия с Паристрион е склонен и румънският археолог Й. Барня. Той приема, че в началните години от своето съществуване византийската провинция, образувана от североизточните български земи (по-сетнешната тема Паристрион), не е имала определено наименование. Към 975—979 г., от когато датира „Тактиката на Икономидис“, тя е била известна като Западна Месопотамия.¹⁵

В известна близост до становището на Н. Икономидис е мнението на полския учен М. Саламон: „Значението на областта, чието средище е била Силистра през периода непосредствено след 971 г., е илюстрирано от статията на Н. Икономидис, посветена на основаването на катепаната Месопотамия. Организирането на тази провинция е послужило като отправна точка при завладяването на земите, разположени на север и на запад от Долни Дунав.“¹⁶

По-особено място заема изследването на румънския учен А. Болшаков-Гимпу, който посвети специален етюд на понятието Западна Месопотамия.¹⁷ Той наруши съществуващата традиция да се търси въпросната стратегия в земите по Долния Дунав, като я локализира в южната част на междуречието Места—Струма с център Филипи.¹⁸

Най-сетне ще отбележим и последното изследване, посветено на административната уредба на долнодунавските земи в края на X и началото на XI в. — изследване, в което решаването на въпроса за локализацията на двете Месопотамии, катепаната и стратегията е поставено в значително по-благоприятно положение, тъй като неговата авторка В. Тъпкова-Заимова е разполагала с обнародваната вече изцяло „Тактика на Икономидис“.¹⁹ Какво е нейното становище по интересувания ни въпрос? Приемайки едно внушение на П. Дякону, В. Тъпкова-Заимова локализира стратегията Западна Месопотамия в дунавската делта, като допуска, че към нея са принадлежали тесни крайбрежни ивици. Що се отнася до локализацията на катепаната Месопотамия, мнението на българската изследвачка е по-резервирано. Тя смята, че няма никакви сигурни данни, които биха позволили той да бъде локализиран на Долния Дунав.

¹³ E. Stănescu, Byzance et les Pays Roumains aux IXe—XVe siècles, Actes du XIVe Congrès International d'Etudes byzantines, p. 399.

¹⁴ E. Stănescu, Denumirile bizantine ale regiunii de la Dunărea de jos în secolele X—XII—și sensul lor istoric, SCIV, 19, 1968, 3, p. 483; idem, Beiträge zur Paristrion-Frage, JOBG, 17, 1968, S. 57.

¹⁵ Barnea, Ștefănescu, Dobrogea, III, p. 76.

¹⁶ Salamon, Notes, p. 495.

¹⁷ Bolșacov—Chimpu, Localisations, p. 558—560.

¹⁸ Ibidem, p. 559—560.

¹⁹ Tăpkova-Zaimova, L'administration byzantine, p. 111—112.

Както се вижда от направения обзор, единство между изследвачите няма. Наистина почти всички са склонни да локализируют стратегията Западна Месопотамия в земите по Долния Дунав. С това обаче свършва общото между тях. Основният въпрос, къде се намирала Западна Месопотамия — на север или юг от Дунав, и какъв е бил нейният териториален обхват, остава открит.

Какво прави впечатление при първото запознаване с изложените погоре мнения? Веднага трябва да отбележим, че с изключение на В. Тъпкова-Заимова и А. Болшаков-Гимпу изследвачите смесват двете понятия Западна Месопотамия и Месопотамия или по-точно говорят за стратегията, а локализируют катепаната. В случая не става дума за една и съща територия, споменатата в текста два пъти, и то по различен начин, а за две отделни области (или по-скоро за две области, от които едната е част от другата)²⁰ — катепанатът Месопотамия и стратегията Западна Месопотамия. Това бе показано достатъчно ясно още в статията на Н. Икономидис, посветена на този въпрос,²¹ а сега след обнародването на откритата от него тактика не може да става и дума за някакво съмнение. Катепанатът на Месопотамия е споменат на 28 място сред управителите на големите административни области: Антиохия, Месопотамия (на изток), Халдея, Италия, Тесалоники и Адрианопол,²² докато Западна Месопотамия е една от многото гранични стратегии, обхващащи често пъти само един град и неговата околност, и нейният стратег е споменат в тактиката на 116 място.²³

Разграничаването на тези две понятия поставя въпроса не за една, а за две локализации — на катепаната Месопотамия и стратегията Западна Месопотамия.

Всички изследвачи с изключение на А. Болшаков-Гимпу, чието мнение ще разгледаме отделно, са склонни да локализируют стратегията Западна Месопотамия в земите на юг от Дунав в близост до реката, а някои от тях — да я идентифицират с по-сетнешната тема Паристрион. Има ли основания за подобна локализация и най-вече за подобна идентификация?

Веднага трябва да отбележим, че гледищата на Й. Барня и Ал. Андроник (впрочем, смесвайки катепаната със стратегията, той допуска, че в нея са влизали и земи, разположени на север от реката) не са подкрепени с никакви доказателства.

Първото предположение на Е. Стънеску (Западна Месопотамия-Паристрион) също е неаргументирано. Впоследствие, както вече казахме, той използва като доказателство известната приписка на монаха Теодул към завещанието на Евстатий Воила (Cod. Coislin. 263, fol. 158), по-точно пасажа, който се отнася до Арон: *Ἀρὸν προέδρου καὶ αὐτοδυσπότου Αὐρουότης Μεσποταμίας τοῦ Παράδουνα*²⁴ (според последното четене на Р. Бартикян).²⁵

²⁰ Oikonomidès, Recherches, p. 74.

²¹ Ibidem, p. 57, 73.

²² Oikonomidès, Préséance, p. 263₃₈.

²³ Ibidem, p. 269₁₆, 354, 363.

²⁴ Вж. изданието на Сп. Ламброс в NE, VII, 1910, с. 131; В. Бенешевич, Завещание византийского боярина XI в., ЖМНП, май 1907, с. 220; ГИБИ, VI, с. 88 — 89.

²⁵ Р. Бартикян, Критические заметки о завещании Евстафия Воила (1059), ВВ, XIX, 1961, с. 37; същият, Към кого се отнася прозвището *ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΒΙΣ* в приписката на монаха Теодул от 1059 г., ИБИД, XXV, 1967, с. 319.

Това разчитане срещна сериозна критика,²⁶ но дори и да се приеме, то не може да се тълкува в смисъла, който му придава Е. Стънеску, т. е. да се постави знак на равенство между понятията Западна Месопотамия и Паристрион.²⁷

В своята работа М. Саламон използва само наименованието Месопотамия. При размишленията си върху административната уредба на долнодунавските земи след 971 г. той допуска две неточности. Първо, и той е склонен да локализира катепаната Месопотамия в земите на юг от Дунав, т. е. да го идентифицира с по-сетнешната тема Паристрион. Само така могат да се схванат думите му, че организирането на тази провинция (катепаната Месопотамия — б. а., И. Б.) е служело на Византия като отправна точка за повторно овладяване на земите на север от Дунав. Второ, хронологията на този процес, така както е представена от полския учен, не отговаря на действителните събития. Не разполагаме с никакви сигурни данни, които да показват, че земите между Стара планина и Дунав са получили административна организация, преди империята да сложи ръка на някои отвъддунавски области.

Благодарение на Йоан Скилица знаем, че редица градове, разположени на север от Дунав, се присъединили доброволно към Византия и още преди решителната битка под стените на Дръстър Йоан Цимисхий изпратил войски да ги заемат и настанят в тях гарнизони.²⁸ Или, казано с други думи, Византия успяла да овладее, и то твърде лесно, част от отвъддунавските земи още преди окончателното приключване на византийско-руската война. Що се отнася до уредбата на покорените български земи на юг и на север от реката, Йоан Скилица, макар и да говори без подробности, също е категоричен — това станало непосредствено преди завръщането на императора в Константинопол.²⁹

Локализацията на Западна Месопотамия, предложена от П. Дякону, е обоснована с помощта на две становища, изложени от същия автор в по-ранни негови изследвания. Ето накратко тяхното съдържание. Първо, в 981 г., след оттеглянето на русите и покоряването на Източна България от Йоан Цимисхий, Византия не успяла да овладее територии, лежащи северно от Дунав. Второ, след въстанието на четиримата комитопули в началото на 976 г. Северна Добруджа (по-точно областта на север от

²⁶ N. Bănescu, A propos de Basile Apokapos, duc de Paristrion (=Paradounavon). La notice du moine Theodul (1059), RESEE, I, 1963, 1—2, p. 155—158; idem, BZ, 54, 1961 S. 195. Центърът за изследване на историята и цивилизацията на Византия при Collège de France под ръководството на проф. П. Льомерл, в т. VI на „Travaux et mémoires“, посветен на кризата във Византийската империя от смъртта на Василий II до смъртта на Алексий I Комнин (вж. P. Lemerle, Annuaire du Collège de France, 73e année, Résumé de cours de 1972—1973, p. 493—505) подготвя ново издание на завещанието на Евст. Воила. Господин П. Льомерл бе любезен да ни изпрати неговото четене на приписката на монаха Теодул, за което му изказваме нашата сърдечна благодарност. Ето интересувания ни пасаж: *Ἡ¹⁵ Ἀαρὼν¹⁶ προέδρου καὶ ἀνταδελφὸν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Μεσοποταμίας*. За разчитането на приписката вж. и К. Н. Юзбашян, Завещание Евстафия Воилы и вопросы фемной администрации „Иверия“, ВВ, 36, 1974, с. 73—75, 80—82.

²⁷ Р. Бартикан приема, че *Παραδουνάβη* означава, че Арон произхождал от Паралунавон-Паристрион (и това твърдение едва ли може да се приеме!), а бил дук на Месопотамия, т. е. в случая става дума за две различни понятия, означаващи две различни географски области — една на изток, а другата на запад, на Балканския полуостров.

²⁸ S. Kyi. Cedr., II, p. 401^{19—23}; Z. Opač, p. 530^{16—18}; Ya hua, p. 833 (135).

²⁹ S. Kyi. Cedr., II, p. 412^{19—21}. За тълкуването на този пасаж вж. тук, с. 190.

линията Констанца — Черна вода) останала във византийски ръце. Тези две виждания на румънския археолог за положението на долнодунавските земи през последната четвърт на десетото столетие определят и неговото становище за локализацията на стратегията Западна Месопотамия и нейната съдба в края на X в.: според него в 971 г. тя обхващала земи, разположени на юг от Дунав, а след 976 г. — само областта между реките Дунав и Карасу и Черно море.

Ние не се съмняваме, че стратегията Западна Месопотамия съществувала известно време след 976 г., но що се отнася до нейния териториален обхват преди и след тази дата, ще си позволим да направим някои бележки.

Схващането, че в 971 г. след покоряването на източнобългарските земи северната балканска граница на Византия минавала по Дунав, П. Дякону изложи в специално изследване,³⁰ в което се опита да съчетае писмените вести (Йоан Скилица) с материали от археологическите разкопки в някои градове по Долния Дунав (Диногения, Капидава). Тъй като това негово становище сме разгледали другаде,³¹ тук ще си позволим да припомним само крайния извод. Разглежданият от П. Дякону пасаж от Йоан Скилица и най-вече изразът *τὸν παρά τῆς ὁρμαῖς τοῦ ποταμοῦ φρουρίων καὶ πόλεων* в никакъв случай не означава, че тези крепости и градове били разположени само по десния бряг на реката. Тълкуването на самия пасаж, съпоставянето му с други места от хрониката на Йоан Скилица, както и със свидетелства на други съвременни автори показват убедително, че в случая византийският хронист съобщава лаконично за уредбата на покорените български земи както на юг от Дунав, така и на север от нея.³²

Що се отнася до ограничаването на Западна Месопотамия, в годините след въстанието на комитопулите (976 г.), в Северна Добруджа, т. е. до запазването на византийското господство на север от линията (каменния вал) Констанца — Черна вода след тази дата,³³ вече имаме възможност да изразим своето становище.³⁴ Тук ще припомним още веднъж, че това схващане трудно може да бъде защитено. В началото на 90-те години на X в. североизточните български земи (включително и тези на север от Дунав) били освободени и присъединени към българската държава.³⁵

Последният опит за локализация на стратегията Западна Месопотамия дължим на В. Тълкова-Заимова. Почти без да се спира на съществуващите локализации, тя категорично изрази мнението, че тази нова византийска стратегия трябва да бъде идентифицирана с дунавската делта. Какви са съображенията на авторката за тази локализация? На първо място, едно внушение на П. Дякону — както вече имаме възможност да отбележим — „дунавската делта била истинска Месопотамия“. Самият Дякону, изказвайки подобна мисъл, предложил друга локализация.³⁶ Така

³⁰ Diaconu, Une information, p. 43—49; idem, Petchénègues, p. 26—33.

³¹ Божилов, И. Скилица, с. 111—121. Вж. тук, с. 120—121.

³² Пак там.

³³ Diaconu, Zur Frage, S. 317—335; idem, Petchénègues, p. 25; Diaconu-Vilceanu, Răscutul lui Soare, p. 16.

³⁴ Божилов, Византийското господство, с. 86 сл.; същият, ИНМ, Варна, IX, 1973, с. 323 сл. Вж. тук, с. 124—125.

³⁵ Божилов, Византийското господство, с. 94—95.

³⁶ Вж. тук, с. 186.

че това остава едно предположение, върху което би могло да се помисли, но в никакъв случай то не може да бъде използвано като доказателство, тъй като самото то се нуждае от доказване. Друг аргумент в подкрепа на своето схващане В. Тъпкова-Занмова не е привела. Може би за известно основание ѝ служи нейното съмнение в идентичността на градовете, за които се говори в „Повесть временных лет“, Йоан Скилица, Яхъя Антиохийски и в „Анонимът на Хазе“.³⁷ Подобно съмнение обаче едва ли има основание.³⁸

Както вече посочихме, единственият учен, който направи опит да излезе от традиционната (ако можем така да се изразим) локализация на Западна Месопотамия на Долния Дунав,³⁹ е румънският учен А. Болшаков-Гимпу.⁴⁰ Какви са неговите аргументи?

Първо, според А. Болшаков-Гимпу севернодунавските области, образувачи стратегията Западна Месопотамия (както приема Н. Икономидис) към това време, т. е. края на Х в., били обитавани от печенези. Неговите доводи в подкрепа на едно такова твърдение са недостатъчни,⁴¹ а опитът му да изтъкува по новому пасажа от Йоан Скилица, в който се говори за пратеничеството от Константиана и другите отвъддунавски крепости, пристигнало при императора под стените на Дръстър,⁴² е неудобен. В какво се състои това тълкуване? А. Болшаков-Гимпу превежда откъса *πρόσβεις ἐκ Κωνσταντίας καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων τῶν πέραν ἰδρυμένων τοῦ Ἰστροῦ* по следния начин: *dirigeants (?) de Constanteia (Constantia) et de cités de l'autre côté du Danube*⁴³, т. е. *πέραν ἰδρυμένων* (l'autre côté) се отнася не към Дунав, а към Константиана! Оттук следва изводът, че въпросните крепости били разположени на юг от Дунав.

Подобно тълкуване на този откъс и най-вече разкъсването на фразата *τῶν ἄλλων φρουρίων τῶν πέραν ἰδρυμένων τοῦ Ἰστροῦ* е невъзможно. Ако крепостите били разположени от *другата страна* на Константиана,⁴⁴

³⁷ Така например В. Тъпкова-Занмова отхвърля възможността да се идентифицират градовете, за които се говори у Яхъя, с част от 80-те града от ПВЛ (р. 90, п. 1). Тя не е склонна да приеме, че градовете, които се споменават у Скилица (р. 412₁₉₋₂₁), се намирали в земите на север от Дунав и че те са идентични с крепостите от „Анонимът на Хазе“. (Неточно е твърдението на авторката, че според Божилов те били разположени в междуречието на Днестър — Днепър. В нашата работа, използвана от В. Тъпкова-Занмова, няма подобна мисъл.)

³⁸ Вж. тук, с. 121.

³⁹ По-горе (вж. тук, с. 187) отбелязахме, че Е. Стънеску е склонен да допусне, че Западна Месопотамия била разположена между Сава и Дунав. Тази локализация е едно произволно допускане, чието опровергаване едва ли е необходимо. Достатъчно е да напомним, че към това време (971 г.) областта между Сава и Дунав била част от българската държава.

⁴⁰ Boîşacov — Chimpu, Localisations, p. 558—560.

⁴¹ Въпросът за печенежките местоживелища през втората половина на Х в. е твърде сложен, за да бъде решен така категорично, и то само посредством две позовавания на „За управлението на империята“, § 9, 42. Анализът на всички извори, с които разполагаме, показва, че през втората половина на Х в. земите по левия бряг на Дунав не били обитавани от печенезите. Вж. Божилов, България и печенезите, с. 53.

⁴² Skyl. Cedr., II, p. 401₁₉₋₂₃.

⁴³ Boîşacov — Chimpu, Localisations, p. 558—559.

⁴⁴ За коя друга страна на Константиана може да става дума? На север или на юг от града? Едва ли. Най-вероятно за ориентир би могъл да служи морският бряг. Но при това положение изразът *от другата страна*, т. е. на запад, е безсмислица, тъй като крепостите не могат да бъдат разположени на изток!

защо е било необходимо да се споменава р. Дунав и, което е още по-важно, тяхното местоположение да се определя посредством нея (... *πέραν ἰδρυμένων τοῦ Ἰστρου*). В подкрепа на своя превод А. Болшаков-Гимпу привежда предложеното от П. Дякону тълкуване на Skyl. Cedr., II, p. 412¹⁹⁻²¹. Както видяхме вече, тази интерпретация на румънския археолог е несполучлива и едва ли би могла да се използва в случая като доказателствен материал.⁴⁵ Макар точното местоположение на крепостите от Skyl. Cedr., II, p. 412¹⁹⁻²¹ да не е установено, безспорно е едно — те били разположени на север от Дунав.⁴⁶

А. Болшаков-Гимпу пише, че ако катепанатът Месопотамия се локализира в Добруджа (Н. Икономидис не го локализира само в Добруджа!), то следва, че на неговия катепан били подчинени стратезите на Дръстър и Велики Преслав. А това според румънския учен трудно може да бъде прието. Струва ни се, че подобно твърдение се дължи на известно заблуждение или недобро познаване на административната уредба на Византия в края на Х в. Едва ли може да предизвика учудване твърдението, че на един катепан били подчинени стратезите, чиито области са част от неговия катепанат! Тъкмо такова било действителното положение, отражено в „Тактиката на Икономидис“.⁴⁷ И наистина стратегът на Дръстър бил известно време подчинен на катепана на Месопотамия — това ще видим по нататък. Що се отнася до стратега на Велики Преслав, тук мнението на А. Болшаков-Гимпу е неточно. Дори да локализираме катепаната Месопотамия в областта на Долния Дунав, стратегът на бившата българска столица не бил подчинен на неговия катепан по простата причина, че земите около Велики Преслав били присъединени към темата Тракия, чийто управител фигурира в „Тактиката на Икономидис“ като стратег на Тракия и Йоанопол.⁴⁸

Твърде малка е доказателствената стойност и на твърдението, че ако Западна Месопотамия била разположена на Долния Дунав, то нейният стратег няма да се намира в „Тактиката на Икономидис“ „à la place de l'avant dernier des places de 70 stratèges frontaliers après ceux moins importants de la frontière orientale“⁴⁹. Едва ли е необходимо да опровергаваме подобно мнение и да изтъкваме вниманието, което Византия е обръщала на своите източни граници, застрашавани непрекъснато от арабите. Византийската експанзия на изток, започнала с настъплението на Василий I срещу павликяните, намерила блестяща реализация в походите на Никифор II Фока, Йоан Цимисхий и Василий II. Достатъчно е да припомним, че след приключването на византийско-руската война в 971 г. император Йоан Цимисхий предприел два последователни похода (974, 975) в Палестина, Сирия и Месопотамия.⁵⁰

⁴⁵ Вж. Божилов, Й. Скилица, с. 111 — 121.

⁴⁶ Неогдавна Е. Стънеску (Byzance et les Pays Roumains, p. 398) изказа предположението, че тези крепости трябва да се търсят в Зап. Трансилвания и Банат. Критика на това мнение у Божилов, Й. Скилица, с. 117 — 119.

⁴⁷ За това вж. тук, с. 196.

⁴⁸ Oikonomidès, Préséance, p. 265₉.

⁴⁹ Bolşacov-Ghimpu, Localisations, p. 559.

⁵⁰ Острогорски, Историја Византије, с. 283; За организацията на източната граница на Византия през X—XI в. вж. N. Oikonomidès, L'organisation, p. 285 sq.; idem, Préséance, p. 354 sq.

Основният аргумент на А. Болшаков-Гимпу е позоваването му на Notitia episcopatuum от средата на осмото столетие. В този епархийски списък е спомената *ἐπαρχία Μεσopotamία δ Φιλίππων*,⁵¹ която румънският учен идентифицира със стратегията Западна Месопотамия от „Тактиката на Икономидис“. Той обаче не си е поставил въпроса, дали името Месопотамия, използвано, за да се означа епархия с център Филипи, е употребено правилно и на място. Отговор на това питане може да се получи само след като се проследят всички подобни списъци от IX до края на XI в. — нещо, което А. Болшаков-Гимпу не е сторил.

1. Notitia 8 (нач. на IX в.): *Ἐπαρχία Μακεδονίας α' δ Φιλίππων*.⁵²
2. Notitia 6 (нач. на IX в.): *Ἐπαρχία Μακεδονίας δ Φιλίππων*.⁵³
3. Imperatoris Leonis Notitia: *ἡ Φιλίππων*.⁵⁴ *Τῇ τῶν Φιλίππων Μακεδονίας*.⁵⁵
4. Nova tactica (средата на X в.): *ἡ Φιλίππων*.⁵⁶ *Τῇ τῶν Φιλίππων Μακεδονία*.⁵⁷
5. Notitia episcopatuum tempore Ioannis Tzimiscus scripta: *Ἐπαρχίας Ῥοδόπης δ Φιλίππων*.⁵⁸
6. Cod. Coislin. 211, fol. 261^v: *Φιλίππων*.⁵⁹
7. I Notitia tempore Alexii Comneni: *ἡ Φιλίππων*.⁶⁰
8. II Notitia tempore Alexii Comneni: *ἡ Φιλίππων*.⁶¹

Този обзор показва две неща: първо, въпросната митрополия е известна под две имена — Македония или по името на града, служил за резиденция на митрополита, Филипи;⁶² второ, употребата на името Месопотамия за означаване на епархията с митрополитска катедра във Филипи е грешна. Това понятие е използвано неправилно вместо Македония.⁶³ Но дори да допуснем, че в VIII в. тя била известна като Месопотамия, то твърде скоро това име било забравено и подменено с Македония, а по времето, когато възникнала „Тактиката на Икономидис“ (971 — 975 г.), същата епархия е спомената под името Родоп — *Ἐπαρχίας Ῥοδόπης δ Φιλίππων*.

Локализирането на стратегията Западна Месопотамия в южната част на темата Стримон⁶⁴ е невъзможно поради още една причина. През последната четвърт на X в. тази тема⁶⁵ била разделена на две стратегии,

⁵¹ ГИБИ, III, с. 190.

⁵² ГИБИ, IV, с. 148.

⁵³ Пак там, с. 153.

⁵⁴ Пак там, с. 158.

⁵⁵ Пак там, с. 161.

⁵⁶ Пак там, с. 162.

⁵⁷ Пак там, с. 165.

⁵⁸ ГИБИ, V, с. 243.

⁵⁹ Тази нотация все още не е публикувана, макар че е известна доста отдавна. Срв. F. Nau, Les suffragants d'Antioche au milieu du VIe siècle, Revue de l'Orient chrétien, XIV, 1909, p. 212, n. 2; Devresse, Fonds Coislins, p. 192. За датата на съставянето ѝ — вероятно 1084 г. — вж. Поппэ, Русские митрополии.

⁶⁰ ГИБИ, VII, с. 104.

⁶¹ Пак там, с. 106.

⁶² За Филипи като митрополитски център вж. Lemerle, Philéppes, p. 241 — 268; Laurent, Le Corps, p. 538 — 539.

⁶³ Вж. ГИБИ, III, с. 190.

⁶⁴ Bolşacov-Ghimpu, Localisations, p. 559.

⁶⁵ За началната история на темата Стримон вж. М. Рајковић, Област Стримона и тема Стримон, ЗРВИ, 5, 1958, с. 1 — 6.

засвидетелствувани в „Тактиката на Икономидис“: δ (στρατηγός) Στρουμόνος ἦτοι Χρυσάβας⁶⁶ и δ (στρατηγός) τοῦ Νέου Στρουμόνος.⁶⁷

Разгледаните един след друг аргументи на А. Болшаков-Гимпу показват, че неговият опит да локализира Западна Месопотамия в Беломорието вместо в долнодунавските земи е несполучлив.

И така къде трябва да търсим стратегията Западна Месопотамия и катепаната Месопотамия? Безспорно трябва да се върнем към локализацията, предложена от Н. Икономидис. Гръцкият учен доказва по убедителен начин, че единственото място, където може да се търси стратегията, а оттук и катепанатът, е Балканският полуостров.⁶⁸ Тъй като тя липсва в по-старите тактики (а пък и не може да бъде идентифицирана с някоя стара византийска тема на Балканския полуостров)⁶⁹ и се появява за първи път в „Тактиката на Икономидис“, съставена между 971 и 975 г.⁷⁰, то напълно логично е да се приеме, че нейното възникване е свързано с присъединяването на нови земи към Византийската империя. Единствената територия на Балканския полуостров, овладяна от Византия в годините 971 — 975, са източнобългарските земи. Териториалният обхват на тези придобивки за империята е добре документиран в „Тактиката на Икономидис“. От тях били формирани следните теми (стратегии): Берое (дн. Стара Загора — Tact. Oik., 267₃₄), Тракия и Йоанопол (Велики Преслав — *ibidem*, 265₉)⁷¹ и Дръстър (дн. Силистра, *ibidem*, 269₉).

Тъй като споменатите теми покриват покорените български земи на юг от Балкана, между Балкана, Дунав и Черно море, то остават само онези от тях, разположени на север от Долни Дунав. А едва ли можем да се съмняваме, че в началото на конфликта между българи, руси и византийци (968 — 971 г.) те принадлежали на българската държава.⁷² За известно време тези земи били окупирани от русите, които се изтеглили от тях преди решителното стълкновение край Дръстър. Възползувани от това, византийците побързали да ги заемат, като изпратили за тази цел достатъчно войски.⁷³ След приключването на войната и оттеглянето на русите „императорът (И. Цимисхий) се погрижил за крепостите и градовете край бреговете на реката (Дунав — б. а., И. Б.) и като им оставил достатъчно охрана, се завърнал в земите на ромеите“⁷⁴.

⁶⁶ Oikonomidès, Préséance, p. 265₃₃.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 269₄. За локализацията на тези две стратегии вж. Oikonomidès, Préséance, p. 357.

⁶⁸ Н. Икономидис (Recherches, p. 59 — 60) доказва убедително две неща: първо, допълнението τῆς Δύσεως свидетелствува, че тази стратегия не може да се търси сред източните области на империята; второ, тя не се намирала нито в Италия, нито в Крим. Затова не е необходимо да се спираме отново на този въпрос.

⁶⁹ Н. Икономидис (Recherches, p. 59 — 60) отхвърли с право идентифицирането на Месопотамия от Тактиката с подобни топоними от други части на Балканския полуостров (Епир, Албания).

⁷⁰ Oikonomidès, Préséance, p. 263.

⁷¹ Темата Тракия и Йоанопол била образувана, като към старата византийска тема Тракия били присъединени югоизточните български земи и областта около българската столица Велики Преслав.

⁷² Вж. тук, с. 120 — 121.

⁷³ Вж. тук, с. 121.

⁷⁴ Skyl. Cedr. II, p. 412₁₉ — 21.

Тъкмо тази „грижа“ на Йоан Цимисхий за покорените от него български земи е отразена в „Тактиката на Икономидис“ — създаването на стратегията Западна Месопотамия и катепаната Месопотамия.⁷⁵ От кои отвъддунавски земи била формирана тази нова стратегия? Н. Икономидис прие, че тя е възникнала на базата на „une zone côtière sur la rive gauche“.⁷⁶ Би могло да се допусне, че стратегията Западна Месопотамия обхващала земите между реките Серет, Дунав и Прут, т. е. някогашния Онгъл, но със същото основание може да се предположи, че тя включвала сравнително по-голяма територия — земите между Серет, Прут и Днестър. Второто предположение ни се струва по-основателно, тъй като новообразуваната тема трябвало да обхване всички отвъддунавски земи, покорени от Византия, а не само част от тях. Наименованието на стратегията — Месопотамия (междуречие), трудно може да ни помогне при нейната локализация. Наистина Н. Икономидис се опита да го свърже с Ателкузу (Ἀτελκούζου) от „За управлението на империята“⁷⁷, но против подобна връзка могат да бъдат изтъкнати някои съображения.⁷⁸

Както вече казахме, с локализацията на стратегията Западна Месопотамия е свързано и определянето на местоположението на катепаната Месопотамия. Напоследък единствено В. Тъпкова-Заимова се спря на този въпрос, и то, за да отхвърли предложената от Н. Икономидис и възприета от други учени локализация на Долния Дунав. Какви са основанията на българската изследователка за подобно негативно отношение? Тя набляга най-вече на два факта. Първо, липсва определението τῆς Ἀβσσως и, второ, редът на отделните области, споменати в тактиката, не дава възможност за определяне на тяхното местоположение. Тези две бележки са справедливи, но само до известна степен. Липсата на определението τῆς Ἀβσσως не е голяма пречка, тъй като в тактиката фигурира δὲ δὸνδξ Μεσσοποταμίας (Tact. Oik., 269²³) — византийска провинция в Близкия Изток. Следователно под Месопотамия в нашия случай се крие област, различна от тази на Изток. Редът на провинциите в тактиката, разбира се, не е гаранция за определяне на тяхното местоположение, но не може да бъде и пречка за това. Третото, допълнително съображение на В. Тъпкова-Заимова, а именно, че не може да се приеме, че катепанатът Месопотамия се намирал на Долния Дунав, а неговото средище в Дръстър, тъй като резиденцията на стратега на Западна Месопотамия била разположена на остров Пъкуиул луй Соаре,⁷⁹ е неуместно. И двете виждания за центровете на катепаната и стратегията са само предположения, но не и сигурни факти. Още повече, че П. Нъстурел твърди, че на остров

⁷⁵ Не може да се каже категорично кога са образувани темите Берое, и Тракия и Йоанопол. С известна вероятност това събитие може да бъде отнесено към времето на завладяването на тези български земи, т. е. преди кампанията на Йоан Цимисхий на север от Стара планина.

⁷⁶ Oikonomidès, Recherches, p. 72. В последно време той промени малко своето мнение, като допусна, че Западна Месопотамия може да се локализира на левия бряг на реката или в делтата. Срв. Oikonomidès, Préséance, p. 363.

⁷⁷ Oikonomidès, Recherches, p. 69 — 72.

⁷⁸ Има основания, които ни карат да допуснем, че Ἀτελκούζου или по-точно Ἀττὴ καὶ Κοῦζου са имената на две реки (Буг и Днестър), а не понятие, което означава „междуречие“. На този въпрос ще посветим специално изследване.

⁷⁹ Tăpcova-Zaimova, L'administration byzantine, p. 96.

Пъкуиул луй Соаре се намирала резиденцията не на стратега, а на катепана на Месопотамия.⁸⁰

При положение, че катепанатът Месопотамия не бил разположен в Близкия Изток, то той следва да се търси в Европа. Ето защо напълно логично, а дори, бихме казали, и задължително е той да се сближи със стратегията Западна Месопотамия. И наистина едва ли може да има съмнение, че стратегията била част от катепаната. И двете области, едната по-голяма, другата по-малка и част от първата, носят едно и също име — практика, добре известна и засвидетелствувана в „Тактиката на Икономидис“⁸¹. В подкрепа на това предположение е съществуващото през втората половина на Х в., а и по-сетне положение няколко по-малки теми да бъдат поставени под управлението на един катепан или дук. Примерът на Андре Гийу⁸² с византийска Италия е съвсем удачен и се потвърждава чудесно от „Тактиката на Икономидис“. В нея са засвидетелствувани стратегии на Лонгобардия, Калабрия и Сицилия, както и катепан на Италия.⁸³

Тъкмо тази практика дава основание да се приеме, че стратегиите Дръстър и Западна Месопотамия са образували едно цяло — катепаната Месопотамия, обхващал земите по двата бряга на Долни Дунав.

Докога са просъществували катепанатът Месопотамия и стратегията Западна Месопотамия? Категорични указания за това няма. Както видяхме, вече известна промяна в уредбата на българските земи настъпила след въстанието на комитопулите в 976 г.⁸⁴ Както свидетелствува печатът на Леон Сарацинопул, от земите между Балкана, Дунав и Черно море била образувана тема, чийто управител се титулувал стратег на Йоанопол и Доростол.⁸⁵ Тази промяна решила и съдбата на катепаната Месопотамия. Той престанал да съществува, тъй като една от стратегиите, включени в него, Дръстър, била присъединена към друга административна област.

Що се отнася до стратегията Западна Месопотамия, можем определено да кажем, че тя продължила своето съществуване и след тази дата. В началото на 90-те години под името *τὰ Κλήματα* станала арена на сблъсквания между българи и византийци — събития, описани в „Анонимът на Хазе“. В 991 г. тя била присъединена отново към българската държава, но само едно десетилетие по-сетне, в 1000 г., Византия наново възстановила своето господство на Долния Дунав, но този път земите на север от реката, т. е. предишната стратегия Западна Месопотамия, останали извън нейните предели.

⁸⁰ P. S. Năsturel, *Peut-on localiser*, p. 32, n. 72.

⁸¹ Подобен е случаят с Халдея. В „Тактиката на Икономидис“ са засвидетелствувани *ὁ δούξ Χαλδίας* (p. 263₃₀) и *ὁ στρατηγὸς Χαλδίας* (p. 265₁₀). Вж. и писаното на p. 349, 354.

⁸² R. Fölz, A. Guillou, L. Musset, D. Sourdél, *De l'antiquité au monde médiéval*, Paris, 1972, p. 476; A. Guillou, *Notes sur la société dans le katépanat d'Italie au XIe siècle* in „Byzantine Italy“, XIII, p. 439 — 465; idem, *Italie méridionale byzantine ou Byzantins en Italie méridionale ?*, Byz., 1974, p. 152 — 153.

⁸³ Oikonomidēs, *Préséance*, p. 265₂₉ — 31, 263₃₂. Вж. и коментара на p. 351 — 352, 356.

⁸⁴ Вж. тук, с. 122 — 123.

⁸⁵ Българските земи с център Йоанопол (Велики Преслав) били разделени на две. Тези на север от Балкана били обединени с Дръстър, а тези на юг — окончателно присъединени към темата Тракия.

ADDENDA*

- c. 11, б. 15. — F. Westberg, Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Anonymus Tauricus) aus dem 10. Jahrhundert. Reprint of the 1901, St.-Petersburg Editions. Preface by I. Ševčenko, Leipzig, 1975, XXI+126 p., 10 pl.
 - c. 17, б. 45. — В. Тъпкова-Займова, Долни Дунав — гранична зона на византийския Запад, С., 1976, с. 44—51.
 - c. 66, б. 133. — M. Nystazopoulou, Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle, in „Venezia e il Levante fino al secolo XV“, I, 2, Firenze, 1973, p. 541—582.
 - c. 68 и сл. — Върху Маврокастрон-Аспрокастрон вж.: Ș. Papacostea, Venise et les Pays Roumains au Moyen Age, in „Venezia e il Levante fino al secolo XV“, I, 2, p. 599, 601, 602; Colloquio romeno-italiano „I Genovesi nel Mar Nero durante i secoli XIII e XIV“, Bucarest, 27—28 marzo 1975, București 1977, p. 48, 51, 53, 56, 75, 107, 131, 143, 146—148, 153, 159, 161—163.
 - c. 92, б. 89 и с. 93, б. 91. — D. Dimitrov, Quelques questions de l'histoire des Protobulgares, EB, 1977, 2, p. 87—105.
 - c. 133, б. 6. — M. Loos, BSI, XXXVII (1976), I, p. 87: „L'ouvrage de Westberg vient d'être réimprimé quatre ans après la parution de l'étude d'I. Ševčenko démontrant d'une manière convaincante que les Fragments n'étaient qu'un faux fabriqué par l'éditeur de ce texte, Hase.“
 - c. 155, б. 51, 52, 54. — И. В. Соколова, Печати Херсонской фемы (Опыт датировки) in „Actes du XIVe Congrès international des Etudes byzantines“, III, București, 1976, p. 227—233.
 - c. 189, б. 26. — Завещанието на Евстатий Воила заедно с приписката на монаха Теодул е издадено в книгата на П. Льомерл (P. Lemerle) „Cinq études sur le XIe siècle byzantin“, Paris, 1977 (Le Monde byzantin VII), p. 39.
- NB. Навсякъде в книгата е използвано бонското издание на хрониката на Георги Кедрин (цит. съкр. Skyl. Cedr.), тъй като тогава ми бе недостъпно изданието на хрониката на Йоан Скилица — Ioannes Skylitzes Compendium historiarum, гес. I. Thurn, Berlin et Novi Eboraci 1973.

* Добавките съдържат само най-важните публикации, излезли след завършването на ръкописа (май 1975).

БИБЛИОГРАФИЯ (СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА)

I. ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

АДСВ	— Античная древность и средние века
АИМ	— Археологические исследования в Молдавии
БИБ	— Българска историческа библиотека
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ГИБИ	— Гръцки извори за българската история (Fontes graeci historiae Bulgaricae)
ГСУ ФИФ	— Годишник на Софийския университет — Философско-исторически факултет
ЖМНПр	— Журнал Министерства Народного просвещения
ЗИАН	— Записки императорской Академий Наук
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ЗРВИ	— Сборник радова Византолошког института
ИАИ	— Известия на Археологическия институт
ИБАИ	— Известия на Българския археологически институт
ИАИМК	— Известия Академии истории материальной культуры
ИЗ	— Исторические записки
ИИБИ	— Известия на Института за българска история
ИИИ	— Известия на Института за история
ИНМ Варна	— Известия на Народния музей — Варна
ИОНМ—Бид	— Известия на Окръжния исторически музей и Българското историческо дружество — Толбухин
ИОРЯС	— Известия отделения русского языка и словесности
ИПр	— Исторически преглед
ИРАИК	— Известия Русского археологического института в Константинополе
ИРАН	— Известия Российской Академий Наук
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии Академии Наук Украинской ССР
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
Пол. Сб.	— Палестинский сборник
СА	— Советская археология
СбБАН	— Сборник на Българската академия на науките
СПУНК	— Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СпБАН	— Списание на Българската академия на науките
Ап. Boll.	— Analecta Bollandiana
AR—BSH	— Académie Roumaine—Bulletin de la section historique
BCH	— Bulletin de correspondance hellénique
BHR	— Bulgarian Historical Review
Byz.	— Byzantion
Byz.-Bulg.	— Byzantinobulgaria

BSI	— Byzantinoslavica
BZ	— Byzantinische Zeitschrift
DOP	— Dumbarton Oaks Papers
EB	— Etudes byzantines
EEBΣ	— <i>Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
JÖBG	— Jahrbuch der österreichische byzantinische Gesellschaft
MEFR	— Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par Ecole Française de Rome
NE	— <i>Νέος Ἑλληνομνημον</i>
PG	— J. P. Migne, Patrologiae cursus completus. Series graecolatina
REB	— Revue des études byzantines
REG	— Revue des études grecques
REI	— Revue des études islamiques
RESEE	— Revue des études Sud-Est européennes
RHSEE	— Revue historique du Sud-Est européennes
RRdH	— Revue roumaine d'histoire
SMIM	— Studii și materiale de istorie medie
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche
TM	— Travaux et mémoires

II. ИЗВОРИ

- Абрамович, Борис и Глеб: Д. И. Абрамович, Жития св. Бориса и Глеба и службы им, Петроград, 1916 (= Памятники древнерусской литературы, вып. II).
- Богусловский, Память и похвала: С. Богусловский, Память и похвала кнзю русскому Володимиру, ИОРЯС, XXIX, 1924, с. 105—159.
- Дуйчев, СБК: Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. I. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство, София, 1940 (вж. изд. 1943); II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство, София, 1944.
- Зимин, Памятники: А. А. Зимин, Памятники права Киевского государства, I, Москва, 1952.
- Иванов, БСМ: Й. Иванов, Български старици из Македония, София, 1931 (фототипно издание, София, 1970).
- Иванов, Богомилски книги: Й. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925 (фототипно издание: София, 1970).
- Кскавмен: Советы и рассказы Кекавмена (Cecaumeni consilia et narrationes), подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, Москва, 1972.
- Коковцов, Переписка: П. К. Коковцов, Еврейско-хазарская переписка в X в., Ленинград, 1932.
- Симеон Логотет: Симеона Метафраста и Логотета Списание мира ѿ бытия и лѣтоисчисления, изд. В. Срезневский, СПб., 1905 (reprint: London, 1971: Slavjanskij perevod chroniki Simeona Logotheta).
- Пападопулус-Керамевс, Сборник: А. Пападопулус-Керамевс, Сборник источников по истории Трапезундской империи, СПб., 1897.
- Пападопулус-Керамевс, Varia: А. Пападопулус-Керамевс, Varia graeca sacra: Сборник греческих неизданных богословских текстов IV—XV вв., СПб., 1909.
- ПВЛ: Повесть временных лет, ч. I. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева. Перевод Л. С. Лихачева и Б. А. Романова, Москва—Ленинград, 1950.
- ПСРЛ: Полное собрание русских летописей.
- Тихомиров, Список русск. город.: М. Н. Тихомиров, Список русских городов в дальних и ближних, ИЗ, 40, 1952, с. 214—259.
- Яхъя: Император Василий Болгаробойца, извлечение из летописи Яхьи Антиохийского, издал, перевел и объяснил бар. В. Р. Розен, СПб., 1873 (Variorum reprints, London, 1972).
- Agathius: Agathiae Myrinae Historiarum libri quinque, recensuit R. Keydell, Walter de Gruyter, Berolini, 1967.

- Beševliev, Inschriften, I: V. Beševliev, Die protobulgarische Inschriften, Berlin, 1963 (= Berliner byzantinische Arbeiten, 23).
- Beševliev, Inschriften, II: V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964 (= Berliner byzantinische Arbeiten, 30).
- Boissonade, Anecdota: J. Fr. Boissonade, Anecdota graeca, vol. III, Parisiis, 1831.
- Boissonade, Analecta: J. Fr. Boissonade, Analecta graeca, vol. V, Parisiis, 1833.
- Cinamus: Ioannis Cinami Epitome, recensuit A. Meineke, Bonnae, 1836.
- Const. Porphyrogenitus, D.A.I.: Const. Porphyrogenitus, De administrando imperio, greek texte edited by G. Moravcsik, english translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949 (reprint: Dumbarton Oaks textes, I, Washington, 1967).
- Const. Porphyrogenitus, De thematibus: ed. I. Bekker; Constantino Porphyrogenito, De thematibus, testo critico, commento a cura di A. Pertusi (Studi e Testi 160), Città del Vaticano, 1952.
- Critobul: Critobul din Imbros, Din domina lui Mahomet al II-lea anii 1451—1487, ed. V. Grecu, București, 1963 (= Scriptores byzantini, IV).
- Dain, Problemata: A. Dain, Leonis VI Sapientis problemata, Paris, 1935.
- Dain, Sylloge tacticorum: A. Dain, Sylloge tacticorum quae alim „inedita Leonis tactica“ dicebatur, Paris, 1938.
- Dain, Naumachia: Paris, 1943.
- Dain, Memorandum inédit: A. Dain, Memorandum inédit sur la défense des places, REG, LIII, n° 250, avril—juin 1940, p. 123—136.
- Delatte, Portulans: A. Delatte, Les portulans grecs, I, Liège—Paris, 1947. II. Les portulans grecs. Compléments, Bruxelles, 1958.
- Devresse, Le Fonds Coislin: Catalogue des manuscrits grecs, II. Le Fonds Coislin par R. Devresse, Paris, 1945.
- Diaconus, L.: Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem, rec. C. B. Hasii, ed. Parisiis, 1819 — ed. Bonnae, 1828.
- Ἐκθεσις χρονική: ed. K. Sathas in „Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη“, Ἐν Βενετία; Ecthesis chronica and Chronicon Athenarum, ed. Sp. Lampros, London, 1902.
- Geom., Carmina: Ioannis Geometrae Carmina varia, PG, CVI, col. 890 C — 1002 B.
- Getica: Иордан. О происхождении и деяниях Гетов: Getica, ed. E. Ч. Скрижинская, Москва, 1960.
- Gregoras: Nicephori Gregorae Historiae Byzantiae cura L. Schoepeni, vol. I—III, Bonnae, 1829—1855.
- Halkin, BHG³: F. Halkin, Bibliotheca hagiographica graeca, vol. I—III, Bruxelles, 1957.
- Henry, Coinage: M. F. Henry, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261, Washington, 1969 (= Dumbarton Oaks Studies, XII).
- Hudūd al-Ālam: Hudūd al-Ālam. „The Regions of World“. A persian geography 372 A. H.—982 A. D., Translated and explained by V. Minorsky, London, 1937.
- Κωνσταντινούπολο, Μολυβδόβουλα: Κ. Κωνσταντινούπολο, Βυζαντινά μολυβδόβουλα τοῦ ἐν Ἀθῆναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι, 1917.
- Laurent, Orghidan: V. Laurent, Documents de sigillographie: la collection C. Orghidan, Paris, 1952 (= Bibliothèque byzantine — Documents, I).
- Laurent, Corpus: V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome V: L'Eglise, première partie: I. L'Eglise de Constantinople. A. La hiérarchie, Paris, 1963.
- Lavra: Actes de Lavra, Première partie: des origines à 1204, édition diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos avec la collaboration de D. Papachrysanthou, Paris, 1970 (= Archives de l'Athos, V).
- Léon VI, Nouvelles: Les Nouvelles de Léon VI le Sage par P. Noailles et A. Dain, Paris, 1944.
- Leonis Tactica: Leonis imperatoris Tactica, Pg, CVII, col. 671—1120.
- Mauricius, Strategicon: Mauricius, Arta militară, ediție critică, traducere și introducere de H. Mihăescu, București, 1970 (= Scriptores byzantini, VI).
- Minorsky, Source: V. Minorsky, Une nouvelle source persane sur les hongrois au Xe siècle, Tirage à part de la „Nouvelle Revue de Hongrie“, avril 1937.

- Morrisson, Catalogue: C. Morrisson, Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale (Cabinet des Médailles, Paris), II, Paris, 1970.
- Müller, Des Metropolitani Ilarion: L. Müller, Des Metropolitani Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis, Wiesbaden, 1962 (= Slavistische Studienbücher, II).
- Nicephorus: Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880.
- Nicolas I, Letters: Nicolas I Patriarch of Constantinople Letters, greek text and english translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink, Washington, 1973 (= Dumbarton Oaks Texts, II).
- Oikonomides, Préséance: N. Oikonomides, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972 (= Le Monde byzantin, 5).
- Papad.-Kerameus, 'Ανάλεκτα: A. Papadopoulos-Kerameus, 'Ανάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, St. Petersburg, 1898 (réimpression anastatique, Bruxelles, 1963).
- Pegolotti, Mercatura: F. B. Pegolotti, La pratica della mercatura, edited by Allan Evans, Cambridge, Massachusetts, 1936 (= The Medieval Academy of America, 24).
- Prokić, Die Zusätze: B. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johanes Skylitzes. Codex Vindobonensis hist. graec., LXXXIV, München, 1906.
- Procopius, Opera: Procopii Caesariensis Opera omnia, ed. J. Huary et G. Wirth, vol. I—IV, Lipsiae, 1962—1964.
- Proc., Hist. arcana: Procopius din Caesarea, Istoria secretă, București, 1972 (= Scriptores byzantini, VIII).
- Psello, Chronographie: Michel Psellos, Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976—1077), Texte établi et traduit par E. Renauld, Paris, 1926.
- Ps.-Codinos, Traité: Pseudo-Codinos, Traité des Offices, Introduction, texte, traduction, appendices par J. Verpeaux, Paris, 1966 (= Le Monde byzantin, I).
- Saint Basile, Lettres: Saint Basile, Lettres, I, Texte établi et traduit par Y. Courtonne, Paris, 1957.
- Saint Grégoire, Lettres, Saint Grégoire de Nazianze, Lettres, I, Textes établi et traduit par P. Gallay, Paris, 1964.
- Schlumberger, Sigillographie: G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris, 1884.
- Script. incertus: Scriptoris incerti Historia de Leone Bardae filio apud: Leonis Grammatici Chronographia, rec. I. Bekkeri, Bonnae, 1842, p. 335—362.
- Skyl. Cedr.: Georgi Cedreni Compendium historiarum, I—II, Bonnae, 1838, 1839.
- Sphrantzes, Majus: Pseudo-Sphrantzes: Macarie Mellisenos, Cronica (1258—1481) in Georgios Sphrantzes, Memorii (1402—1477), ed. V. Grecu, București, 1966 (= Scriptores byzantini, V).
- Le Supplément grec: Catalogue des manuscrits grecs, IIIe partie: Le Supplément grec, t. III, Nos 901—1371 par Ch. Astruc et M.-L. Concasty, Paris, 1960.
- Sym. Magister: Theophanes Continuatus, Ioanes Cameniata, Symeon Magister, rec. I. Bekker, Bonnae, 1838.
- Theophanes: Theophanis Chronographie, ed. C. de Boor, I—II, Lipsiae, 1883.
- Theoph. Continuatus: Theophanes Continuatus, ... etc., rec. I. Bekker, Bonnae, 1838.
- Thiriet, Régestes, I—III: F. Thiriet, Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Roumanie (1329—1463), vol. I—III, Paris, 1958, 1959, 1961.
- Vaillant, Textes: A. Vaillant, Textes vieux-slaves, I—II, Paris, 1968.
- Vari, Liber de re militari: Incerti scriptoris byzantini saeculi X. Liber de re militari, rec. R. Vari, Lipsiae, 1901.
- Wroth, Catalogue: W. Wroth, Catalogue of the imperial byzantine coins in the British Museum, vol. II, London, 1908.
- Yahya: Histoire de Yahya ibn-sa'id Antioche, continuateur de Sa'id-ibn Bitriq, éditée et traduite en française par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, Patrologia orientalis, XVIII.

III. ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Българската народност: Д. Ангелов, Образуване на българската народност, София, 1971.
- Артамонов, Хазар: М. И. Артамонов, История Хазар, Ленинград, 1962.
- Артамонов, Пастирската култура: М. И. Артамонов, Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура, Археология, 1969, 3, с. 1—9.
- Божилков, Византийското господство: Ив. Божилков, Към въпроса за византийското господство на Долния Дунав в края на Х в., Studia balcanica, II, София, 1970, с. 75—96.
- Божилков, Леон Сарацинопул: Ив. Божилков, Печатът на Леон Сарацинопул — стратег на Йоанополи и Доростол, ИПр, 1970, 5, с. 98—109.
- Божилков, Културата Дриду: Ив. Божилков, Културата Дриду и Първото българско царство, ИПр, 1970, 4, с. 115—124.
- Божилков, Битолският надпис: Ив. Божилков, Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история, ИПр, 1971, 1, с. 84—100.
- Божилков, България и печенезите: Ив. Божилков, България и печенезите (896—1018), ИПр, 1973, 2, с. 37—62.
- Божилков, Йоан Скилица: Ив. Божилков, Към тълкуването на две известия на Й. Скилица за градовете по Долния Дунав в края на Х в., ИНМ Варна, IX (XXIV), 1973, с. 111—121.
- Божилков, Răscăitul lui Soare: Ив. Божилков, Рец. на Р. Diaconu—D. Vîlceanu, Răscăitul lui Soare, Bucureşti, 1972, ИНМ Варна, IX (XXIV), 1973.
- Брун, Черноморские готы: Ф. Брун, Черноморские готы и следы их долгого пребывания в Южной России, ЗИАН, XXIV, 1874, с. 1—60 = същият, Черноморье, Сборник по исторической географии Южной России, ч. II.
- Бурачков, Готский топарх: Пл. Бурачков, О записке готского топарха, ЖМНП, 1877, ч. 192, с. 199—252.
- Васильев, Готы: А. А. Васильев, Готы в Крыму, ИАИМК, V, 1927, с. 179—282.
- Васильевский, Записка: В. Г. Васильевский, Записка греческого топарха в „Труды“, II, СПб., 1912, с. 136—212.
- Вестберг, Записка: Ф. Вестберг, Записка готского топарха, ВВ, XV, 1908, с. 71—132; 227—286.
- Делагард, Маврокастрон: А. Бертье-Делагард, К вопросу о местонахождении Маврокастро́на, Записки греческого топарха, ЗООИД, XXXIII, 1919, с. 1—20.
- Дуйчев, Българско средновековие: Ив. Дуйчев, Българско средновековие, София, 1972.
- Дуйчев, Проучвания: Ив. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, СБАН, кн. XII — 1, клон историко-филологически 21, София, 1949.
- Дуйчев, Легендарно сведение за Аспарух: Ив. Дуйчев, Едно легендарно сведение за Аспарух в „Българско средновековие“, с. 122—133.
- Златарски, История: В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1, 2, София, 1970—1971.
- Иконников, Русской историографии: В. С. Иконников, Опыт русской историографии, т. I, кн. I, Киев, 1891.
- Куник, Готский топарх: А. Куник, О записке готского топарха, ЗИАН, XXIV, кн. 1, 1874, с. 61—160.
- Левченко, Очерки: М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва, 1956.
- Литаврин, Записка: Г. Г. Литаврин, Записка греческого топарха, Сб. Из истории средневековой Европы (IX—XVII вв.), Москва, 1957, с. 114—130.

- Меликова, Готский топарх: С. В. Меликова. Готский топарх и Фукидидь, ИРАН, VI серия, т. XIII, 1919, с. 1063—1070.
- Милюков, Греческий топарх: П. Н. Милюков, Время и место действия записки греческого топарха, отд. оттиск, с. 1—13.
- Острогорски, Историја Византије, в Сабрана дела (СД) Г. Острогорског, т. VI, Београд, 1969.
- Острогорски, Автократор и самодржац: СД, IV, с. 281—364.
- Петров, Восстание Петра и Бояна: П. Петров, Восстание Петра и Бояна в 976 г. и борьба комитопулов с Византией, Виз. Bulg., I, 1962, с. 121—144.
- Плетнева, Кочевий: С. А. Плетнева, От кочевий к городам, Москва, 1967 (= МИА СССР, № 142).
- Поппэ, Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI столетии, ВВ, XXVIII, 1968, с. 85—108.
- Рафалович, Ханска II: И. А. Рафалович, Поселение VI—VIII вв. у с. Ханска, КСИА, 113, 1968, с. 94—101.
- Тъпкова-Займова, „Отвѣдунавска България“: В. Тъпкова-Займова, Ролята и административната организация на т. нар. „Отвѣдунавска България“, Studia balcanica, II, София, 1970, с. 63—73.
- Успенский, Византийские владения: Ф. И. Успенский, Византийские владения на северном берегу Черного моря в IX—X вв. Киевская старина, 25, 1889, с. 253—294 = отд. оттиск, 1889, с. 1—42.
- Ahrweiler, Byzance et la mer: H. Ahrweiler, Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe—XVe siècles, Paris, 1966 (= Bibliothèque byzantine, Etudes, 5).
- Ahrweiler, Les Byzantins et les Russes: H. Ahrweiler, Les relations entre les byzantins et les russes au IXe siècle, Bulletin d'information et de coordination, V, 1971, Athènes—Paris, 1971, p. 44—70.
- Bănescu, Les premiers témoignages: N. Bănescu, Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains au Bas-Danube, Byz.-neogr. Jahrbücher, III, 1922, p. 287—310.
- Bănescu, Les duchés byzantins: N. Bănescu, Les duchés byzantins de Paradoynavon (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest, 1946.
- Barnea-Ștefănescu, Dobrogea: I. Barnea, Șt. Ștefănescu, Din istoria Dobrogei, III. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de jos, București, 1971.
- Bolșacov-Ghimpu, Localisations: A. Bolșacov-Ghimpu, Localisations de sites d'époque romaine et byzantine dans la zone du Bas-Danube, RESEE, XI, 1973, 3, p. 553—561.
- Božilov, Inscriptions: Iv. Božilov, One of Omurtag's Memorial inscriptions, BHR, 1973, 1, p. 72—76.
- Božilov, Jupan Dimitre: Iv. Božilov, L'inscription du jupan Dimitre de l'an 943 (théories et faits), Etudes historiques, VI, Sofia, 1973, p. 11—28.
- Božilov, Vidin: Iv. Božilov, Zur Geschichte des Fürstentums Vidin, Byz. Bulg., IV, 1973, S. 113—119.
- Božilov, Kalfa: Iv. Božilov, Un ouvrage intéressant sur l'habitat de Kalfa, sur Dniester, EB, 1973, 4, p. 122—124.
- Brătianu, Les Bulgares: G. I. Brătianu, Les Bulgares à Cetatea Albă (Akerman) au début du XIVe siècle, Byz., II, 1925, p. 156—168.
- Brătianu, Vicina et Cetatea Albă: G. I. Brătianu, Recherches sur Vicina et Cetatea Albă, Bucarest, 1935.
- Brătianu, Vicina: G. I. Brătianu, Vicina. Nouvelles recherches sur l'histoire et le toponymie médiévale du littoral roumain de la mer Noire, RHSEE, XIX, 1942, 1, p. 133—175.
- Brătianu, Mer Noire: G. I. Brătianu, La mer Noire, Des origines à la conquête ottomane, München, 1969.
- Bromberg, Miscellanies: J. Bromberg, Toponymical and historical Miscellanies an medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia, Byz., XIII, 1938, p. 50—69.
- Bury, Eastern roman Empire: J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I, London, 1913.
- Colonna, Gli storici bizantini: M. E. Colonna, Gli storici bizantini del IV al XV secolo, I, Storici profani, Napoli, 1956.

- Comşa, Die bulgarische Herrschaft: M. Comşa, Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX und X Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen, Dacia, IV, 1960, S. 395—422.
- Condourachi, Barnea, Diaconu, Recherches: E. Condourachi, I. Barnea, P. Diaconu, Nouvelles recherches sur le „limes“ byzantin du Bas-Danube aux Xe—XIe siècles, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 5—10 September 1966, London, 1967, p. 179—193.
- Dain, Les stratégistes: A. Dain, Les stratégistes byzantins, TM, II, 1967, p. 317—392.
- Diaconu, Zur Frage: P. Diaconu, Zur Frage der Datierung des steinwales in der Dobroudsha und der Lokalisierung der im Berichte des griechischen Toparchen geschiederten Ereignisse, Dacia, VI, 1962, S. 317—335.
- Diaconu, Une information: P. Diaconu, Une information de Skylitzès-Cédrenos à la lumière de l'archéologie, RESEE, VII, 1969, 1, p. 43—49.
- Diaconu, Petchénègues: P. Diaconu, Les Petchénègues au Bas-Danube, Bucarest, 1970.
- Diaconu-Vîlceanu, Păcuiul lui Soare: P. Diaconu—D. Vîlceanu, Păcuiul lui Soare—cetatea bizantina, I, Bucureşti, 1972.
- Dölger, Regesten: F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1453, I Teil: Regesten von 565—1025, München, 1934.
- Dujčev, Medioevo, I—III: I. v. Dujčev, Medioevo bizantino-slavo, vol. I—III, Roma, 1965, 1968, 1971 (= Raccolta di Studi e Testi, 102, 113, 119).
- Dujčev, Slavia Orthodoxa: I. v. Dujčev, Slavia Orthodoxa. Collected Studies in the History of the Slavic Middle Ages, London, Variorum reprints, 1970.
- Dujčev, S. Vladimiro: I. v. Dujčev, S. Vladimiro di Kiev, Bibliotheca sanctorum, XII, 1969, col. 1323—1329.
- Dunlop, Jewish Khazars: D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princeton, New Jersey, 1954 (reprint: Schocken Books — New York, 1967).
- Guillou, Byzantine Italy: A. Guillou, Studies on Byzantine Italy, London, Variorum reprints, 1970.
- Haussig, Die protobulgarische Fürstenliste: in F. Altheim und H. W. Haussig, Die Hunnen in Osteuropa, Baden-Baden, 1958, S. 9—29.
- Honigman, Church History: E. Honigman, Studies in the Slavic Church History, Byz., XVII, 1944—145, p. 128—182.
- Krumbacher, Geschichte: K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453), 2 Aufl., München, 1897.
- Lemerle, Philippes: P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris, 1945.
- Marquart, Streifzüge: J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.
- Moravcsik, Byzantinoturcica, I—II: G. Moravcsik, Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, II. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958^a.
- Nouvelle biographie: Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus récents jusqu'à nos jours, publiée par Firmin Didot frères, Paris, 1861.
- Nystazopoulou, Anonyme de Hase: M. Nystazopoulou, Note sur l'Anonyme de Hase improprement appelé Toparque Gothic, BCH, LXXXVI, 1962, I, p. 315—326.
- Obolensky, Byzantine Commonwealth: D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500—1453, London, 1971.
- Oikonomidès, Taktikon: N. Oikonomidès, Un taktikon inédit du Xe siècle. Cod. Scorial. gr.R—II—11, Actes du XIIe Congrès International d'Etudes byzantines, II, Beograd, 1964, p. 177—183.
- Oikonomidès, Recherches: N. Oikonomidès, Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe—XIe siècles: La Mésopotamie de l'Occident, RESEE, III, 1965, 1—2, p. 57—79.
- Oikonomidès, Vardariotes: N. Oikonomidès, Vardariotes—W. I. nd. r.—V. n. nd. r.: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934, Südostforschungen, XXXII, 1973, p. 1—8.
- Παναγιωτάκης, Δέων ὁ Διάκονος: Ν. Παναγιωτάκης, Δέων ὁ Διάκονος (Α' Τὰ βιογραφικά; Β' Χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις), ΕΕΒΣ, 34, 1965, σ. 1—138.

- Panaiteanu, Introducere: P. P. Panaiteanu, Introducere la istoria culturii românești, București, 1969.
- Poppé, L'organisation diocésaine: A. Poppé, L'organisation diocésaine de la Russie au XIe—XIIe siècles, Byz., LX, 1970 (= Hommage R. P. R.—J. Loe-nertz), 1, p. 165—217.
- Salamon, Notes; M. Salamon, Some Notes on an Inscription from medieval Silistra, RESEE, IX, 1971, 3, p. 487—496.
- Schlumberger, Nicéphore Phocas: G. Schlumberger, Un empereur byzantin au dixième siècle: Nicéphore Phocas, Paris, 1890.
- Schlumberger, Epopée: G. Schlumberger, L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle, I. Jean Tzimiscès. Les jeunes années de Basile II le Tueur des Bulgares (969—989); II. Basile II le Tueur des Bulgares, Paris, 1896, 1900.
- Ševčenko, Toparcha Gothicus: I. Ševčenko, The Date and author of the so-called Fragments of Toparcha Gothicus, DOP, 25, 1971, p. 117—188.
- Stănescu, Byzance et les Pays Roumains: E. Stănescu, Byzance et les Pays Roumains aux IXe—XVe siècles, Actes du XIVe Congrès International d'Études byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971, București, 1974.
- Tăpkova-Zaimova, Domination byzantine: V. Tăpkova-Zaimova, Quelques observations sur la domination byzantine aux bouches du Bas-Danube — le sort de Lycostomion et de quelques autres villes côtières, Studia balcanica, I, Sofia, 1970, p. 79—86.
- Tăpkova-Zaimova, L'administration byzantine: V. Tăpkova-Zaimova, L'administration byzantine du Bas-Danube (fin du Xe—XIe siècles). Tentatives d'une mise au point, EB, 1973, 3, p. 90—112.
- Vasiliev, Goths: A. A. Vasiliev, The Goths in the Crimea, Cambridge, Massachusetts, 1936.
- Verpeaux, Les oikeioi: J. Verpeaux, Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelles et sociale, REB, XXIII, 1965, p. 89—99.
- Westberg, Fragmente: F. Westberg, Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Anonymus Tauricus) aus dem 10 Jahrhundert, ЗНАН, VIIIe série, V, 2, 1901, S. 1—122.
- Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia, Așezările: N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, E. M. Zaharia, Așezările din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea, București, 1970.

ПОКАЗАЛЦИ

I. ИМЕНЕН

1. СРЕДНОВЕКОВНИ

Авитохол 85
 Алексей I Комнин 142, 193
 Ал-Хаким, егип. халиф 130
 Андроник III Палеолог 184
 Анна, съпруга на Владимир 10, 108, 112, 113
 Анонимен автор 20—32, 33, 37, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 58—60, 72—75, 77, 80—82, 102, 107, 116, 126, 131, 147—149, 156, 157, 159, 162
 Аргир Мелис 162
 Арон 188, 189
 Аспарух 90—92, 100, 118, 167—173, 175, 176, 178, 184
 Атила 85, 102
 Барджеван 130
 Батбаян (Баян) 100, 163, 167
 Борис I (Михаил), княз 109—111
 Борис и Глеб, св. 62, 110
 Варда Монгос 60
 Варда Скрил 125
 Варда Фока 125
 Василий I, импер. 176, 192
 Василий II, импер. 10, 106, 108, 109, 112, 125, 129, 130, 142, 189, 192
 Василий Велики 29, 33, 35, 137, 141
 Владимир, вел. киевски княз 9, 10, 12, 15, 35, 48, 60, 62, 103, 108—113
 Владимир Мономах, вел. киевски княз 133
 Всеволод Ярославович, вел. киевски княз 112, 113
 Гавриил, прот 142
 Гардизи, ар. географ 97, 99, 100
 Георги Киевски, митр. 62, 63
 Григорий Назиански 29, 33, 35, 137, 141
 Григорий Цамблак 67, 69

Давид, протоспатарий 131
 Диоклетян, римски импер. 151
 Дуло 85, 90

Евстатий Воила 187—189, 197
 Евстатий Солунски 72

Зоя, виз. императрица 125

Иван, син на цар Симеон 167
 Иван III Василевич 113
 Иван IV Василевич Грозни 113, 114
 Иван Владислав 115
 Игор, киевски княз 11, 18, 103, 108, 164
 Изяслав Ярославич 62
 Иларион, митр. 110, 111
 Ирник (Ернах) 85, 87, 102, 118

Йоан Вогас 156
 Йоан Контостефан 142
 Йоан Лазаропул (Йосиф), митр. на Трапезунд 151
 Йоан Тарханиот, прот 142
 Йоан Цимисхий, импер. 106, 120, 121, 127, 130, 186, 189, 192—195
 Йосиф, хаз. цар 99, 100, 165, 166

Қалокир 13, 28, 156
 Карл Велики 184
 Кекавмен 31, 78, 125, 161
 Кирил, монах 141, 142
 комитопули 123, 124, 189, 190, 196
 Константин II, импер. 90, 151
 Константин IV Погонат, импер. 172
 Константин VIII, импер. 106, 108, 109, 112, 125, 142
 Константин IX Мономах, импер. 113, 125
 Крум, хан 98, 177, 179—185
 Кубрат 89, 90, 118, 180

- Леон Сарацинопул 123, 185, 186
 Лъв V, импер. 176, 182
 Мария, бълг. царица 107, 109, 112
 Мария (Анастасия), съпруга на Всеволод Ярославич 113
 Мас'уди, ар. географ 99, 100
 Мартин I, папа 151, 152
 Михаил, син на цар Симеон 166
 Михаил III, импер. 109
 Михаил Гургевски (Юрьевски); 62, 63
 Михаил Шишман 184

 Неофит Черниговски, митр. 62, 63
 Никита Белгородски, еп. 62, 63
 Никифор III Вотаниат, импер. 107
 Никифор Ксифий, протовестниарий 131
 Никифор II Фока, импер. 13, 28, 119, 120, 142, 192
 Николай I Мистик, патриарх 119
 Нушиби, тюркски род 90

 Окорсис 182, 183
 Олег, киевски княз 10, 103, 108
 Омуртаг, хан 118, 159, 181—184
 Онегавон 182
 Орган 89
 Орест, йерусал. патриарх 130

 Петронас 18, 153
 Петър, цар 107, 109, 112, 115, 167
 Петър Переяславски, еп. 62, 63
 Роман, син на цар Петър 117
 Роман II, импер. 112
 Ростислав, руски княз 61

 Самуил, цар 14, 16, 117, 120, 130
 Светослав, киевски княз 10—14, 23, 24, 28, 34, 71, 103, 108, 114, 119—121
 Светослав Ярославич 62
 Симеон, цар 14, 18, 103, 107, 109, 113, 114, 116, 119, 167, 177
 Сфенгс 60

 Тодор Светослав 66, 184
 Теодорит, игумен 141, 142
 Теодорокан, патриций 131
 Теодул, монах 187—189, 197
 Тервел 181
 Тома Славянина 183

 Фаларид 29, 32, 35, 137
 Фотий Тесалийски 127

 Хасдай ибн Шафрут 99, 165

 „царуваш на север от Дунав“ 12, 15, 18, 23, 25, 26, 43, 70, 73, 74, 80—83, 103, 105—108, 114, 116, 117, 159
 Цуло, Георги, херс. стратег 61
 Юстиниан II, импер. 181

 Ярослав Мъдри 17, 61, 103, 108, 112, 113

 Aboulféda 66, 68
 Agathius 52, 86, 140
 Angelo de Spoleto 66

 Codinus (Pseudo) 78
 Constantinus Porphyrogenitus 54, 55, 57, 65, 71, 77, 90, 101, 105, 163—166
 Critobul 52, 140

 Ducas 67, 105

 Einhard 182
 Enricus Salvator 66
 Francesco Pegolotti 58, 66
 Georgius Monachos Hamartolos 107, 144, 184, 185
 Georgius Pizides 105
 Georgius Sphrantzes 67, 105
 Georges Tornikès 78

 Ioannes Cinamus 52
 Ioannes Geometres 125, 127
 Ioannes Skylitzes 5, 52, 60, 108, 119—122, 125—127, 130, 131, 177, 184, 190—192, 194, 197
 Ioannes Zonaras 52, 121, 125, 177, 185, 189
 Iordanes 84, 85, 118
 Jacobus de Finario 66

 Leo Diaconus 9, 10, 20, 29, 32, 34—38, 48, 50, 119, 120, 125, 126, 134, 137—139, 143, 145, 146, 157
 Léon VI 30, 78, 162, 193

 Magister, P. 116
 Mauricius (Pseudo) 51
 Michel Italikos 107
 Michel Psellos 115

 Nicephorus, patr. 89, 100, 118, 167—170, 172—175
 Nicephorus Gregoras 116, 184
 Nicetas Magistros 78
 Procopius 84, 86, 105, 140, 145

 Scriptor incertus 176, 184
 Sylvestre Syropoulos 67, 69
 Symeon Magistros 78, 105, 184
 Syméon le Nouveau Théologien 160

 Theodros Lascaris 78
 Theophanes 90, 100, 105, 118, 167—175, 180
 Theophanes Continuatus 105, 107, 177, 185
 Yahya ibn-sa'id 120—122, 130, 189, 191

2. СЪВРЕМЕННИ

- Артамонов, М. И. 15, 17, 61, 87—90, 97, 99, 100, 103, 154, 157, 165, 166, 181
 Абрамович, Д. И. 62
 Агура, Д. 17, 178
 Ангелов, Д. 17, 85, 86, 125, 130, 178
 Ангелова, Ст. 96

 Баласчев, Г. 17
 Бартикян, Р. 188, 189
 Баскаков, Н. А. 65
 Бенешевич, В. 188
 Березовец, Д. Т. 88, 92
 Бертие-Делагард, Л. 56, 58, 59
 Бешевлиев, В. (Beševliev, V.) 85, 114, 115, 125, 167, 171, 172, 182, 183, 256, 297, 304—306, 326—328
 Богуславский, С. 108, 110, 112
 Божилев, Ив. (Božilov, Iv.) 5, 18, 65, 66, 91, 94—98, 109, 114—119, 121, 123—125, 131, 156, 166, 167, 182—184, 186, 190—192, 294
 де Боор, К. 167
 Бохарне, Х. 143
 Бурмов, Ал. 86, 116, 182, 183
 Брайчевски, М. Ю. 88
 Брун, Ф. 11, 54, 57, 146, 163
 Брюсова, В. Г. 113
 Бурачков, Пл. 13, 18, 20, 54, 55, 70

 Вайнштейн, О. Л. 14
 Ваклинов, Ст. 169, 174—176
 Василевски, В. Г. 6, 9, 13, 14, 18, 22, 24, 26, 28, 29, 33, 35, 38, 39, 49, 50, 54, 56, 59, 61, 64, 70, 73, 81, 103, 104, 106, 126—128, 139, 146, 147
 Василиев, А. А. (Vasiliev, A.) 12, 20, 28, 98, 99, 103, 146, 154, 158
 Веймарн, Е. В. 12
 Великанова, М. С. 96
 Венедиков, Ив. 116, 174
 Вернадски, Г. (Vernadsky, G.) 12, 111
 Вестберг, Ф. (Westberg, F.) 9, 11, 12, 20, 22, 23, 28, 33, 34, 38, 39, 48, 50, 55, 58, 59, 65, 70, 71, 81, 89, 103, 115, 126, 146, 149, 150, 154, 155, 157, 158, 163, 197
 Вислицениус 11, 33
 Вишнякова, А. 14, 27, 73
 Войнов, М. 124, 126
 Востоков, А. 113

 Гадло, А. В. 163—167
 Геденов, С. 3, 103, 146
 Генинг, Г. Ф. 100
 Герасимов, Т. 114
 Голубовски, П. 58
 Греков, Б. Д. 12
 Грот, К. 178, 179
 Грушевски, М. 11
 Гюзелев, В. 111, 181, 183

 Давидов, А. 67, 69
 Дженкинс, Р. 165
 Димитров, Д. Ил. 92, 93, 197
 Добродомов, И. Г. 101
 Дуйчев, Ив. (Dujčev, Iv.) 17, 66, 85, 109, 110, 113—115, 127, 129, 167—169, 178, 180, 183
 Заимов, Й. 115, 125
 Заходер, Б. Н. 98
 Зейбод, 11, 33
 Зейдлу 11, 33
 Зимин, А. А. 15, 56, 110, 112, 163, 166
 Златарски, В. Н. 85, 86, 89, 115, 116, 119, 120, 123, 125, 127—130, 163, 167—171, 173, 176—178, 181, 183, 186

 Иванов, Й. 115, 180
 Иванова-Мавродинова, В. 111
 Иконников, В. С. 143, 144
 Ильинская, В. А. 87
 Иловайски, Д. 4, 21 103
 Иречек, К. 178, 180
 Йончев, Л. 120

 Каждан, А. П. 111, 112, 159
 Калайдович, К. Ф. 144
 Караджич, Вук 144
 Карышковски, И. О. 120
 Коковцов, П. К. 100
 Кононович, А. 11, 33
 Кордт, В. 64
 Круг, И. Ф. 144
 Кулаковски, Ю. 11, 18, 30, 55, 103
 Куник, А. 11, 12, 18, 20, 28, 31, 33, 35, 48, 54, 71, 103, 146
 Курбатов, Г. Л. 15
 Кучма, В. 30
 Лазарев, В. Н. 112
 Ламбин, Н. 3, 103
 Левченко, М. 14, 15, 17, 18, 20, 35, 49, 51, 52, 54, 56, 57, 61, 62, 64, 72, 81, 103, 108, 110, 113, 115, 124, 125
 Липец, Т. С. 110
 Литаврин, Г. Г. 12, 20, 34, 38, 59, 61, 72, 73, 103, 108, 113, 123, 130, 146, 161
 Лихачев, Н. П. 112
 Лишев, Стр. 116
 Лапушнян, В. Л. 88

 Мавродин, В. В. 12, 108
 Мавродинов, Н. 111
 Максимовић, Л. 159, 160
 Марков, Е. 10
 Маслев, Ст. 131
 Меликова, С. В. 26, 30, 140
 Мерперт, Н. Я. 163, 164
 Милетич, Л. 85, 178
 Миложков, П. Н. 13, 14, 38, 103, 116,
 Михайлов, Ем. 84, 101, 103, 111
 Младенов, Ст. 168
 Мутафчиев, П. 120, 123, 125, 168, 178, 179

Наполеон I 34, 133, 134
Наполеон III 140, 143, 145
Насонов, А. Н. 12, 62, 64, 65
Ников, П. 116, 169, 173

Осипова, К. А. 132

Палаузов, Сп. 177
Пашуто, В. Т. 61
Петров, Н. 111
Петров, П. 17, 86, 123, 124
Плетнева, С. А. 90—92, 166, 174—176
Попов, А. 85
Поппе, А (Poppe, A) 59—63, 193
Рафалович, И. А. 84, 87—89, 96
Рајковић, М. 193
Рикман, Э. А. 96
Розен, бар. В. 130
Румянцев, граф Н. П. 35, 133, 142—145
Русанова, П. И. 87
Русев, П. 67, 69

Савва, В. 114
Сен Мартен, 144
Сміленко, А. Т. 90
Соболевски, А. И. 114
Соколова, И. В. 61, 155, 197
Соловьев, А. В. 111, 113
Сотникова, М. 110, 111
Строев, П. 144

Талис, Д. А. 12, 108
Тивчев, П. 183
Тиханова, И. А. 15, 57
Тихомиров, М. И. 12, 62, 64, 85
Тотев, Т. 122
Третьяков, П. Н. 84, 87, 90
Тунман, Й. 115
Тъпкова-Занкова, В. 17, 69, 116, 178 187,
188, 190, 191, 195, 197

Удалцова, З. Д. 15, 140
Успенски, Ф. И. 13, 14, 18, 20, 27, 30,
103, 107, 159

Федоров, Г. Б. 84, 93, 96
Ферјанчић, Б. 106, 107
Фиркович, А. 99

Хазе, Ш.-Б. 9, 10, 12, 13, 14, 15, 19—21,
26—29, 31—36, 38, 39, 48, 54, 59,
103, 108, 126, 132—144, 146, 147
Халиков, А. X. 100
Хвойко, В. В. 111
Хынку, И. Г. 84, 87—89, 96

Цанкова-Петкова, Г. 178, 181

Чеботаренко, Г. Ф. 65, 93, 96, 97

Шангин, 14, 27, 34, 49, 51, 52, 73, 103,
158
Шестаков, С. П. 5, 56, 103, 151

Шкорпил, К. 168—170, 173, 174
Шулц, К. 144

Щрандман, М. фон 144
Юзбашян, К. Н. 189

Якобсон, А. Л. 57, 92, 167
Янин, В. Л. 110—113

Ahrweiler, H. 12, 13, 26, 28, 78, 157,
160
Andronic, Al. 16, 64, 186, 188
Antoniadis-Bibicou, H. 155
Arnim, A. von 85

Balard, M. 66
Banduri, A. 48, 146
Barnea, I. 16, 31, 116, 123, 124, 179,
187, 188
Bartha, A. 119
Bănescu, N. 11, 14, 15, 58, 66, 121, 124,
178, 189
Beck, H.-G. 8, 159
Beldiceanu, N. 69
Bertoloto 66
Boissonade, J. Er. 104
Bolşacov-Ghimpu, A. 17, 32, 103, 187—188,
191—194
Boschkov, A. 111
Brătianu, G. 61, 65, 66, 69, 70, 98
Bréhier, L. 106
Bromberg, J. 12, 58
Bury, J. 91, 178

du Cange, Ch. de Fr. 153
Cazacu, A. 38
Câmpina, B. 15, 124
Cihodaru, C. 15, 16, 55, 103, 123
Ciobanu, R. 124
Colonna, M. 9, 33
Comşa, M. 94, 95
Condourachi, E. 116, 179
Constantinescu, M. 95

Daicoviciu, C. 15, 95
Daicoviciu, H. 95
Dain, A. 30, 31, 51
Darrouzès, J. 107, 133, 160, 161
Decei, A. 98
Deer, J. 182
Delatte, A. 67, 68
Devresse, R. 59, 193
Diaconu, P. 15, 16, 94, 103, 116, 121,
124, 168, 170, 179, 186, 187, 189, 190,
192
Dimbovița, P. 93, 94
Dölger, Fr. 106, 108, 109, 120, 129, 183
Dragomir, I. 15
Dunlop, D. M. 12, 98, 181
Dvornik, Fr. 12

Elian, A. 70
Engel, I. Ch. von 115, 177

- Fecher, G. 85, 116
 Florescu, R. 124
 Folz, R. 182, 196

 Gautier, P. 107, 160
 Georgescu, V. 133
 Giurescu, G. 69, 184
 Goloubovich 66
 Görffy, G. 116
 Grabar, A. 111
 Grecu, V. 140
 Grégoire, H. 98, 130
 Grosse, K. 30
 Grumel, V. 125
 Guiland, R. 106, 184
 Guillou, A. 141, 142, 155, 159, 161, 162, 182, 196

 Halkin, F. 104, 105, 151
 Haussig, H. W. 85, 90
 Hendy, M. 107
 Hunfalvy, P. 178
 Hunger, H. 133
 Honigman, E. 59—61, 63

 Ionesco, Gr. 15
 Iorga, N. 66, 69, 103, 179

 Janin, R. 160

 Karlson, G. 13
 Köhne, B. von 10
 Kretschmayr, K. 66
 Krumbacher, K. 9, 26, 35
 Latiyşev, B. 104
 Laurent, V. 99, 155, 159, 160, 193
 Lefort, J. 142
 Lemerle, P. 7, 66, 141, 182, 183, 189, 193, 197
 Loos, M. 133, 197

 Manolescu, R. 69
 Marquart, J. 98, 99, 163
 Matei, M. 88
 Minorsky, V. 98, 122
 Moravcsik, Gy. 9, 65, 70, 116, 126, 163, 167, 169, 185
 Morrisson, C. 107
 Muralt, E. de 10, 107
 Musset, L. 182, 196
 Müller, L. 110

 Nau, F. 59, 193
 Năsturel, P. Ş. 69, 185, 195, 196
 Nestor, I. 88, 94, 124
 Nicolescu, C. 15
 Niderle, L. 168, 178, 184
 Nystazopoulou, M. 9, 28, 31, 35, 48, 51, 66, 132, 134, 146, 197

 Obolensky, D. 78, 108, 109, 111, 114, 154, 168

 Oikonomidès, N. (Икономидис, Н.) 31, 78, 98, 99, 107, 120—125, 131, 154, 155, 160, 185—188, 191, 192, 194—196
 Omont, H. 133
 Onciul, D. 116, 178
 Ostrogorsky, G. 90, 108, 109, 113, 114, 119, 125, 129, 130, 151, 153, 154, 156, 167, 176, 186, 192

 Panaiteşcu, P. (A. Grecu) 16, 69, 70, 178
 Papachryssanthou, D. 141
 Pascu, Şt. 15, 95
 Paszkiewicz, H. 111
 Peeters, P. 152
 Petrovici, E. 15
 Pić, J. L. 13
 Pitcher, D. E. 69
 Pritzak, O. 85
 Prokić, B. 125

 Rambaud, A. 3, 116, 184
 Raoul-Rochette, D. 35, 134
 Raybaud, L.-P. 159
 Rösler, R. 178, 179
 Runciman, St. 168, 178

 Salamon, M. 123—125, 187, 189
 Schaefer, H. 114
 Shlumberger, G. 110, 112, 120, 125, 129, 155
 Schneiderwirt, H. 13
 Sevčenko, G. 9, 19, 35, 38, 39, 50, 125, 132—140, 142, 143, 145, 197
 Shepard, J. 110, 112
 Sorlin, I. 15, 101
 Sourdel, D. 182, 196
 Stănescu, E. 121, 123, 186—189, 102
 Stevenson, H. 115
 Svoronos, N. 141
 Szentpetery, E. 116
 Šafarik, P. 115, 168, 177
 Ştefan, G. 15, 124
 Ştefănescu, St. 15, 16, 31, 123, 124, 187

 Thiriet, Fr. 66, 67
 Tomaschek, W. 11, 56

 Vaillant, A. 114
 Vari, R. 30, 31, 52
 Verpeau, J. (Верпо, Ж.) 79, 159, 160, 283
 de Villoison, C. d'Ansse 142
 Viteau, J. 104
 Vilceanu, D. 94, 121, 124, 186, 190

 Weiss, G. 160
 Westerink, L. G. 78, 139
 Wroth, W. 107

 Xénopol, D. 116, 178, 184
 Zaharia, E. 88, 94, 95, 186

Zaharia, ET. 93, 94
Zaharia, N. 93, 94

II. ГЕОГРАФСКИ

Абидос 176
Адрианоупол 98, 177, 179, 180, 184, 185, 188
Азовско море 89, 100, 163, 170
Аккерман 58, 64—66, 70
Албания 194
Антиохия 188
Аспрокастрон 62, 64, 65, 67, 69, 70, 197
Аспрон 65
Ателкузу (Атил и Кузу) 14, 98, 165, 195
Атира 176

Балакалава 153
Балкански полуостров 13, 14, 49, 91, 99, 119, 124, 125, 158, 189, 194
Банат 91, 116, 182, 192
Белгород 58, 64, 66, 67, 70
(Бѣлгород 67)
Белгородка 111
Беломорие 194
Берое (вж. Верея), дн. Ст. Загора 122, 194, 195
Бесарабия 91, 168, 175, 177, 178, 186
Близък Изток 195, 196
Борислав-Каховка 56
Боспор 150

Братеш, ез. 173
Буг 58, 77, 88, 90—92, 98, 119, 166, 195
България 17, 66, 69, 91, 92, 97, 115, 116, 119, 120, 129, 163, 166—168, 174, 176, 179—186, 189, 190
Волжко-Камска 91, 97, 163; Отвъддунавска 5, 98, 115, 118, 119, 163—165, 167, 177—181, 184; Стара (Велика) 88—90, 100, 118, 163, 167; Тисска 177, 182; Черна 101, 163—167

Ваймар 142
Вардар 99
Велики Преслав (вж. Йоанопол) 120, 122, 123, 174, 176, 186, 192, 194, 196,
Венеция 66, 69, 144
Верея 125
Видин 116
Византия 13, 16, 19, 34, 62, 69, 73, 78, 108—110, 113—117, 119, 120, 122, 123, 127, 128, 131, 152—154, 156—158, 160, 161, 163, 179—181, 183, 185, 189, 190, 192, 194—196
Вишгород 62
Вичина 17, 61, 65, 66, 69
Влахия 9, 12, 94, 95, 121, 168, 178, 186
Водолей 33, 34
Ворнон 21, 33, 45, 50, 51, 53—59, 71, 76, 77, 83, 129

Генуа 102, 69, 144
Готия (Кримска) 11, 12, 152
Грузия 125, 129

Дагестан 100
Дакия 95
Далмация 154
Диногоция 121, 124, 190
Днепър 14, 18, 21, 36, 49, 50, 52—57, 70, 77, 83, 87—92, 97, 101, 102, 118, 119, 129, 158, 163—166, 168, 169, 171, 172, 181, 183, 195
Днестър 13, 58, 60, 61, 63—67, 70, 75, 77, 83—85, 88—92, 95—97, 100—102, 118, 119, 122, 123, 158, 164—167, 169, 171—173, 180, 181, 183, 195
Добруджа (Малка Скития) 12, 15, 16, 17, 85, 91, 92, 94, 95, 102, 121, 122, 124, 168, 169, 172, 175, 186, 187, 189, 190, 192.

Дон 158, 166
Дорос (Феодоро, Мангун) 15, 57
Драч 125
Дунав 12, 14—16, 23, 43, 64, 68, 71—75, 79, 80, 83, 85, 86, 89, 90, 92, 94, 95, 98, 99, 100, 102—104, 106—108, 114—123, 125—128, 130, 131, 158, 164—173, 176, 181, 183—192, 194—196; Долни 5, 7, 10, 13, 14, 15, 71, 74, 75, 79, 83—85, 88, 90—92, 97, 100, 101, 114, 117—120, 122, 124, 125, 129, 146, 158, 170, 173, 177, 179, 180, 182, 186—188, 190—197
Дръстър (Доростол), дн. Силистра 59, 120—123, 125, 127, 186, 187, 189, 191, 192, 194, 195, 196

Епир 194

Западно-тюркски хагант 90
Златен рог 176

Италия 133, 188, 194; катепанат 188, 196
Йайукатай 65
Йена 142
Йоанопол (вж. Велики Преслав) 122, 123, 186, 192—196

Кагул 168
Калабрия 196
Капидава 121, 190
Каракатай 65
Кара-Кермен (Очаков) 58
Карасу 186, 190
Карасу-базар 56
Карпати 92, 93, 97, 100, 102, 121,
Кафа 66, 69
Киев 56, 110, 111, 112, 119
Килия 69

- Климат 6, 12, 24, 43, 81—83, 146—158;
 Готски (Херсонски) 11, 28, 48, 57,
 146, 149, 150, 153—155, 157
 Когълник 168
 Константиана 121, 127, 189, 191
 Константинопол 55, 119, 126, 130, 151,
 156, 164, 189
 Констанца 16, 124, 190
 Крайски брод 18, 54
 Кримски полуостров 9, 10, 12, 56—58,
 71, 73, 92, 120, 146, 149, 150, 153,
 155, 157, 158, 163, 166, 181, 194
 Кришана 121
 Кронос 33, 34
 Кубан 89, 163
 Кълъраши 92, 93

 Леvedия 166
 Лонгобардия 196

 Маврокастрон 6, 12, 13, 21, 31, 45, 49,
 50, 57—71, 75—77, 158, 197
 Маврокастрон или Нова Русия, ми-
 трополия 60, 62
 Македония 91, 193
 Мала Азия 155
 Марица 176
 Месопотамия 122, 123, 126, 186—190,
 192, 193, 195, 196; Западна 116,
 122, 123, 126, 128—131, 186—196;
 Източна 188, 192, 195
 Места 157, 187
 Мизия 91
 Молдавия 64, 87, 88, 93—96, 121, 178
 Москва 114
 Мунтения 91, 92, 94, 168
 Мурфатлар 16

 Наумбург 142
 Николаев 56
 Новоудунум 124

 Олешья 56
 Олт 93
 Онгъл 90, 118, 167—178, 178, 179, 193

 Палестина 192
 Панония 182, 183
 Париж 134, 142
 Паристрион (Парадунавон) 17, 124, 186—
 189
 Певки, о-в 168, 171, 173
 Петербург 134
 Плиска 90, 92, 109, 159, 168, 173—176
 Полтава 90
 Прут 64, 65, 75, 83, 84, 88, 89, 92, 93,
 95—97, 118, 123, 164—167, 173, 176,
 179, 195
 Пъкунул луй Соаре 94, 124, 186, 195,
 196
 Първо българско царство 93—97, 117,
 164, 184

 Регион 176
 Редесто 176
 Рим 90
 Румъния 92, 93, 95
 Русия 143, 144; Киевска 11, 12, 62, 71,
 72, 108, 114, 163, 164, 167; Черно-
 морска (Таврическа) 13

 Сава 186, 191
 Сакакатай 65
 Саксония 142
 Саламакатай 65
 Саркел (Белая Вежа) 154, 166
 Сървия 125
 Серет 75, 90, 93, 118, 122, 173, 176, 179,
 195
 Силивия 176
 Сиракуза 90
 Сирия 165, 192
 Сицилия 196
 Средна Азия 119
 Стара планина (Балкан, Хемус) 120,
 122, 123, 125, 131, 189, 195, 196
 Стримон (тема) 193
 Струма 187
 Сулца 142
 Сурож (Сугдея) 153

 Таван, о-в 56, 58
 Тарент 162
 Тесалия 127
 Тесалоники 188
 Тира 65, 67
 Тиса 118, 177, 181, 183
 Тмутакаан 12, 62
 Тракия (тема и област) 120, 122,
 123, 131, 192, 194—196
 Трансилвания 91, 94, 95, 116, 121, 178,
 181, 182, 192
 Трапезунд 151
 Траянови врата 125
 Тункатай 65
 Тясмина 92

 Украинска ССР 92, 96
 Унгария 181

 Филипи 187, 193
 Флоренция 66
 Франкска империя 181
 Хазарски каганат 12, 91, 92, 96, 102,
 163—167, 180—184
 Халдея 188, 196
 Хелмшадт 142
 Хераклея 176
 Херсон 9, 28, 35, 36, 48, 57, 61, 86, 108,
 125, 151—156, 166
 Херсонска тема 151, 152, 154—156, 158,
 164, 197

 Черн 64—65
 Черна вода 16, 124, 190

Черната долина 58
Чернигов 62, 63
Черно море 18, 24, 56, 61, 66, 70, 76,
77, 83, 85—87, 90—92, 97, 101, 102,
118, 119, 125, 131, 158, 164, 166, 167,
168, 180, 181, 190, 194, 196

Чорна 65

Ясьский торг (Яш) 64

Asprocastron 65

Вахам 54, 135

Borion 135

Cetatea Alba 58, 61, 64—66, 69, 70
Clenatium 48, 146

Danapris 36, 50, 137

Maurocastro 58, 66; Maurocastron 65
Maurocastrum 66, 103; Mauro Castro 66;
Malvocastrum 66; Maocastro 58, 66,
102; Moncastru 58, 68

Rum 122

Scythia (extrema Minoris) 85, 118

III. РАЗНИ

1. Етнически понятия

Абодрити 181
Авари 89, 90, 118, 181—184
Алани 87, 91
Анти 84
Араби 100, 181, 192
Арменци 69

Берсил-берсула, бълг. племе 100

Браничевци 181

Буртаси 97

Буржан 122

Българи 13, 16, 17, 67, 69, 84—92, 96,
97, 100—102, 117—120, 124—130,
144, 156, 164, 166—168, 177, 181—184,
194, 196; Аспарухови 89, 90, 100, 102,
118, 167, 168, 172, 173, 180, 183; Вър-
решни 163—165; Прабългари 84—86;
89, 92, 95, 97, 183; Тюрко- 17, 88,
Черни 11, 17, 101, 102, 163—167

Вананд (вж. Унугундури) 100

„Варвари“ 12, 21—26, 28, 30, 60, 74,
75, 77—83, 114, 117, 126, 128, 129,
147, 148, 157, 158, 162

Вардарноти (тюрки) 98—99

Венендери-нендери (вж. Унугундури) 100

Византийци 16, 17, 70, 73, 76, 77, 82,
83, 98, 108, 120, 121, 124, 129, 131,
155—157, 166, 194, 196

Готи (кримски) 11, 12, 28, 73, 86, 150,
152, 156

Грузинци 144

Котраги 89, 90

Кутригури 86—90, 92, 100, 102, 118,
164, 167, 183

Маджари 92, 97—99, 102, 116, 118, 180,
182

Молдавци 67, 69

Монголци 144

Неприятели (I фр.) 21, 56, 76, 77

Нормани 144

Огхондор (вж. Унугундури) 100

Оногури 86, 100

Печенези 16, 17, 56, 58, 61, 69, 77, 83,
92, 97, 102, 103, 107, 114, 119, 120,
131, 155, 156, 166, 191

Преденеценти 181

Ромей (вж. византийци) 120, 194

Румънци 14, 15, 16, 98, 103, 107

Руси 12, 13, 15, 16, 24, 72, 98, 114, 120,
121, 154, 155, 165, 189, 194, 196

Сармати 87

Скити 72

Склавини 84

Славяни 12, 14, 17, 84, 87—89, 92, 95,
96, 101, 183

Татари 67, 69, 144

Тиверци 101

Тимочани 181

Тлъковины (Тылмач) 101

Турци 67, 69

Тюрки 17, 66, 70, 72, 101, 164

Уличи 88, 101

Унугундури 89, 90, 92, 100, 102

Утигури 87, 90

Франки 181, 182

Хазари 12, 72, 89—91, 97, 99, 100, 103,
107, 114, 118, 144, 154—156, 165—167,
180—183

Хуни 84—86, 100, 102, 118

Türk-Tüyük 101

V. n. nd. r (V. l. nd. r, W. b. nd. r, W-n-g-
dur, W-n-g-d-r, V. n. nt. r, B-n-nt-p)
97—101

2. Археологически понятия

Айл(айлно поселение) 174—176

Аул 174

Балкано-Дунавска култура 95

Бахлулуй 93

Бик, ез. (вж. Калфа) 65

Буков (култура) 95

Вознесенская 87, 90

Галацки лагер 173, 174

Галацки окоп 173

Голдоси 87, 90

Горна Жижей 93

Дриду (култура) 16, 94, 95

Запорожие 90

Зливкински некропол 96, 164

Ипотещи-Къндещи (култура) 94

Калфа 65, 97

Кафа 66

Кладенци 174, 176

Костещи III, IV 93

Курен 175

Молдавско плато 93

Никулицел (лагер) 168, 173

Пастирска керамика 87, 88

Пастирска култура 87—90, 102

Пастирско градище 88, 151

Пенковка 88

Пенковска керамика 87, 88

Перешчепинско съкровище 87, 90

Прото-румънска култура 94—95

Салтово-маяцка култура 90—92, 96,
102, 163, 174

Салтовска керамика 92, 176

Селище I 88

Султана 95

Сучава 88

Сучавско плато 93

Сърата Монтеору 88

Устье I—IV 88

фибули (палчати) 87, 88

Ханска I, II, III 88, 93, 96

Хуши-Елан-Хоринчя 93

Цар Асен 174, 176

3. Административни понятия титли и др.

Автократор (монократор) 106, 111, 115

архонт 155, 156

банда 32, 155, 156

деспот 106

друнгарий 156

дук 32, 185, 187, 189

каган 186, 192

катепан 32, 185, 188, 192, 196

катепанат 122, 123, 126, 185—189, 192,
194—196

княгиня (велика) 112, 113

княз (велик) 110—113

комаркирий 155

комес 32

копан 182

патриций 131

протевон 156

протоветиарий 131

протоспатарий 155

стратег 28, 122, 128—130, 131, 148,

154—156, 185, 188, 192, 196

стратегия 32, 122, 123, 128, 129, 154,
185—188, 190, 191, 193—196

таркан 182

топарх 28, 31

топотирит 156

турма 32, 156

турмарх 15, 32, 156

цар 113—115

царица (црца) 112, 113

oppidus 54, 135, 136

vicus 54, 135, 136

4. Извори

„Аноним на Хазе“ passim

Български апокрифен летопис 180

Именник на българските ханове 84

Кембриджки аноним 165

ПВЛ 62, 108, 110, 112, 121, 163, 166, 191

ПСРЛ 62, 63, 108, 110, 112

Първа Софийска летопис 62, 63

„Списък на руските градове“ 64—65

Тактика на Бенешевич 31, 154, 185

Тактика на Икономидис 5, 31, 32, 121—
123, 154, 185, 187, 192—196

Тактика на Успенски 31, 154, 155, 185

Трактат на Филотей 31, 154, 160, 185,

Hudud al-'Alam 97, 100, 122

Notitia episcopatum 193

Lavra (Actes de) 78, 141, 142, 160, 161

Suidas 182

Vita S. Stephani Junioris 152, 153

Vita S. Theodorii Studitarum 152

* *Εκδοσεις χρονική* 67, 105

Τύπος 151

Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων 67

5. Ръкописи

Cod. Athos Iviron 355 141

Cod. Coislin 211 59, 60, 63, 193

Cod. Coislin 263 187, 188

Cod. Medic. IV-14 141

Cod. Patm. 57 141

Cod. Vat. gr. 2209 141

Paris. gr. 1712 141

Sup. l. grec 858 29, 32—39, 48, 50, 54, 71,

74, 134, 135, 137, 138, 141

Suppl. grec 1020 141

Suppl. grec 1143 141

Suppl. grec 1347 10, 32, 133

Suppl. grec 1363 32, 133, 138

IV. INDEX GRAECITATIS

Index Nominum

Ἀαρών 188, 189
 Ἀλανά 157
 Ἀλαοί 150
 Ἀλέξανδρος (Ἰωάννης δ) 115
 Ἀλικά 68
 Ἀσάν (Ἰωάννης δ) 115
 Ἀσάν (Μιχαήλ δ) 115
 Ἀσάν (Καλιμάνος δ) 115
 Ἀσπαρούχ 169, 172, 173
 Ἀσπρόκαστρον 62, 67, 69, 70
 Ἀσπρον 65, 69, 70
 Ἀτῆλ καὶ Κουζοῦ (Ἀτελκούζον) 98, 195
 Βαρθολομαίων ἦτοι Τούρκων 99
 Βερόη 122
 Βοριών 44, 50, 51, 135, 136
 Βόσπορος 150, 152, 153
 Βουλγαρία 65, 185; ἡ Μαύρη Βουλγαρία 163, 165; Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστρον ποταμοῦ 118, 164, 172, 176—180, 183, 184; Βουλγαρία ἐντὸς τοῦ Ἰστρον 184
 Βούλγαροι 176; τῶν ἐντὸς Ἰστρον Βουλγάρων 116, 184
 Βουλγηπράχ 101
 Βουρδίξ 183
 Γαλλία 157
 Γερακόφαλα 68
 Γοτθία 151, 152
 Δάναπρις 44, 65, 137, 150, 163, 169, 171, 172
 Δάναστρις 65, 169, 171, 172
 Δανούβιος 169—173, 179
 Μάστρα (Δρίστρα) 72, 122
 Δορόστολος 123
 Εὔξενος πόντος 150, 152
 Θράκη 122
 Ἰαννουπόλεως (Ἰωαννουπόλεως) 122, 123
 Ἰστρος 40, 52, 71—75, 116, 117, 169, 170, 172, 173, 176, 191, 192
 Καραμανοπόντος, Ἰ. 33
 Κεραταρίζα 68
 Κλέμαδες (Κλίμακες) 13, 146
 Κλίματα (τὰ) 11, 12, 13, 14, 24, 37, 42, 48, 49, 57, 60, 82, 146—158, 196; κλίμα Μεσικὸν καὶ Ἀκόντισμα 14, 49, 157, 158; τὰ Θρακικὰ κλίματα 157; τὰ κάστρα τῶν Κλιμάτων 150; τὰ λεγόμενα κλίματα 150; τὰ τῆς Χερσονήσου κλίματα 151, 152, 158; τοὺς κλίμας τῆς κατὰ Χερσονήσου 152; τοῦ Γαλλίαν κλίματος 157; τῶν ἐκεῖσε κλιμάτων Γοτθίας 151, 152; Χερσῶν καὶ τὰ (ἐκεῖσε) κλίματα 152
 Κονσταντινουπόλιν, Κ. 107
 Κουρίλας, Ε. 142
 Κραβίον (πέρισμα τοῦ) 57
 Κρόνος 37, 44, 139
 Κωνσταντία 191
 Λάμπρος, Στ. 115, 188
 Λυκοστόμον 68
 Μακεδονία 193
 Μασαγέται 72

Μανρόκαστρον (Μονόκαστρο) 44, 50, 57, 68
 Μανρόκαστρον ἦτοι Νέα Ῥωσίας 59, 61, 62, 63
 Μεσοποταμία 122, 185, 186
 Μεσοποταμία (ἐπαρχία) 193
 Μεσοποταμία τῆς Δύσεως 122, 185, 186
 Μεσοποταμία (на Исток) 188, 189, 195
 Μυσία 52
 Μύσοι 126
 Ὀγγλος (Ὀγλος) 167, 169, 171, 172, 174, 178
 Ὀστροβονιπράχ 101
 Παναγιωτάκης, Ν. 34, 35, 134, 143
 Παπαδοπούλου-Κεραμείως, Α. 104, 115, 151, 157
 Παραδονάβος 189
 Παζινάκαι 52, 57, 65, 70, 72, 150
 Πέρσαι 72
 Ῥοδόπη 193
 Ῥωμαῖοι 52, 157
 Ῥωσίας 57
 Σαρακηνόπουλας, Α. 122
 Σκῦθαι 72
 Στανουρίδον-Ζαφράκα, Α. 109, 114
 Στρατός, Ἀ. 90, 151
 Στρουμῶν (и νέος) 194
 Συρία 163, 165
 τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστρον βσιλεύοντα 42, 71, 74, 75, 80, 102, 114, 116, 117
 Φαλκονέρα 68
 Φαπρῆζη (τὸ νηεῖν τοῦ) 68
 Φιλίππη 193
 Φιοδοσίη 68
 Φιορδελλίς 68
 Χαζαρία 157, 163, 165
 Χαζάροι 72, 150, 163
 Χαλδία 196
 Χερσῶν 35, 57, 150—163, 155
 Χιονίδης, Γ. 125
 Χρυσάβα 194
 Ζαχαριάδον, Ἐ. 67
 Ζώρας, Γ. 67

2 Index Verborum

αγῆ 169, 174
 αγῆ 169, 174
 ἀκήρυκτος 25, 40, 138
 ἀκόλυντοι 46, 76
 ἀκολύτως 78, 137
 ἀκολύτως τε διαβάντες 44, 51
 ἄλλοθεν 169—173
 ἀνδρῶνται ὡς εἶχον 24
 ἀνθρωποι 40, 75, 77, 79, 80, 83, 117, 159—163; ἀνθρωπος ἄλλος 160; βασιλικὸς ἀνθρωπος 160
 ἀποβάλλω (ἀποβάλλοντες) 42, 147
 ἀποδιαφέρεσθαι (ἀποδιαφέροντες) 42, 80, 138
 ἀριστοι 42, 75, 79, 80, 83
 ἀρχή 40, 42, 80, 147—149
 ἀρχοντία 153
 ἀρχω (ἤρξατο) 21, 22, 25, 42
 ἀρχων 108, 112, 113
 αὐτῇ 169

αὐλή 174
 ἀφίστημι (ἀπέστημεν) 22, 25, 40
 βάρβαροι 21, 22, 25, 40, 42, 71, 74, 75, 79, 80, 83, 148
 βασιλεύς 103, 104, 106, 113, 161, 172
 βασιλεύω (βασιλεύων . . .) 42, 74, 75, 80, 83, 102—106, 115—117
 βασιλικῆς ἐθνοῖας 28, 42, 106
 βεστάρχης 78
 βόρεια (τὰ) 40, 71—75, 115
 βορειότερος (βόρειος) 169—173
 βορός 54
 γῆ 42, 46, 77, 89, 147, 148, 162
 γίγνομαι (γενόμενοι) 40, 135, 162
 γιγνώσκω (ἐγγνωμεν) 21—23, 25, 40, 71, 74
 δεσπότης 25, 42, 106
 διαβαίνω 51, 52, 57
 διὰ (τοῦτο) 40, 71—75
 διέρχομαι 165
 δίοδος 44, 138
 δουλεία 159, 161, 162
 δοῦλοι 160, 161, 162
 δοῦξ 195, 196
 δυσχερῶς κατήγετο 44, 50
 ἐγώ 42, 75, 148, 149
 ἐκεῖθεν 172, 173, 179
 ἐκεῖνος 42, 80, 81
 ἐκκλησία 42
 ἐκπηδόντες (ἐκπηδῶντες) 37, 42
 ἐλληνικότεροι τρόποι 28, 42
 ἐμπροσθεν 169, 171—173
 ἐνσπονδοὶ 78
 ἐπικλίνα 46, 138
 ἐπιτορκία 126
 ἐπομωσία 40
 ἐκ προσώπου (τῶν θεμάτων) 155
 ἔρσημα 173—175
 ἔσχατα (τα) 24, 40
 ἑταιρεία 160
 εὐθύς 21, 22, 25, 40
 ἡγεμόνες 40, 75, 78, 79, 83, 127, 161—163
 ἱππεύς 42, 75
 ἱππικόν 37, 40
 ἱππος 44, 46, 46, 53, 75
 καὶ δια τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ 40, 71—75, 114, 116, 158
 κάκεινος 169—173
 καταβάλλω 42, 147, 148
 καταλαμβάνω 169, 171, 172
 κατάγομαι 44, 50, 51
 κατεπάνω 122, 185
 κατέρχομαι 51
 κατήκοι 78
 κινδυνεύω 24, 40
 κίνδυνος 40, 42
 κλίμα 150—153, 157, 158
 κοίλον 153
 κόρη 138
 κόρη 40, 42, 51, 135, 136
 μέγιστος 37, 44
 Μυσῶν λείαν 40, 126, 139, 161
 ξίφος 40, 162
 ξυνομωσία 126
 οἰκέτα (τὰ) 21, 44, 49, 75
 οἰκιακοί 160

οἰκέτος 44, 76—82, 89, 126, 159—163
 οἰκειότατοι 28, 40, 75, 79, 83, 117, 126, 161, 162
 οἰκείως 159, 161, 162
 οἰκέω 37, 42, 60, 147, 169, 171—173
 οἰκησις 169
 οἰκίζω 36—38, 42, 169, 171—173
 οἶκος 162
 ὀλεθρὸς 40, 138, 148
 ὁμωσία 126, 138, 162
 ὀπισθεν 169
 ὀρκομωσία 40
 ὀρχη 120, 121, 190
 ὀχύρωμα 127, 168, 173—175
 πάγος 37, 44
 πάλιν 24, 37, 42, 147
 παραδίδωμι 42, 81, 82
 πατριῆς 154
 πεζός 40
 περαιόω 169, 172
 περῶν 169, 171
 πολέμειω (πολεμεῖν) 21—23, 25, 40, 71, 74
 πολέμια (τὰ) 37, 42, 136
 πολέμια (χώρα) 37, 46, 77
 πολέμιος 46, 77, 169
 πόλεμος 21, 22, 25, 40, 42, 136
 ποταμός 51, 120, 169—173, 176, 190
 πόλεως 36, 38, 40, 42, 54, 60, 120, 126, 135, 136, 147, 190
 προμικτήριος 78
 προβάλλωμι 126
 προβληθέντες ἐπ' ὁμωσία 40, 126, 162
 πρόεδρος 188, 189
 προκατέσκαπτο 42, 138
 πρόξενοι 78
 προσέχοντες 37, 42, 75, 76, 79, 80, 83, 114, 117, 136, 148, 149
 πρόσκοποι 31, 46, 76
 πρωτοσπαθᾶριος 122
 σατραπεία 42, 148
 σοφώτατ' ὥς εἶχον 23, 24, 40
 σπένδω 42, 80—82
 στάδιον 46, 59, 137
 στεφανῶς 169—172
 στρατηγός 122, 123, 154, 186, 194, 196
 στρατός 26, 37, 42, 75
 σῆμμαχοι 78
 σνροσία 138
 συνίστοι 44, 139
 σφενδονῆται 42, 75
 τεῖχος 40, 42, 147, 148
 τεληματώδης 169, 171, 172
 τοξόται 37, 42, 75, 136
 τόπαρχος 28, 31
 τόπος 153, 169
 τραπέζης (ὁ [ἐπὶ] τῆς) 108
 ὑπήκοοι 28, 40, 75, 76, 77—80, 83, 114, 117, 126, 162
 ὑπὸς 37, 46
 ὑποζύγια 46, 53
 ὑπόσπονδοι 78
 χεῖμων 40, 42
 χεῖρ 40, 46, 162
 φίλοι 160, 161, 162
 φρούριον 36, 37, 42, 120, 147, 191

„L'ANONYME DE HASE“: LA BULGARIE ET BYZANCE DU BAS DANUBE A LA FIN DU Xe S.

IVAN BOŽILOV

(Résumé)

En 1819, l'éminent helléniste Ch.-B. Hase publie pour la première fois trois fragments d'un texte grec anonyme, conservé sur quelques feuilles blanches dans un codex (vraisemblablement de la fin du Xe s.) contenant une partie des lettres de St. Basile le Grand, St. Grégoire de Nazianze et Phalarid. Le manuscrit qui était la propriété de la Bibliothèque royale de Paris (aujourd'hui Bibliothèque Nationale) a disparu par la suite — ses traces n'ont pas été découvertes de nos jours encore — et personne, à l'exception de Hase, ne l'a vu.

Nous disposons aujourd'hui d'une copie des trois fragments qu'on peut appeler à bon droit „Anonyme de Hase“, copie faite par leur découvreur, destinée à être imprimée. Cette copie se trouve aujourd'hui à la Bibl. Nation. Cod. Suppl. gr. 858, ff. 315^r, 347^r—351^v, qui est l'autographe de Ch.-B. Hase et contient une copie de l'„Histoire“ de Léon le Diacre.

L'édition de l'„Anonyme de Hase“ faite ici est réalisée sur la base de cette copie en tenant compte de toutes les corrections, proposées par les savants qui se sont occupés à un moment ou à un autre des dits fragments. Le texte est publié de la manière suivante: en premier lieu fragments II et III (ff. 348^v—349^v, 350^r—351^v, 351^r), sans être séparés étant donné qu'ils représentent un tout indivisible. Fragment I (ff. 347^v—348^v) qui est un exposé détaillé d'événements à peine mentionnés dans le fragment II, est publié à la fin. On a conservé la division du texte en chapitres, faite par Hase et adoptée par Westberg mais ici elle est un peu plus différente. La répartition de chaque chapitre en des parties plus petites faite par Westberg n'a pas été adoptée, car le texte s'en trouverait inutilement morcelé.

Sans doute, outre la publication du texte, non moins important est l'établissement de ses réales, c'est-à-dire la datation et la localisation des événements y décrits et surtout leur explication historique.

Les données contenues dans l'Anonyme, à savoir: la mention du *Dniepr* (on démontre qu'en l'occurrence il s'agit du passage du fleuve et non de navigation avec des barques sur son cours), le *village Vorion* (situé sur la rive droite du fleuve, vraisemblablement près de son embouchure), *Maurocastron* (identique à celui situé sur le liman de Dniestr-Belgorod, en roumain Cetatea Albă, en turc Akkerman, connu d'après maintes sources également sous le

nom d'Asprocastron), ainsi que l'expression barrée au commencement du fragment II *καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ*, permettent de localiser les événements, décrits par l'auteur anonyme, dans l'interfleuve Bas Danube, Siret, Prut et Dniestr.

L'analyse attentive du texte permet de distinguer trois groupes ethniques, à savoir: *Byzantins* (l'auteur anonyme et ses hommes; les habitants du village Vorion?), *Petchénègues* (les ennemis, dont il est question pendant le voyage de Vorion vers Maurocastron) et le plus nombreux, composé de *οἰκειότατοι*, *ἐπήκοοι* et *ἀνθρώποι* ensemble avec leurs *ἡγέμονες* ainsi que la population de la région, gouvernée par l'auteur anonyme *προσέχοντες* et *ἄριστοι*. Ils sont tous des compatriotes de *βάρβαροι* tandis que celui qui „règne au nord du Danube“ est leur souverain. Quelle est leur appartenance ethnique? L'étude approfondie de l'aspect démographique des terres le long du cours inférieur du Danube du Ve au XIe s. sur la base d'un abondant matériel archéologique provenant de l'interfleuve Danube, Siret, Prut et Dniestr et de maints renseignements écrits, témoigne clairement que le troisième, le plus nombreux groupe ethnique, mentionné dans l'„Anonyme de Hase“, peut appartenir uniquement au peuple bulgare.

En ce sens, le problème de l'identification de *τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα* revêt une importance particulière. L'analyse du texte ainsi que le témoignage d'un grand nombre de sources de caractère et d'origine différents montre l'inconsistance de l'hypothèse la plus populaire selon laquelle „le régnant“ est identifié avec un prince kiévien (Oleg, Igor, Sviatoslav ou Iaroslav). L'unique solution plausible et satisfaisante du problème est que „le régnant au nord du Danube“ est un souverain bulgare — il possédait légalement le titre de *βασιλεύς*, lui seul aurait pu être le maître d'un grand groupe ethnique, ayant habité les terres du cours inférieur du Danube, et, de surcroît, lui seul aurait pu être caractérisé comme régnant *au nord du Danube*, étant donné que le royaume bulgare même à la fin du Xe s. s'étendait également au Nord du fleuve. Ce souverain bulgare était le tsar Samuil.

La localisation des événements, la détermination des différents groupes ethniques et l'identification du „régnant au Nord du Danube“ ainsi que l'histoire du sort des terres bulgares au-delà du Bas Danube permettent de donner une explication historique satisfaisante de l'„Anonyme de Hase“.

Partie intégrante du royaume bulgare durant près de trois siècles, en 971, les terres situées au Nord-Nord-Est du Bas Danube, avec toute la Bulgarie Orientale, tombent sous le pouvoir de Byzance. On en a immédiatement créé le katépanat *Μεσοποταμία*, divisé en deux stratégies — Drăstăr (Siliștră) et *Μεσοποταμία τῆς Δύσεως*. Le stratège de cette dernière était l'auteur de l'„Anonyme de Hase“. Le pouvoir byzantin dans ces terres s'est maintenu durant deux décades. Après la défaite de l'empereur Basile II près de la Porte de Trajan (17 août 986), mais avant 990, les armées bulgares libèrent les terres orientales bulgares, situées au Sud du Danube. En 990, commence également l'avance au Nord du fleuve, décrite dans l'„Anonyme de Hase“. Bien vite les Bulgares s'emparent des terres sur la rive nord du fleuve, soumises au stratège de Drăstăr en punissant la population bulgare pour sa trahison en 971. Aussitôt après, ils entreprennent des opérations militaires contre l'auteur anonyme — stratège de la Mésopotamie de l'Occident. Les Byzantins n'ont pu résister aux forces supérieures et furent obligés de reculer vers l'Est le long du littoral septentrional de la mer Noire. Bientôt après, les Bulgares,

pour des raisons inconnues se retirent, et l'auteur anonyme, profitant de leur absence, retourne dans sa stratégie (fin 990 — début de 991). Au cours de 991, l'automne, les Bulgares reprennent leurs attaques contre la Mésopotamie de l'Occident. Cette fois encore l'auteur anonyme est dressé devant un grand péril et, sous la pression de la population bulgare locale, est obligé à se rendre aux Bulgares et accepter la souveraineté du tsar bulgare qui le laisse à son ancien poste en soumettant à son pouvoir également les terres de la stratégie de Drăstăr, situées sur la rive septentrionale du Danube.

L'auteur étudie en annexes sept problèmes en rapport direct avec l'analyse et le commentaire de l'Anonyme. Dans la première annexe est soumise à la critique l'hypothèse de I. Ševcenko selon laquelle l'Anonyme est un faux, monté par Ch.-B. Hase lui-même. Quatre annexes sont consacrées à la géographie historique, à savoir: on étudie le problème de la notion τὰ Κλήματα (II), en démontrant qu'elle n'a rien de commun avec les klimata de Chersôn; on localise Onglos (Ὀγγλος) (V) et le katépanat Μεσοποταμία (VII); on étudie en détail la question du dit Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ (VI) en montrant sans équivoque qu'au début du IXe s. sous cette notion se cachent les terres bulgares au-delà du Danube à la Tisza jusqu'au Dniepr inférieur. Deux annexes (IIIe et IVe) sont consacrées à οἰκεῖος ἄνθρωπος et à ladite Bulgarie noire et aux dits Bulgares noirs.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	5
Глава I. „Анонимът на Хазе“ в научното дирене	9
Глава II. Текст и превод	20
1. Анализ и характер на текста	20
2. Автор	27
3. Дата	32
4. Ръкописът (Suppl. grec 858)	34
5. Издания и преводи	38
6. Текст и превод	39
Глава III. Коментар	48
1. Локализация на описаните събития	48
А. Посоката на движението на анонимния автор и р. Днестър	49
Б. <i>Βοριῶν</i>	54
В. <i>Μαγρόχαρτον</i>	57
Г. <i>Καὶ διὰ τοῦτο γὰρ καὶ τὰ Βόρεια τοῦ Ἰστροῦ</i>	70
2. Етническата принадлежност на местното население	705
3. Идентификация на <i>τοῦ κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα</i>	112
4. Историческо обяснение и датировка на събитията	137
Приложения:	132
I. „Анонимът на Хазе“ и хипотезата на Игор Шевченко	142
II. <i>Τὰ Κλήματα</i>	156
III. Няколко бележки към <i>οἰκεῖος</i>	169
IV. Черни българи — Черна България (<i>ἡ μαύρη Βουλγαρία</i>)	163
V. <i>Ὀγγλος</i> (<i>“Ογγλος</i>)	167
VI. <i>Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ</i>	176
VII. <i>Μεσopotamia—Μεσopotamia τῆς Δύσεως</i>	185
Библиография	198
Показалци	206
Резюме на френски език	217

„АНОНИМЪТ НА ХАЗЕ“: БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ НА ДОЛНИ ДУНАВ В КРАЯ НА X В.

ИВАН БОЖИЛОВ

*

Редактор М. Чакърова, Художник Хр. Симеонов, Худ. редактор Д. Донков,
Технически редактор Д. Костова, Коректор А. Христова

*

Изд. индекс 6883

Дадена за набор на 17. XI. 1978 г. Подписана за печат на 9. V. 1979 г.

Формат 70×100/16 Тираж 1000 Печ. коли 13,75 Изд. коли 17,82

Цена 2,30 лв.

Код 19⁹⁵³¹⁴⁷²⁴¹¹
0610-8-79

*

Печатница на Издателството на БАН 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“ Поръчка № 89

АНОНИМЪТ НА ХАЗЕ. БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ
НА ДОЛНИ ДУНАВ В КРАЯ НА X В.

Печатни грешки

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
18	9 отдолу	зкъсен	късен	печ.
18	10 "	вадоволително	задоволително	"
18	11 "	лсички	всички	"
20	1 отгоре	лава 1	Глава II	"
32	2 отдолу	<i>Ῥωμαικά</i>	<i>Ῥωμαϊκά</i>	авт.
40	4 "	<i>ἡμῶν καὶ</i>	<i>ἡμῶν, καὶ</i>	печ.
42	19 отгоре	<i>παρεσκευάσθαι</i>	<i>παρεσκευάσθαι</i>	кор.
44	11 "	<i>πεξῆ</i>	<i>πεξῆ</i>	авт.
44	17 отдолу	<i>ζῆν σχεδόν</i>	<i>ζῆν, σχεδόν</i>	"
44	7 "	<i>δοκεῖ:</i>	<i>δοκεῖ</i>	"
46	18 отгоре	<i>αἰωθεν</i>	<i>αἰωθεν</i>	"
46	29 "	<i>του</i>	<i>τοῦ</i>	кор.
67	5 "	лимен	лиман	"
83	17 "	<i>οἰκειότοι</i>	<i>οἰκειότατοι</i>	печ.
83	"	<i>δπηχοοι</i>	<i>δπηχοοι</i>	"
127	17 отдолу	<i>δμωσία</i>	<i>δμωσία</i>	кор.
159	2 отгоре	<i>οἰκετοι</i>	<i>οἰκεῖοι</i>	печ.
161	7 отдолу	<i>Δουλεσα</i>	<i>Δουλεία</i>	кор.
220	16 отгоре	70	71	"
"	17 "	705	75	"
"	18 "	112	102	"
"	19 "	137	117	"
"	21 "	142	132	"
"	22 "	156	146	"
"	23 "	169	159	"